

**Ukraińcy
w najnowszych dziejach Polski
(1918–1989)**

Tom I

Pod redakcją
Romana Drozda

**Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski
(1918–1989)**

Tom I

Pod redakcją
Romana Drozda

Słupsk–Warszawa 2000

Redakcja: *Roman Drozd*

Korekta: *Katarzyna Seń*

**Wydano przy wsparciu finansowym
Urzędu Marszałkowskiego Województwa Pomorskiego**

ISBN 83-912091-7-2

**© Copyright by „Tyrsa” Sp. z o.o.
Warszawa 2000**

**„Tyrsa” Sp. z o.o.
03-614 Warszawa, ul. Kościeliska 7
tel. (0-22) 679 95 47**

Druk: „Koldruk”

Wstęp

Powstanie demokratycznej Polski oraz niepodległej Ukrainy umożliwiło badaczom obu państw podjęcie obiektywnych badań nad dziejami własnego narodu oraz wzajemnych relacji. Zaczęły odbywać się międzynarodowe konferencje poświęcone stosunkom polsko-ukraińskim, ukazało się wiele publikacji dotyczących tego zagadnienia. Cel jest jeden – wzajemne poznanie i zbliżenie obu narodów, tak ważne dla ich teraźniejszości i przyszłości. Niestety, tematyce tej towarzyszy jeszcze wiele emocji, co wpływa na obiektywność badań. Niemniej proces wzajemnego zbliżenia postępuje, co pozwala optymistycznie spojrzeć w przyszłość.

Ważną w tym procesie rolę odgrywają mniejszości narodowe: ukraińska w Polsce i polska na Ukrainie. Tym bardziej, że znaczna część drażliwych tematów dotyczy ich dnia wczorajszego i dzisiejszego. Dlatego też istnieje konieczność ukazania miejsca tych mniejszości w najnowszych dziejach Polski i Ukrainy, wyświetlenia relacji większość–mniejszość. Taką próbą jest niniejsza publikacja, będąca owocem międzynarodowej konferencji naukowej na temat „Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918–1989)”, która odbyła się w Słupsku i Białym Borze w listopadzie 2000 r. Oczywiście jedna publikacja i konferencja nie jest w stanie w pełni wyczerpać tak złożonego tematu, dlatego istnieje konieczność organizowania dalszych tego typu spotkań. Taką też potrzebę zgłosili uczestnicy konferencji. Również zainteresowanie, z jakim spotkała się ona ze strony lokalnej społeczności i środków masowego przekazu potwierdza trafność tej inicjatywy.

Jak już stwierdzono, niniejsza publikacja nie wyczerpuje wyznaczonego zagadnienia. Dopiero po odbyciu co najmniej kilku tego typu konferencji i publikacji z nich materiałów, można będzie mówić o w miarę pełnym ukazaniu miejsca Ukraińców w najnowszych dziejach Polski. Dlatego zadaniem prezentowanego zbioru jest także zainteresowanie badaczy i obu społeczności tym problemem. Wbrew pozorom nie jest to rzecz łatwa. Część badaczy unika tematu najbardziej drażliwego w stosunkach polsko-ukraińskich, a mianowicie działalności polskiego i ukraińskiego podziemia zbrojnego w latach 40. Próby ukazania ich działalności w innym od przyjętego w minionym okresie spojrzenia, często spotykają się z emocjonalnymi atakami. Rozumiem te obawy, gdyż sam stałem się ich celem po opublikowaniu zbioru dokumentów wytworzonych przez Organizację Ukraińskich Nacjonalistów – Ukraińską Powstańczą Armię. Przypisano mi poglądy zawarte w dokumentach oraz obsypano obraźliwymi określeniami. Prawdą jest, że zbyt-

nio zawierzyłem publikowanym na Zachodzie ukraińskimi dokumentom, wskutek czego do pracy wkraady się błędy. Przykładem może być opublikowanie zmienionej wersji aktu proklamowania państwa ukraińskiego z czerwca 1941 r. Niefortuna okazała się także zamieszczona przez wydawnictwo bez mojej akceptacji, notka na okładce wspomnianej książki. Nie sądzę jednak, aby takie potknięcie usprawiedliwiało zaliczenie mnie do grona „ukraińskich nacjonalistycznych historyków”. Poza tym zasugerowano, że opublikowanie przeze mnie tekstu II Wielkiego Zboru OUN Bandery z kwietnia 1941 r., świadczy o dążeniu nacjonalistów do oderwania od Polski dzisiejszych południowo-wschodnich terenów. Idąc tym tokiem myślenia nie powinno się publikować żadnych dokumentów polskich czy ukraińskich z tamtych lat, gdyż mogą oznaczać chęć rewizji dzisiejszej granicy polsko-ukraińskiej. Byłby to absurd, który uniemożliwiłby dalsze badania. Niemniej należy mieć nadzieję, że znajdują się badacze, którzy odważą się opracować te drażliwe tematy i opublikować je w następnych tomach „Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918–1989)”.

W prezentowanym tomie zamieszczono 16 artykułów, które podzielono na trzy grupy. Pierwsza dotyczy lat międzywojennych, druga okresu najbardziej tragicznego w stosunkach polsko-ukraińskich (1939–1947) i trzecia obejmująca lata powojenne. Niektóre artykuły wykraczają chronologicznie i terytorialnie poza przyjęte ramy. Organizatorzy konferencji zdecydowali się jednak na ich zamieszczenie, wychodząc z założenia, że uatrakcyjni to konferencję i niniejszą publikację. Zdecydowano się także na opublikowanie referatów badaczy z Ukrainy w ich języku ojczystym, co powinno wzbudzić większe zainteresowanie prezentowanym zbiorem na Ukrainie.

Należy żywić przekonanie, że z podobną inicjatywą wyjdą koła naukowe na Ukrainie, co pozwoli na ukazanie miejsca Polaków w najnowszych dziejach Ukrainy. Owoce wspólnych badań na pewno przyspieszą proces wzajemnego poznania i zbliżenia między oboma narodami.

Roman Drozd

Західно-Українська Народна Республіка: аналіз польської історіографії

Виникнення на руїнах поліетнічної імперії Габсбургів суверенної Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) стало закономірним результатом розвитку національно-визвольного руху в період Української революції 1917–1920 рр. Після століть неволі й безправ'я українці Галичини, Буковини і Закарпаття засвідчили історичне право на власну державність, повнокровне господарювання на своїй праотчій землі. А втім, ця подія мала не лише регіональне, але й загальнонаціональне значення, адже тільки з утвердженням ЗУНР стала можливою реалізація одвічних мрій прикарпатців і наддніпрянців до соборності. Незважаючи на неадачу і нетривкість цієї спроби, вона є історичною за своєю суттю – стала підвалиною розвою національної ідеї та політичної думки в наступні десятиліття, формування державницького мислення поневоленого народу, а відтак відродження суверенної держави – України.

Драматичній історії ЗУНР присвячено декілька тисяч публікацій – різномасштабних за проблематикою, широтою висвітлених аспектів, а також за формою і жанром. І все ж, не зважаючи на це, літопис ЗУНР є одним з недостатньо вивчених соціально-політичних процесів новітньої історії України.

Дев'ятимісячна війна проти ЗУНР стала першою виграною війною для Другої Речі Посполитої. Власне ця обставина спричинила до польсько-українського конфлікту посилену увагу тогочасних політиків, військовиків, правдиків та істориків. Загалом польську історіографію ЗУНР та польсько-української війни (1918–1919 рр. можна поділити на чотири групи: 1) праці державних діячів, професійних військовиків, істориків міжвоєнного періоду; 2) офіційну історіографію ПНР 50–80. рр.; 3) повсюдну еміграційну історіографію; 4) історіографію Республіки Польща 90. рр. ХХ ст.

Зрозуміло, що польській (як, до речі, й українській) національній історіографії дуже важко залишатися на позиціях нейтральних, а звідси і об'єктивних при висвітленні сфери міжнародних стосунків на пограниччі, тим більше у часи збройного протистояння як у прикарпатському регіоні, так і загалом Центрально-Східній Європі. Тому, можливо, деякі суб'єктивні оцінки і критичні зауваження у нашому повідомленні випливатимуть із вразливості характеру історичних відносин між двома сусідніми народами.

Насамперед розглянемо польську історико-політичну думку 2. пол. ХІХ – початку ХХ ст. – складову польського національного руху, який мав чіткі

державницькі цілі, але дещо відмінні тактично-політичні орієнтації. Зокрема, Національно-демократичне товариство (створене 1868 р.) відстоювало перетворення монархії Габсбургів на федерацію п'яти країн – Австрії, Угорщини, Чехії, Хорватії, а також Галичини з польською владою. Група краківських консерваторів (так званих «станчиків») закликала суспільність виявляти лояльність до австрійського імператора, законного спадкоємця польської Корони, допускався й національно-культурний компроміс з галицькими українцями. Краківським консерваторам рішуче протидіяли «подоляки» – землевласники, володіння яких були розкидані по галицьких теренах, насамперед чорноземах Тернопільщини. «Подоляки» вважали «русинів» антидержавним ворожим елементом, а землі від Сяну до Збруча цевд'ємною частиною майбутньої Польщі. Однак, вбачаючи реальну загрозу українському рухові кінця ХІХ ст., коли зроста активність послів – «русинів» у Галицькому сеймі та Віденському парламенті, вказані три польські угруповання почали формувати політичне об'єднання, яке еволюціонувало у нову партію – Націонал-демократичну. Табір ендеції очолив відомий політик і публіцист Роман Дмовський, який у своїй праці *Думки сучасного поляка* (1903), *Німеччина, Росія та польська проблема* (1908) обгрунтовував ідею «інкорпорації» – приєднання земель «історичного» українського народу до відроджуваної Польської держави. Щоправда, враховуючи геополітичну ситуацію напередодні світової війни, він вважав нереальною проблему відродження Речі Посполитої в кордонах 1772 р. Тому ендеки погоджувалися інкорпорувати лише Східну Галичину, Волинь і Поділля; наддніпрянські землі вони «віддавали» Росії, в якій бачили програву німецькому гегемонізмові.

Офіційна політична думка 1918–1923 рр. категорично відкидала будь-які аргументи західних українців, що дозволяли б їм претендувати на створення у Східній Галичині власної національної держави, не допускалася і соборність цих теренів із Наддніпрянщиною – «історичною територією» Речі Посполитої. В цьому питанні між польськими політичними партіями – від консерваторів і ендеків до соціалістів – особливих відмінностей не спостерігалося. Щоправда, існували різні підходи до питання, як краще інтегрувати українців у відроджений польський державний організм. Чи повністю «розчинити» «русинів», чи все ж надати певну форму автономії культурно-освітнього, релігійного, частково суспільно-політичного життя. Прихильниками національно-культурної автономії були представники деяких соціалістичних течій, зокрема Ігнаці Дашинський, Леоп Діаманд, Леон Василевський, Тадеуш Голушко. Однак всі вони заперечували державотворчі традиції сусідів-українців у період Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Не допускалася жодна дискусія щодо «історичної» приналежності земель від Сяну до Збруча. В першу чергу фальсифікувалася етнодемографічна ситуація на пограниччі. Згадаємо хоча б книгу діяча підсудчиківського табору Тадеуша

Голувка *Kwestia narodowościowa w Polsce* (Варшава 1922), в якій він, всупереч офіційній статистиці, зазначав, що у Східній Галичині проживає 2,45 млн. поляків, лише 2,4 млн. українців, 0,66 млн. євреїв. Особливо ревно стверджувалося загосподарювання теренів польськими рільниками і, відповідно, економічна і культурна відсталість українства, яке до початку ХХ ст. начебто не витворило власних державотворчих чинників. Політичні концепції українських партій взагалі не розглядалися¹.

Після Другої світової війни і проголошення ПНР польські історіографічні концепції пов'язані з міжнародними стосунками 1914–1923 рр., хоча й уподібнюються до радянських, однак характеризуються стриманістю в оцінках визвольних змагань українців і залишаються вільними від сварливих штампів, властивих для ідеологічно зашквджених праць істориків СРСР–УРСР.

У 50–70. рр. з'явилася низка узагальнюючих праць та спеціальних історичних досліджень, автори яких прагнули за тогочасних умов до об'єктивного трактування геополітичної ситуації у Центрально-Східній Європі, історії УНР і ЗУНР, вимог українського національного руху, насамперед ліво-радикального. Це було властивим для праць В. Найдус, А. Айнсценкеля, Є. Левандовського, Й. Ковальського, М. Папєжинської-Турек, В. Серчика, Я. Радзейовського, Г. Томашевського, А. Конруковича, Л. Подгородецького та ін.² Насамперед піддано переоцінці національну політику уряду та сейму Другої Речі Посполитої. «Критична оцінка національної політики тодішніх польських урядів як політики шовіністичної, – писав дослідник ліво-радикального руху Я. Радзейовський, – в більшій чи меншій мірі є визначальною майже для всієї сучасної вітчизняної та зарубіжної історіографії, незалежно від її політичного напрямку»³. Активність українських праворадикальних сил 20–30. рр. тогочасні дослідники пов'язували насамперед із фактом проголошення ЗУНР та воєнної поразки галицьких українців у 1919 р. За висловом Є. Левандов-

¹ О. Красівський, *Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: Проблеми взаємодій*, Київ 1998, с. 58–70

² A. Ajnenkiel, *Parlamentaryzm II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970, 412 s.; W. T. Kowalski, *Rok 1918*, Warszawa 1978, 266 s.; W. T. Kowalski, A. Skrypel, *Stosunki polsko-radzieckie 1917–1945*, Warszawa 1980, 308 s.; K. Lewandowski, *W kręgu problematyki stosunków czeskosłowacko-ukraińsko-polskich 1918–1922* [w:] *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, t. 6, Warszawa 1970, s. 183–195; W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, 517 s.; J. Radziejowski, *Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy. 1919–1929. Węzłowe problemy ideologiczne*, Kraków 1976, 266 s.; J. Tomaszewski, *Lwów, 22 listopada 1918*, „Przegląd Historyczny”, t. 25, z. 2, Warszawa 1984, s. 279–285, etc.

³ J. Radziejowski, *Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy. 1919–1929. Węzłowe problemy ideologiczne*, Kraków 1976, s.39

ського, війна з поляками сконсолідувала український націоналізм, що «завжди був різко антипольським».

У середині 80. рр. опубліковано перші дослідження, що безпосередньо присвячувалися питанням українсько-польської війни та ЗУНР. Однією з перших праць, що рішуче поривала з трактуванням подій 1918–1923 рр. польською міжвоєнною політичною публіцистикою та історичною мемуаристикою (Ю. Пілсудський, В. Вітос, С. Гломбінський, Б. Роя, Е. Сікорський, Ю. Галлер, Ч. Мончинський, Ю. Сопотницький та ін.), стала монографія Тадеуша Домбковського *Український національний рух у Східній Галичині 1912–1923 рр.*, що вийшла у Варшаві 1985 р. Автор не визнає право галицьких українців на самовизначення і творення суверенної національної держави, хоч при цьому простежує державотворчі зусилля уряду та Національної Ради ЗУНР, її внутрішню і зовнішню політику, хід будівництва Галицької Армії, воєнні дії галицьких корпусів на Галицькому і Холмсько-Волицькому фронтах, а причини поразки Республіки пояснює зовнішніми чинниками і внутрішньою нестабільністю суспільства⁴.

Услід за Т. Домбковським у польській історіографії почав, хоч не зовсім послідовно, утверджуватися погляд, що частка поляків серед населення Східної Галичини не була аж так великою, щоб розглядати край як українсько-польський, а не український із проживанням в ньому значної частки поляків і євреїв. Т. Домбковський (а за ним М. Клімецький та ін.) ствердив, що у Східній Галичині на українців припадало 71,1% населення, на поляків – 14,4% (717 тис. осіб) і на євреїв – 4% (660 тис. осіб). Т. Домбковський вивів таке співвідношення не лише на основі офіційної статистики, за якою у 1910 р. у Східній Галичині без Бжозовського етнічно-польського повіту числилось 3.280.699 греко-католиків (62,45%), 1.285.926 римо-католиків (24,45%) та 653.391 іудеїв (12,44%), але з врахуванням реальної етнічної приналежності приблизно 500 тис. римських католиків, які за мовою та іншими етнокультурними ознаками були українцями⁵.

У ці роки, як і згодом, досить активно розроблялася історико-партійна тематика, позиції рідких політичних угруповань щодо відродження Польської держави у 1918 р. і формування її східних кордонів.

⁴ J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe*, Warszawa 1937, t. 1, 291 s.; t. 2, 300 s.; t. 6; W. Witos, *Moje wspomnienia*, Warszawa 1978; B. Roja, *Legenda i fakty*, Warszawa 1931; J. Haller, *Pamiętniki*, London 1964; Cz. Mączynski, *Boje iwowskie*, t. 1–2, Warszawa 1921; J. Sopotnicki, *Kampania polsko-ukraińska. Doświadczenia operacyjne i bojowe*, Lwów 1921; Я Галан, *Світло зі Сходу [у:] Навіки з тобою. Роси*, Львів 1954, s.19.

⁵ T. Dąbkowski, *Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912–1923*, Warszawa 1985, s. 20–63

Обґрунтовуючи фактично експансіоністські претензії Другої Речі Посполитої на Східну Галичину, польські автори не обмислювали посилання на посередню польську етнODEMOґРАФІЧНУ присутність. Дослідники ПНР, по суті, теж поділяли, а отже й виправдовували експансіоністські претензії політикуму 1918–1923 рр. на Східну Галичину і Волинь, що нібито випливали з «історичних» прав Польщі на Червону Русь.

Польська еміґраційна історіографія, яку репрезентували військово-політичні діячі періоду Другої світової війни, що осіли у Великобританії (Інститут Ю. Пілсудського, музей Сікорського у Лондоні) та США (Інститут Ю. Пілсудського у Нью-Йорку, Товариство Львів'ян у Чикаго), традиційно відстоювала національно-політичні постулати будівничих Другої Речі Посполитої: проголошення ЗУНР на історичних «польських» теренах вважала нелегітимною, а встановлення нового східного кордону по Збручу – відновленням історичної справедливості щодо польського народу⁶. Зокрема, Адам Замойський (Колумбійський університет США) кваліфікував дії українських партій та уряду ЗУНР щодо Львова як «загарбницькі»; головну ж небезпеку для польської державності (і тут з автором важко не погодитися) він вбачав у російсько-більшовицькій експансії. Схвалювався також протибільшовицький військово-політичний союз УНР і Польщі, який не сирмишав галицький політичний провід⁷.

Книга-альбом Юліуша Енґлерта і Гжеґожа Новіка *Юзеф Пілсудський. Командант – Начальник держави – Перший маршал Польщі*, видана Польською культурною фундацією у Лондоні, є ілюстрованим літописом польського національного курсу й відштовхення Польської держави у першій чверті ХХ ст. Автори вважають, що «з 1 листопада 1918 р. проходили бої з українцями за Львів і Східну Малополющу»; утворення ЗУНР, зрозуміло, навіть не згадується. У альбомі друкується маловідоме фото Ю. Пілсудського 24 червня 1919 р. у прифронтовому Ходорові, який був осідком Начальної команди Галицької Армії і місцем польсько-українських військових переговорів. Книга пересичена патріотичними зверненнями Ю. Пілсудського до польських воєнків, одне з яких вітало «вірних синів Вітчизни» з виходом до берегів Збруча у липні 1919 р. й закінченням боїв «за цілісність кордонів Вітчизни і мир її громадян»⁸.

⁶ В. Mękarska-Kozłowska, *Posłannictwo krzesowe Lwowa*, London 1991; W. Jądziżewicz, *Józef Piłsudski 1867–1935. Życiorys*, London 1985; W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, t. 2: 1914–1939, London 1967; S. Wojstowski, *Traktat brzeski a Polska*, Londyn 1969; J. Zamojski, *Powrót na mapę: Polski Komitet Narodowy w Paryżu, 1914–1919*, Warszawa 1991.

⁷ J. Zamojski, *Powrót na mapę: Polski Komitet Narodowy w Paryżu, 1914–1919*, Warszawa 1991, s. 7–9.

⁸ J. Engler, G. Nowik, *Józef Piłsudski. Komendant – Naczelnik państwa – Pierwszy Marszałek Polski*, Londyn 1991, s. 86, 96.

Відзначимо і те, що у 50–60. рр. в еміграційному середовищі Європи та Америки виокремилася група пацифістсько настроєної наукової та творчої інтелігенції (Єжи Гедройц, Збігнєв Бжезіньський, Юзеф Лободовський), яка підтримала ініціативу діаспорних істориків Івана Лисяка-Рудницького, Миколи Шлемкевича, Романа Шпорлюка, француза Данієля Бовуа щодо нормалізації взаємин польського і українського суспільств, об'єктивізації досліджень з етнополітичної історії пограниччя у Центрально-Східній Європі. Зокрема, багатолітній видавець паризького політично-культурного журналу «Культура» (заснований 1947 р.) та згуртовані навколо нього молоді польські інтелектуали наважилися радикально ревізувати національні міфи й відмовитися від колоніальної спадщини, яка лише виснажувала польську державність. Відмова від «східних кресів», «Східної Маґопольщі» і особливо «польського» Львова стала для шовіністичної діаспори (насамперед, ветеранів Армії Крайової та «кресових» товариств) та значної когорти істориків ПНР «національною зрадою»⁹.

Розпад СРСР активізував східну, зокрема, українознавчу тематику, й у польському науковому середовищі. Популярний польський дослідник Войцех Рошковські (Анджей Альберт) у книзі *Новітня історія Польщі 1918–1980*, яка вийшла у Варшаві наприкінці 1989 р. і стала настільною книгою для викладачів і студентів вузів та гімназистів, відзначає не тільки поразки, але й наступальні операції «військ Західно-Української Народної Республіки» і зауважує, що «опанування» поляками Східної Галичини влітку 1919 р. було б неможливе без підтримки Антанти, зокрема армії генерала Ю. Галлера. Доопрацьований варіант книги неодноразово перевидавався в наступні роки і, без сумніву, мав чималий вплив на формування когорти дослідників посткомуністичної доби¹⁰.

Якраз у час відродження незалежної України у Кракові з'явилася 10-тисячним накладом науково-публіцистична книга Матея Козловського *Між Сяном і Збручем*, яка стала першою спробою в історіографії посткомуністичної Польщі зрозуміти не просто «сепаратизм», а державотворчі плани галицьких українців у першій чверті ХХ ст. Праця викликала великий інтерес української громади Польщі, дістала схвальні рецензії дослідників і політиків. Відтак популярного журналіста краківського „Tygodnika Powszechnego” запросили до роботи в Міністерство закордонних справ Польщі, а невдовзі обирають віце-міністром (з 1999 р. – посол в Ізраїлі). М. Козловський, розглядаючи

⁹ І. Лисяк-Рудницький, *Роль України в новітній історії* [у:] *Історичні есе*, Київ 1994; І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, відп. ред. Ф. Сикси; упоряд. Я. Гришак, т. 1–2, Київ 1994; М. Шлемкевич, *Галичанство*, Нью-Йорк 1956; Д. Бовуа, *Шляхтич, хлібак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863)*, Київ 1996.

¹⁰ A. Albert, *Najnowsza historia Polski 1918–1980*, Warszawa 1989, s. 52–55.

війну 1918–1919 рр. «між Сяном і Збручем» зауважив, що на початку ХХ ст. польські полтики не зробили всього того, щоб уникнути кривавого конфлікту з українцями, які мали досить підстав для відновлення власного державотворення. В книзі аналізуються довоєнні політичні платформи перших українських партій, сеймова активність українців, патріотична діяльність парамілітарних товариств «Сокіл», «Січ», Наукового товариства імені Шевченка, «Просвіти», бойовий шлях легіону Українських Січових Стрільців. Розглядається «польська політична мозаїка» – «східні» плани краківських «станьчиків» (родини Адама Сапєги, Анджея Потоцького та ін.), «подоляків» (представляли інтереси 3 тис. польських землевласників у Східній Галичині), які діяли під гаслом «оборони польського стану посідання», а родом соціал-демократії та ендеції. Власне лідера націонал-демократії Романа Дмовського він критикує за відмову українцям в їх «почутті національної приналежності». Автор вважає, що напередодні вибуху світової війни в Східній Галичині (7 тис. км²) проживало 4.055.000 українців (74%) і лише 659.000 поляків (12,1%), 670.000 євреїв (12,3%) і 65.000 німців (1,2%); у Львові (206,6 тис. мешканців) римо-католики становили більшість (51%) і для «всіх поляків» місто було «одним з головних осередків польськості»¹¹. У резюме М. Козловський із сумом стверджує: перемога дісталася полякам непомірно дорогою ціною – незагоєна рана породила український «тероризм» (вбивство міністра Пєрацького), а відтак табір у Березі Карлузькій і загальну нестабільність суспільства, що привело до вересневої катастрофи 1939 р.¹² 1999 р. книгу перевидано під назвою *Zarotniana wojna* із передмовою Богдана Скарадзінського. Додано лише документальні фотознімки і біограми галицьких політичних і військових діячів ЗУНР, а на обкладинці – польські військові відзнаки 1918–1919 рр.

Одним із тих, хто нині формує думку наукової громадськості Польщі із розглядуваної тематики – є директор Інституту військової історії при Академії оборони Польщі, член Польсько-української історичної комісії професор Анджей Айнєнкель, автор праць з історії парламентаризму Другої Речі Посполитої¹³. Він є співведучим міжнародних семінарів істориків «Україна–Польща: важкі питання», які по ініціативі Об'єднання українців у Польщі і Світового союзу вояків Армії Крайової у 1996–2000 рр. проводилися у Варшаві та Луцьку. А. Айнєнкель вважає, що «політичний і разом з тим територіальний польсько-український конфлікт почався відразу після проголо-

¹¹ M. Kozłowski, *Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Kraków 1990, s. 72.

¹² *Ibidem*, s. 58–72; 294–296.

¹³ A. Ajnenkiel, *Parlamentaryzm II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970.

шення... самостійності Української Народної Республіки» і Брестського договору, який передбачав приєднання до УНР Холмщини. „Більш серйозним був конфлікт у Східній Галичині. Тут українці передусім розраховували на відокремлення Галичини та Лодомерії. Відень не ратифікував Берестейського договору. Поляки прагнули втримати однорідну Галичину, незважаючи на те, що у східній частині проживала українська більшість”. Щодо ЗУНР, вважає дослідник, то держави Антанті «сприймали її виключно як елемент, що допоможе розв'язати російську проблему. Якщо йдеться про Східну Галичину, то її долю мала вирішити постадова щодо територій, які належали до колишньої Австро-Угорщини. Тут брались до уваги російські прагнення. Враховано польські аспірації та аргументи, а також ту роль, яку відігравала та була спроможна відігравати Польща в тій частині Європи». А провісила ЗУНР у тому, що вона «відкинула всілякі спроби компромісних розв'язок, що дозволили б зберегти існування на частині території, на яку претендувала». Що ж до правно-політичної оцінки нових територіальних надбавь Польщі, то тут думки дослідника традиційні для офіційної науки: «З точки зору міжнародного права територія Речі Посполитої Польської, а також землі, на яких проживали українці, була законною. Як польська влада, так і польська державність на цій території була визнана міжнародними договорами. Таке становище виборене Польщею збройно та схвалене пізніше відповідними мирними договорами відповідало прагненням та відчуттям польського суспільства». Щоправда назагал об'єктивним є висновок: «Українцям не вдалося після Першої світової війни зберегти самостійну державу. Їхні землі поділили чужі держави. Польська держава щодо українців часто була несправедливою та кривозною. Ця держава, однак, захистила їх від долі, яку влаштував їхнім братам за східним кордоном режим Сталіна»¹⁴.

Проблеми польсько-чесько-словацько-українського пограниччя тривалий час розробляє директор Південно-східного наукового інституту у Перемишлі доктор Станіслав Стемпель, що у 1991–1998 рр. упорядкував чотирьохтомний науковий збірник *Польща–Україна. Тисяча років суєдства*, в якому показав вагомі національно-культурні надбання обох народів на прикарпатських теренах у XVIII–XX ст.ст., зокрема консолідууючу роль Греко-Католицької церкви у національне відродження українства, згубний вплив комуністично-більшовицької ідеології на морально-християнські устрої галицького суспільства у 1. пол. XX ст. С. Стемпель так узагальнив польсько-українські стосунки наприкінці XIX – першій чверті XX ст. і поразку ЗУНР: «Процес формування національної свідомості у поляків та українців у XIX ст. ставив обидва народи перед необхідністю визначити взаємні реляції щодо полі-

¹⁴ А. Лйненкель, *Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми [у:] Україна – Польща: важкі питання*, т. 1–2, Варшава 1998, с. 31–32, 35, 45

тичного й суспільного життя. Розвиток національних aspirацій в умовах тогочасної Галичини нерідко відбувався в протилежних напрямках. Попри всі спроби, порозуміння все ж не було досягнуто. З таким багажем антагоністичних інтересів ці суспільності й увійшли в період міжвоєнного двадцятиліття. Ситуація навіть загострювалася. Не останню роль в цьому відіграла польсько-українська війна 1918–1919 рр., яка надала переважно пасивним до того часу суспільним кодам політичної активності. Поразка Української Галицької армії, безумовна капітуляція, до якої її змусила Польща надовго перекреслила можливість діалогу з галицькими українцями»¹⁵. Головну передумову етнополітичного конфлікту 1918–1919 рр. він вбачає у непроступливості польської сторони, насамперед політиків. Несприятливою, на думку С. Степця, була й геополітична ситуація навколо України, державницькі підвалини якої підірвала як внутрішня громадянська війна, так і експансіоністські плани радянської Росії, яка намагалася роздмухати вогонь комуністичної революції у країні Центрально-Східної Європи»¹⁶.

Монографія Юзефа Дарського (Інститут політичний, Варшава) *Україна: Історія, сучасність, національні конфлікти* аналізує етнополітичну історію України й основні віхи польсько-українських стосунків. Подано картосхеми УНР і ЗУНР, «польсько-української війни 1918–1920 рр.» Варшавський політолог вважає, що міжнародна і внутрішня ситуація сприяли українському державотворенню у Галичині (на відміну від Наддніпрянщини), а злука УНР і ЗУНР мала «символічне значення», помилково вважаючи, що «противником з'єднання обох українських держав» був президент Української Національної Ради Є. Петрушевич. Безпідставно стверджується і те, що УГА «капітулювала перед Денікіним і увійшла до його Добровольчої армії (6 листопада)», бо її приєднання до Росії було на засадах федерації. Водночас, політолог вважає, що «українсько-польська війна (більшість польських авторів вважають її „польсько-українською“ – М. Л.) поглибила між народами антагонізм і створила ґрунт для діяльності крайніх націоналістичних угруповань»¹⁷.

Анджей Хойновський (Історичний інститут Варшавського університету) у монографії *Україна*, що вийшла 1997 р. у серії «Історія держав світу

¹⁵ С. Степець, *Поляки і українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу, Україна – Польща. Історична спадщина і свідомість*, вип. 1, Київ–Перемишль 1993, с. 211.

¹⁶ S. Stepień, *Polacy-Ukraińcy: tradycje wspólnej przeszłości czy ścieranie się ras? [w:] Polska-Niemcy-Ukraina w Europie, Rzeszów 1996*; S. Stepień, *Symon Petlura – Ataman Główny Ukraińskich Sił Zbrojnych*. „Wojsko i Wychowanie” 1998, nr 6; S. Stepień, *Ukraińszewstwo. Materiały do bibliografii*, Przemyśl 1999, S. Stepień, *W kręgu badań nad społeczeństwem II Rzeczypospolitej. Społeczność Ukraińska*, „Przemyskie Zapiski Historyczne” 1987, nr 4–5.

¹⁷ J. Darski, *Ukraina. Historia, współczesność, konflikty narodowe*, Warszawa 1993, s. 21, 22, 64.

у ХХ ст.», великий розділ присвятив Українським визвольним змаганням 1917–1920 рр., а один із параграфів – утворенню на «українських землях Австро-Угорської монархії» Західно-Української Народної Республіки. Автор об'єктивно розповідає про діяльність політичного мозку держави – Українську Національну Раду, створену з представників головних партій, парламентарів та представників греко-католицького єпископату. Він стверджує, що «Львів опанований практично без боротьби. Австрійський намісник Карл Гуйш подав у відставку і влада перейшла до рук Української Національної Ради, яка за кілька днів поширила свою владу на більшість території Галичини». Зауважено й те, що у наступній каденції Національної Ради 30% парламентських місць мало бути надано полякам, а також євреям та німцям, які «спрагнули приховати нейтральність щодо конфлікту у краї». У параграфі «Польсько-українська війна у Східній Галичині» підкреслено, що у тій війні українці мали значно гірші стартові позиції, бо за поляками була фізично-милитарна і господарська перевага, а також потужна дипломатична підтримка Антанті, що боялася втратити контроль над Дрогобицько-Бориславським нафтовим районом. Захід лякали її воснні успіхи у цьому регіоні радянської Росії. Не вдалася, на думку автора, січнева 1919 р. «федеративна» злука УНР і ЗУНР, бо «галицький провід загалом... не спішив до об'єднання обох держав». Зауважимо й те, що українські політики безпідставно сподівалися на допомогу Антанті, яка на геополітичній карті Центрально-Східної Європи розглядала лише польські та російські чинники. Були й інші «слабі сторони» ЗУНР: УГА бракувала досвідчених командирів, а політичній еліті – харизматичної постаті. Не виграла у війні й Польща: «ворог», що мав залишитися за кордоном держави, оцинівся у її рамках. А. Хойновський цілком слушно резюмує: «боротьба у Галичині підняла національну свідомість українців, змішавши почуття їх власної вартості», а панування поляків над ним тереном не «принесло» їм нічого доброго. Принагідно зауважимо, що книга має дещо провокаційну обкладинку, на якій зображено зустріч німецького командування із вояками-українцями дивізії «Галичина» і текст про «коллаборантів», що є, можливо, авторським узагальненням несамостійності українського політикуму у ХХ ст. Але це питання окремої дискусії¹⁸.

Відзначимо і те, що у 90. рр., нарешті, з'явилися перші публікації, що спеціально присвячені Західно-Українській Народній Республіці. Бо традиційно її історія розглядалася як «східногалицька проблема» чи у контексті відродження польської державності восени 1918 р. Зокрема, Міхал Адамчик у змістовій статті *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1919* показує етнодемографічну ситуацію в Східній Галичині, зазначаючи, що напередодні

¹⁸ A. Chojnowski, *Ukraina*, Warszawa 1997, s. 46–54.

світової війни (1910 р.) там проживало 3,1 млн. українців (58,9%) і 2,1 млн. (39,8%) поляків. Далі розповідає про утворення у вересні-жовтні 1918 р. Центрального військового комітету і Національної Ради, які й організували в ніч на 1 листопада «збройне перейняття влади» у Львові та краї. Після першолистопадового «перевороту» українці розпочали «розбудову державних структур»: створили коаліційний Державний секретаріат, де переважали націонал-демократи, ухвалили тимчасову конституцію, переобрали Національну Раду, що виконували функції «законодавчі і контролю» (при цьому зауважує і те, що поляки і євреї не вислали до нього «своїх репрезентантів»). «ЗУНР, незважаючи на своє дуже важке становище, завжди намагалася творити правні підстави для своєї державності і дбала, хоча б формально, щоб всі дії державних органів були правочинні», – резюмує автор. Щоправда, не обійшлося без національних утисків. І наводяться факти: «репресовано» польське шкільництво, у Стрию «українізовано назви всіх вулиць і крамниць, у Збаражі знищено пам'ятник Адаму Міцкевічу». Аналізується й соборний процес в УНР-ЗУНР, який, на думку дослідника, 22 січня був лише «декларований»; дипломатична активність уряду, зокрема створення в Австрії, Угорщині, Німеччині, Італії, США, Бразилії власних посольств, представництв чи місій. Деяко декларативно і бездоказово також звучить авторська думка про те, що «Антанта була готова допомогти кожному, хто гарантував би стабільність у тому регіоні. На терені Східної Галичини могла бути лише Польща. Дії і переговори української делегації у Парижі закінчилися повним фіаско...». Спірною є і така думка: «Найбільшою вадою тієї держави (ЗУНР – М. Л.) був її слабкий економічний і демографічний потенціал. У той час між Польщею і Росією, байдуже, білою чи червоною, забракло місця слабій Україні. Сильна Україна на той час не могла повстати»¹⁹.

У 90. рр. чи не найбільше робіт було присвячено воєнному протистоянню на «східних кордонах» Другої Речі Посполитої. Робота Гжегожа Лукومського, Чеслава Партача і Богуслава Поляка *Польсько-українська війна 1918–1919. Бойові дії – політичні аспекти – хроніка* (Кошалін–Варшава 1994, 296 с.), хоча і написана у посткомуністичні часи, але містить чимало політичних штампів попередньої доби. Листопадова національно-демократична революція 1918 р. для цих авторів є фактично «захопленням Львова українцями», «замахом на Львів», супроводжувався «актами гвалту», «масовим мордом цивільного населення», інтернуванням 25 тис. поляків. Чимало уваги приділяється антизунрівській опозиції – виступам східногалицьких комуністів, «невдоволених селян», «бунтам вояків», «соціалістичному повстанню у Дро-

¹⁹ M. Adamczyk, *Zachodnioukraińska Republika Ludowa 1918–1919* [w:] *Niepodległość Polski w 1918 roku a procesy państwowotwórcze w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. naukowa Z. Mańkowski, Lublin 1996

губичі», яке було «придушено кров'ю». Цим, зрозуміло, доводилася слабкість органів влади ЗУНР. Що ж до злуки УНР і ЗУНР 1919 р., то вона, на думку авторів, не є жодною державно-соборною правовою акцією, а «історичною палеровою пам'яткою». А причини криються в тому, що «між двома вілламами українського народу бракувало історичного, суспільного і політичного зв'язку». «Організаційна слабкість галицьких українців» вишнвала, на думку авторів, із «незадоволення сподівань селян і солдатів та територіального максималізму», «браку досвіду державотворчого життя», «бойкоту поляків і частини жидів». Але, врешті-решт, перемогу визначила «перевага польських військ». Допомога Антанти і 80-тисячного війська Ю. Галлера фактично до уваги не береться. Не є оригінальними автори й в етнодемографічних оцінках східногалицьких теренів, де, на їх думку, проживало лише 3 млн. українців (на 1 млн. менше, ніж за даними М. Козловського) і аж 1,6 млн. поляків, які становили більшість у 20 містах і 83 містечках краю²⁰.

Упродовж тривалого часу проблеми польсько-українського збройно-політичного протистояння розробляв професор Інституту військової історії Академії оборони Польщі Міхал Клімецький²¹. Його монографія *Польсько-українська війна за Львів і Східну Галичину 1918–1919 р. Аспекти політичні і військові* написана на багатому археографічному матеріалі із Польщі, України, Росії та Франції і є фактично узагальненням нового польського бачення історії ЗУНР і загалом галицької історії першої чверті ХХ ст.²² Враховано й здобутки сучасної української історіографії, зокрема публікації Миколи Литвина, Кіма Науменка, Володимира Гордієнка, Богдана Якимовича, Володимира Меламеда, розвідки та спомини діаспорних авторів (Олекса Кузьма, Василь Кучабський, Антін Крезуб, Михайло Лозинський). У двох перших розділах, присвячених етнонаціональним стосункам, суспільно-політичному і господарському життю в Галичині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., автор доводить, що Львів був не тільки важливим центром польського політикуму (поряд із Варшавою, Краковом і Познанем), але й українського: тут діяли потужні політичні партії (насамперед, націонал-демократична

---

²⁰ G. Lukomski, Cz. Partacz, B. Polak, *Wojna polsko-ukraińska 1918–1919*, Koszalin–Warszawa 1994, s. 12, 13, 77.

²¹ M. Klimecki, *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe*, Warszawa 1997; M. Klimecki, *Polsko-ukraiński konflikt wojskowy o Galicję Wschodnią. 1918–1919 r.* [w:] *Akcja „Wisła” na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku. Materiały z sesji naukowej 12–14.06.1992*, Szczecin 1994; M. Klimecki, *Wojna polsko-ukraińska 1918–1919 r.*, „Wojsko i Wychowanie” 1993, nr 5, s. 43–46, nr 6; M. Klimecki, *Geneza wojny polsko-ukraińskiej 1918–1919* [w:] *Studia i materiały do historii wojskowości*, t. 36, Wrocław–Warszawa–Kraków 1994.

²² M. Klimecki, *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe*, Warszawa 1997.

і радикальна), громадські товариства («Січ», «Пласт», «Січові стрільці» та ін.), Наукове товариство ім. Шевченка, еміграційні осередки наддніпрянців. Серед 5,3 млн. мешканців Східної Галичини (1910 р.) українці, на його думку, становили 3,79 млн. осіб (71,1%), а поляки 0,77 млн. (14,4%), євреї 0,66 млн. осіб (12,4%). У книзі детально характеризується дев'ятимісячна хроніка Галицько-Волинського фронту Війська Польського, бої за Львів, Хирів, Перемішль, Рава-Руську, Жовкву; при цьому автор відзначає ініціативність і бойовий дух Галицької Армії у грудні 1918 – березні 1919 рр., а також червневу Чортківську офензиву, яка дуже налякала польську суспільність і версальських верховодів. «Унія» УНР і ЗУНР не вдалася, бо ліберально-демократичній католицькій галицькій еліті було важко порозумітися із «суспільністю Великої України, вихованою в абсолютистській православній Росії». А врешті-решт перемогла польська зброя, перевага якої була досягнена вже наприкінці листопада 1918 р. у Львові. Зокрема, 20 листопада польські бойові сили у галицькій столиці парохували 500 офіцерів, 4360 підофіцерів, 40 кулеметів, 13 гармат і декілька літаків, а українські лише 120 старшин і 3185 стрільців. Не забуває автор повідомити, що у ті листопадові дні понад 400 польських «оборонців Львова» загинуло. Водночас це замовчується і те, що вступ легіоністів до Львова супроводжувався єврейськими «погромами», які стали «реакцією на проукраїнську діяльність львівських жидівських організацій, зокрема жидівської міліції», а також «брутальними ревізіями... в українських інституціях», інтернуванням членів Української Національної Ради. Загалом автор вважає, що ЗУНР мала шанс вижити, але, тріумфально, без Львова і Перемішля, але цьому зашкодив максималізм і непоступливість на переговорах керівництва Національної Ради і Держсекретаріату. У перемозі поляків М. Клімецький не надає першочергового значення допомозі Антанти. На відміну від інших авторів, він не наголошує на проукраїнських симпатіях австрійців восени 1918 р. і лише про зичливе ставлення намісника К. Гуйна до польської справи.

Популярним викладом вищезазваної монографії, що була його габілітаційною (докторською) працею, стала нова книга професора *Lьвів. 1918–1919*, яка вийшла масовим накладом у варшавському військовому видавництві „Bellona” восени 1998 р. 1 листопада 1998 р. у наймасовішій столичній «Газеті виборчій» опубліковано двосторінкове інтерв'ю з Міхалом Клімецьким, в якому він виклав державотворчі плани проводу ЗУНР і назвав конфлікт 1918–1919 років «війною двох патріотизмів», які несовізі об'єдналися у протибільшовицькій січі.

Польську наукову громадськість і публіцистику продовжують хвилювати листопадові бої 1918 р. у Львові, доблесть її «оборонців», «львівських орлят». Інтерес до цих подій постійно підігрівала польська преса репортажами про багаторічну реконструкцію польського військового меморіалу на Личаків-

ському цвинтарі у Львові («Цвинтар Орлят»). Щоправда, сучасні дослідники бачать у галицькій столиці на лише українських «заколотників» і «бандитів», але й Національну Раду і Держсекретаріат ЗУНР, подають біографії їх провідників, не ігнорують україномовних джерел²¹.

Активізувалися дослідження польських некрополів, нагородної системи часів війни 1918–1919 рр. Вихід 1990 р. великим накладом ілюстрованого видання Станіслава Ніщей (Інститут історії Вищої педагогіки в Ополі) *Цвинтар оборонців Львова* спричинив рецензійний «бум» у польській пресі, приїзд до Львова президента Леха Валенси й початок реконструкції одного з найбільших в Європі військових меморіалів, де поховано більше 2 тис. вояків, загиблих у 1918–1919 і 1920 роках. Автор називає листопадові події «обороною Львова» від «українського замаху» і пояснює це тим, що у час народження Другої Речі Посполитої 200-тисячне місто було «великим центром польської культури», адміністрування над яким отримували поляки. Власне поляки змушені були протистояти «українському військовому перевороту». Книга інформує читачів про створення (9 листопада) коаліційного уряду – Державного секретаріату на чолі з К. Левницьким, його персональний склад, партійну приналежність міністрів (8 націонал-демократів, 2 радикали, 1 соціал-демократ, 2 безпартійних), а також (13 листопада) – тимчасову конституцію Західно-Української Народної Республіки, її герб (золотий лев на блакитному тлі) – «герб стародавньої Галицько-Волинської держави», державний прапор синьо-жовтої барви. У розділі *Відсіч* викладає хронологію боїв 1–21 листопада як у центрі міста (будинок сейму, мітадель, головний вокзал), так і на периферійних відтинках «оборони». Чимало уваги присвячено спорудженню «цвинтаря Орлят» (там є також поховання союзників – американських і французьких летунів), основна частина якого була урочисто відкрита 1925 р.²⁴ Книга містить список похованих на цвинтарі та 286 ілюстрацій (фотографії «орлят», міських будівель, тимчасових поховань, військові накази, тогочасні газети, грамоти, некрологи) і своєрідним закликом до християнського вшанування пам'яті загиблих вояків, будівничих обох держав-сусідів.

У час відновлення незалежності України, коли у прикордонних містах Перемишль, Ярослав, Холм почали регулярно проходити численні міжнародні конференції, «круті столи», фестивалі української культури, масові зеленосвяточні походи переселенців товариства «Надсяння» на могили січового

²³ D. Bargietowski, *Jak doszło do listopadowej odsieczy*, „Rocznik Lwowski”, Warszawa 1992; M. Jagoda, *Walki o Lwów od stycznia do kwietnia 1919 roku*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1995, nr 1–2; A. Leinwand, *Obrona Lwowa w listopadzie 1918 roku*, „Rocznik Lwowski” 1993–1994, Warszawa 1994.

²⁴ S. S. Nicieja, *Cmentarz Obrońców Lwowa*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 9–13, 18–41, 221–223, 303–466.

стрілецьтва, польські науковці активізували тематику польсько-українських стосунків на Перемишліні у першій половині ХХ ст.²⁵ Із нових робіт, насамперед, виділимо монографію Здіслава Конечного, директора Перемиського державного архіву, написану на матеріалах тогочасної періодики (газети „Ziemia Przemyska”, „Nowy Głos Przemyski”, „Tygodnik Przemyski”), документах місцевого та варшавських архівів, споминах української еміграції. У вступі автор зазначає, що до світової війни Перемишль (54,1 тис. осіб) був третім за величиною у краї містом, в якому проживало 25,3 тис. римо-католиків, 12,0 тис. греко-католиків і 16,1 тис. визнаюча іудейського, діяло 4 гімназії (2 українські), 40 польських і 15 українських культурно-освітніх товариств. Патріотичний дух поляків тут підтримували партійні організації народної демократії, соціал-демократії, Стрілецький союз (засн. 1910 р.), гімнастичне товариство «Сокіл» (1912). Українці гуртувалися навколо осередків національно-демократичної і соціал-демократичної партій, товариств «Січ», «Сокіл», «Українська бесіда», «Рідна школа», а гаюж Перемиської єпархії Греко-Католицької церкви (єпископ Йосафат Коциловський). Пернолистопадовий виступ 1918 р. у місті очолила повітова Українська Національна Рада (Перемиська Національна Рада) на чолі з правником Теофілем Кормошем. Загалью листопадові події 3. Конечний трактує як «захоплення міста», «бунт вояків українізованих частин». Щоправда, у книзі є маловідомі сюжети про переговори польської та української і ромадськості щодо нейтралізації військового конфлікту, які закінчилися підписанням «Умови щодо утримання спокою і порядку у місті та околицях», створенням спільної міліції із 2000 українців і поляків. Аналізується також діяльність Жидівської Національної Ради (створена 2 листопада 1918 р.). І якби 11 листопада із Кракова до фортеці над Сяном не надійшла військова підмога – група майора Ю. Стахевича (1367 офіцерів і вояків), то місто перебувало би значно довше в державницькій орбіті ЗУНР (ця назва взагалі відсутня у книзі). Автор наводить шифри вбитих 4–12 листопада у Перемишлі поляків (18 осіб, зокрема, декілька підлітків-«орлят») і українців (13 осіб) й свідомо замовчує масові акції інтернування українців²⁶.

Українських дослідників найбільше зацікавить підбірка із 17 документів із фондів Перемиського державного архіву, зокрема *Польсько-українська умова щодо утримання спокою і порядку у місті та околицях* (1 листопада 1918 р.), *Відозва українського Уряду міста Перемишля до мешканців*

²⁵ A. Andrusiewicz, *Przemysł w latach 1918–1919* „Rocznik Przemyski”, 1978, nr 19–20; Z. Konieczny, *Walki polsko-ukraińskie w Przemysłu i okolicy. Listopad–grudzień 1918*, Przemysł 1993.

²⁶ Z. Konieczny, *Walki polsko-ukraińskie w Przemysłu i okolicy. Listopad–grudzień 1918*, Przemysł 1993, s. 7, 21, 27, 95–97.

(4 листопада), *Наказ Української військової команди Військового округу Перемишль* (4 листопада), *Лист Української Національної Ради у Перемишлі до Української Національної Ради у Львові* (10 листопада), *Відомства Жидівської Національної Ради до польської та української громадськості* (16 листопада)²⁷. З. Конечний не використав низку споминів про тогочасні події у Перемишлі, які пиш зберігаються у фонді Наукового товариства ім. Шевченка Національної бібліотеки Польщі (Варшава).

З'явилася низка спеціальних (аналітичних і археографічних) праць з історії польської кавалерії, летунства, військової розвідки, преси, документалістики періоду польсько-української війни 1918–1919 рр. Тональність цих розвідок стала значно толерантнішою і об'єктивнішою до Галицької Армії, бойових операцій її корпусів і бригад, мужності українського стрілецтва²⁸. Однак і ці публікації ображають українського читача своєю термінологією («оборона Львова», «Східна Малопольща», «визволення Тернополя» тощо). У 90. рр. українською проблематикою зацікавився Військовий інститут Торунського університету. Власне його працівникам Збігнєву Карпусу і Вальдемару Резмеру належить ряд публікацій, присвячених інтернованим та полоненим воякам Армії УНР і Галицької Армії у польських таборах (Тухоля, Пикуличі, Александрув Куявський та ін.) і загалом польсько-українським військовим стосункам у 1917–1920 рр.²⁹ Автори вважають, що головною перешкодою на шляху нормалізації стосунків між Польщею і УНР-ЗУНР була радянська Росія, яка прагнула запалити вогонь світової революції й у центрі Європи.

Особно виділимо праці, авторами яких є поляки українського походження. Вони досить об'єктивно аналізують міжнародне і внутрішнє становище ЗУНР, залучаючи до аналізу архіви Польщі, Росії, України, Канади³⁰.

Відзначимо і те, що в історіографії 90. рр. є значна амплітуда в оцінці польсько-українських стосунків 1918–1923 рр. Зустрічаються навіть захвалювальні оцінки становища в ЗУНР. Тадеуш Анджей Ольшанський (Міністерство внутрішніх справ Польщі) в узагальнюючій праці *Історія України в ХХ ст.*, яка 1994 р. вийшла у Варшаві, написав, що «Галицька Україна швидко стала добре організованою і відносно сильною державою. Незважаючи на кадрові груднощі, організовано адміністрацію і судочинство... Тут

²⁷ *Ibidem*, s. 105–116.

²⁸ K. Tarkowski, *Polskie Lotnictwo wojskowe w 1918 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1991, nr 2, s. 37–46; T. Kopański, *Lotnictwo polskie w kampanii polsko-ukraińskiej 1918–1919*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1990, nr 1–2.

²⁹ Z. Karpuz, *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918–1924*, Toruń 1991.

³⁰ E. Misilo, *Prasa Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej. Zarys bibliograficzny*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1987, nr 2, P. Żurawski, *Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919*, Warszawa 1995.

панувала „свята національна згода” щодо примату незалежності над будь-якими партійними цілями, охоплювала вона навіть „общеросів”³¹. Однак «свята згода» політичних сил ЗУНР була відносно властивою найдалі до березня квітня 1919 р., що підтвердив цей З'їзд Селянсько-Робітничого союзу в Станіславові 30–31 березня, а також виступи селян. Це підтверджують, до речі, й дослідження українських науковців Степала Макаручука, Юрія Сливки, Мая Панчука, Ореста Красівського, Миколи Литвина, Миколи Кутутяка. Згаданий дослідник вважає об'єктивним і вибух воєнного конфлікту восени 1919 р.: «Польща не могла відмовитись від Львова, який становив другий після Варшави центр польського інтелектуального життя. Більшість поляків, навіть тих нейтральних до справи Східних Кресів, не була в стані схвалити Польщі без належності до неї від XIV ст. Червоної Русі. В цій ситуації жоден компроміс не був можливий, ніякі переговори не могли мати результату, а розв'язати мала сила». Оцінюючи наслідки війни Тадеуш Ольшанський підкреслює, що поляки як переможці стали господарями Східної Галичини лише «на основі доконаного факту», ніколи не підписано будь-якого двостороннього акту, що завершував би бойові дії. Польща силою зайняла спірні території, виганяючи геть сили противника, знищуючи його державу і устанавлюючи свою адміністрацію. Мало те принести в майбутньому фатальні наслідки. «Бо поляки трактували війну, як домашню, а українці, однак, вважали, що то була війна між двома державами»³². Ця думка, на жаль, є домінуючою у працях наших сусідів.

З найновіших комплексних видаць по вказаній проблематиці слід насамкінець виділити книгу професора Людвіка Мрочки, видану 1998 р. у Кракові³³. В центрі уваги дослідника Східна Галичина, польське і українське бачення її національного характеру, переростання ідейної суперечки в політичну і збройну боротьбу, хід і наслідки цього протистояння. У підході до висвітлення більшості аспектів «спору» автор не повторює відомих антиукраїнських стереотипів польської історіографії 20.–40. рр., а свої положення він намагається подати на базі фактичного матеріалу.

Автор книжки вважає, що крайньо негативні оцінки характеру українського суспільства на польському боці є необігрунтованими, безпідставним було переконання про нестабільність соціально-професійних структур українського населення. Стверджено, що аргумент про відсталість українського суспільства в соціально-професійному контексті, про український рух як починання і дії групи незадоволених інтелігентів був сприйнятливий дипломатією великих держав, насамперед британською. Звичайно, не можна заце-

³¹ T. A. Olszański, *Historia Ukrainy XX w.*, Warszawa 1994, s. 89.

³² *Ibidem*, s. 85, 93–94.

³³ L. Mroczka, *Spór o Galicję Wschodnią (1914–1923)*, Kraków 1998.

речувати соціальної відсталості галицьких українців у першій чверті ХХ ст., але не можна погодитись і з висновком краківського професора про те, ніби на початку листопада 1918 р. тих українців, які ідейно визріли до боротьби за державну суверенність ЗУНР можна було лічити на десятки, «або в найбільш оптимістичному варіанті на сотні», а вже після поразки – на тисячі. Це надмірне применшення чисельності національно і політично свідомого українського елементу у Східній Галичині до осені 1918 р. Досить згадати українські народні віча, сокілський і січовий рухи, бої легіону Українських Січових Стрільців періоду війни, студентські демонстрації у Львові, діяльність Союзу визволення України, щоб визнати за українським рухом його масово-політичний характер.

Значним фактологічним матеріалом насичені сюжети про бої на Галицькому фронті. Автор вважає, що попередні 1 листопада польські військовики були розпорошені й тому не мали змоги здійснити випереджувальний виступ; але така розпорошеність перетворилась у позитивну якість, як тільки повстали українці. Малі польські групи швидко зростали і вже через кільканадцять годин змусили українські підрозділи боротися з польськими партизанськими групами. Як тільки українське військо залишило Львів, вже 23 листопада польський провід створив місцевий Тимчасовий Правлячий Комітет, намагаючись тим самим підкреслити самостійність проблеми Східної Галичини, виокремлюючи її із загальнопольської справи. Насправді ж, практичні дії цього Комітету показують, що він всіляко апелював до всепольських чинників і щедро користувалися їхньою морально-політичною і воєнною допомогою. Зі свого ж боку, Бельведер не зважаючи на невизначене міжнародно-правове становище Східної Галичини, вів стосовно неї послідовну інтеграційну політику. В березні 1919 р., коли Галицька Армія тимчасово перервала зв'язок з Перемишлем, польські урядовці намагалися віднести значиня Львова до рівня загальнопольської та міжнародної справи, домагалися воєнної підтримки Румунії, зверталися до Генерального Секретаріату Мирної Конференції сприяти направленню до Галичини польських легіоністів з Одеси та з Познані.

Чи не найбільшою новизною монографії Л. Мрочки є системний виклад дій зовнішньої політики Бельведеру після окупації всієї Східної Галичини, спрямованої на повне міжнародно-правове визнання краю за Польщею. Хибним є міркування краківського дослідника щодо характеру польсько-української війни. На його думку, вже в перші три дні, починаючи від 1 листопада, проти ЗУНР нібито воювало населення Львова. Після відступу українського війська зі Львова впродовж кількох місяців тривала війна Галичини Східної із Західною. Начальник Держави і Польський уряд не направляли на цей театр польських сил з-поза Галичини. Юзеф Пілсудський вважав годі, що оскільки русини оголосили війну польському населенню, поляки повинні зайняти Східну Галичину своїми військами і встановити в ній статус військово-

вої окупації. Питання про інтеграцію краю тоді нібито не стояло. Як відомо, від лютого-березня 1919 р. навіть із застереженням, вже не приходилося говорити про внутрішньогалицький характер війни. Українські дослідники С. Макарчук, О. Красівський, Ю. Сливка довели: проти ЗУНР, що була у злучі з УНР, воювала вся Польща, а від травня ще й союзі з Антантою.

Таким чином, методологічні концепції польської історіографії 20-80. рр., незважаючи на партійно-політичний і соціально-професійний статус їх авторів, практично не відрізняються одна від іншої: плани державно-національної розбудови Другої Речі Посполитої базувалися на аргументах, що обґрунтовували правдо-історичні права поляків на Галичину ще з XIV ст., їх визначальний вклад у господарський та культурно-освітній розвиток південно-східних «кресів», насамперед містобудування та самоуправління Львова, Перемишля, Галича та інших прикарпатських і волинських міст. Вказані концепції мали на меті обґрунтувати інтеграцію українців у новий польський державно-національний організм. Насправді ж йшлося про етнічну асиміляцію української більшості «Східної Малопольщі» й поглиблення її польською нацією. Подібні думки продовжують продукувати еміграційні польські автори, головню у Великобританії, США та Франції, де зосереджена основна маса польської військово-політичної еміграції часів Другої світової війни. Крайньо шовіністичними залишаються історико-публіцистичні виступи та публікації деяких «кресов'яцьких» та комбатантських товариств, ідейно-теоретичні висновки яких були запрограмовані ще у час народження Другої Речі Посполитої.

Миротворча місія Греко-Католицької церкви у період українсько-польської війни 1918–1919 рр.

Восени 1918 р. могутні хвилі національно-визвольного руху розрушили Імперію Габсбургів і на її уламках утворилися незалежні Польща, Угорщина, Чехословаччина, Югославія. 18–19 жовтня у Львові відбулася Конституанта – представницьке зібрання близько 500 українських громадсько-політичних і релігійних діячів, яке обрало Українську Національну Раду й проголосило на українських етнічних землях Австро-Угорщини відродження незалежної Української держави. Велелюдне віче на майдані біля собору св. Юра 20 жовтня одноставно схвалило рішення щодо суверенітету українських земель¹. Греко-Католицька церква, політичний курс якої завжди відповідав національно-політичним інтересам народу, рішуче підтримала державотворчі ухвали Конституанти. Її владика митрополит Андрей Шептицький, єпископи Григорій Хомишин і Йосафат Кошиловський, протоігумен Галицької провінції Василянського чину Платоніт Філяс і майже два десятки священників були обрані до Національної Ради й активно включилися у її державотворчий процес. Отже, греко-католицизм як теорія і практика національно-релігійного життя органічно влився в загально-національний державно-соборний рух українства.

І листопада 1918 р. під проводом Національної Ради і Військового Комітету у Галичині здійснено збройне повстання, і за кілька днів влада у краї перейшла в руки українців. «Український народе! Голосимо Тобі святу вість про Твоє визволення з віковичної неволі, – наголошувалося у першому зверненні Української Національної Ради. – Віднині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української держави»². Цілком закономірно, що греко-католицьке духовенство взяло активну участь у Листопадовій національно-демократичній революції та розбудові Західно-Української Народної Республіки, яка була уконститутована тимчасовим основним законом від 13 листопада 1918 р. «Як настав догідний час, по Першій світовій війні, 1918 р., українське католицьке духовенство в Галичині стануло шире в ряди будівництва „своїх хат”, Української Держави, – згадував активний учасник

¹ М. Литвин, К. Науменко, *Історія ЗУНР*, Львів 1995, с. 28–29.

² «Діло» 1918, 1 листопада.

тих подій отець Іван Лебедович. – Перші паради, перші кур'єри до сіл, перша підготовка до перебрання влади на місцях проходила в безліч випадках у священничих домах»³. Без сумніву, тон державотворчій діяльності кліру на місцях завдали владики, насамперед А. Шептицький. Слід додати, що Папа Бенедикт XV пильно стежив за національно-демократичними революціями у Центрально-Східній Європі. Вже на початку листопада 1918 р. він розпорядився нунцію у Відні увійти «у приїзні відносини з різними націями Австро-Угорської імперії, що тепер створили незалежні держави». Папа підтвердив, що Апостольський Престіл поважає «законні зміни народів, політичні чи територіальні»⁴. Загалом державне будівництво у молодій республіці йшло швидкими темпами. 9 листопада сформовано уряд, у якому посаду державного секретаря віросповідання зайняв Олександр Барвінський. Згідно з Основним законом ЗУНР – низовими органами влади стали повітові комісари із складу повітових Національних Рад, у діяльності яких брали участь священники. «На цілому терені відродженої української Галицької держави, – підкреслював історик Церкви української діаспори Григорій Лужицький, – не було ні однієї повітової Української Національної Ради, в якій представник Української Католицької Церкви не займав би чільного місця»⁵.

Священники були серед безпосередніх організаторів перебрання влади на Золочівщині, Брідщині, Сколівщині, Самбірщині, а також містах і містечках – Долині, Рудках, Краківці, Збаражі, Зборові, Угневі. У першій декаді листопада 1918 р. вони увійшли до виконавчих і представницьких органів української адміністрації. Зокрема, священники очолювали повітові ради в Городенці (о. Іван Писецький), Кам'янці-Струмилівій (о. Михайло Цегельський), Лиську (о. Василій Мисик), Печешчині (о. Іван Майковський), Підгайцях (о. Іван Токар), Радеківі (о. Степан Петрушевич), Стрию (о. Остап Нижанківський), Сліску (о. Паулетеймон Шпилька), Терехіві (о. Степан Можнацький), Ширці і Збаражі (о. Володимир Могильницький). Зрештою була й досить щільна вага духовенства у цих радах. Зокрема, у складі Косівської повітової ради із 25 членів було 4 священники, Радеківської – з 5 осіб 2 священники. Зауважимо й те, що кожен десятий член Національної Ради ЗУНР був також священником. Комісарами судових повітів Винники, Поморяни та міста Добромила також працювали священники. У повітах Бережани, Доліна, Зборів, Жовква, Радеків, Турка священники очолювали Харчеві Управи⁶.

³ І. Лебедович, *Почеві духовники Української Галицької Армії*, Вінніпег 1963, с. 31.

⁴ І. Хома, *Апостольський престіл і Україна 1919–1922*, Рим 1987, с. 6–7.

⁵ Г. Лужицький, *Українська Церква між Сходом і Заходом*, Філадельфія 1954, с. 544.

⁶ О. Павлюк, *Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад–грудень 1918 року)*, «Україна модерна», Львів 1999, № 2–3, с. 132–193; М. Лявичи, К. Науменко, *Миколайчина в роки Визвольних змагань 1914–1920 рр.* [у:] *Миколайчина. Збірник наукових статей*, т. 1, Львів 1998, с. 218.

Духовенство заангажувалось і в партійно-політичну діяльність (більшість світської інтелігенції мобілізована до австрійського війська і УГА). Зокрема, немало священників поділяли державо-політичні позиції правлячої Української національно-демократичної партії, на з'їзді якої 28–29 березня 1919 р. у Станіславові серед 139 делегатів було 20 священників⁷.

Державне будівництво ЗУНР проходило у важких умовах українсько-польської війни. З перших днів існування Української держави Польща розгорнула військові дії з метою придбати «історичні землі» зі Львовом і нафтовим басейном. Після поразки у битві за столицю (1–22 листопада) молода Галицька Армія вісім місяців утримувала більш як 300-кілометровий фронт від Сокаля до Турки в бою з переважаючими силами Польщі, яку активно підтримувала Антанта. Шведські терени держави – Покуття – окупувала Румунія. За весь період національно-визвольних змагань Греко-Католицька церква відіграла важливу роль у становленні органів законодавчої і виконавчої влади ЗУНР, виробленні державницької ідеології, консолідації національно-демократичних сил у боротьбі за незалежність і соборність.

Незважаючи на те, що після падіння Львова Андрія Шептицького конфінували у митрополітській палаті, він продовжував відстоювати інтереси ЗУНР і Церкви. За його дорученнями Станіславівський єпископ Григорій Хомишин звернувся до мирян з Пастирським листом митрополита, у якому розпорядився усім священникам згадувати в Святих Літургіях президента Національної Ради Євгена Петрушевича, Українську державу, її уряд і Галицьку Армію⁸. Митрополит відмовився підтримувати будь-які стосунки з окупаційною адміністрацією Львова, а невдовзі й архієпископом латинського обряду Ю. Більчевським через його шовінізм та підтримку мілітарних дій у краї. У листі-відповіді командувачу польськими військами на Галицькому фронті генералу Т. Розвадовському він засвідчив, що залишився українським патріотом, й далі захищає греко-католицьке духовенство, яке «з цього боку, як і з іншого боку лінії фронту, продовжує виконувати свої обов'язки»⁹. Така відповідь дала йому легкість: якраз восени 1918 р. його рідного брата генерала Станіслава Шептицького обрали начальником штабу Війська Польського, тобто він став одним із режисерів польської військової експансії на схід.

З перших днів утворення з Галицької Армії до її бойових груп, куренів, Окружних військових команд добровільно прийшли або були запрошені командантами десятки священників-патріотів, які стали польовими духовни-

⁷ І. Пагаєвський, *Історія Української держави двадцятого століття*, Київ 1993, с. 381.

⁸ Г. Цвенгош, *Національно-державницькі погляди митрополита Андрія Шептицького й польсько-українська війна 1918–1919 рр.* [у:] *Україна-Польща. Історична спадщина й сучасна свідомість. Матеріали конференції*, Київ 1993, с. 178

⁹ В. Футулійчук, *Служба претодобництва УГА, «Українські варіанти»* 1999, № 1–2, с. 70–73

ками (капеланами). Інші добровільно обслуговували фронтові частини та установи загілля, насамперед шпиталі. Вони розгорнули активну працю у царині патріотичного виховання і піднесення морально-бойового стану старшин і стрільців. Польові духовники Галицької Армії перейняли і приможили традиції капеланів Легіону Українських Січових Стрільців та українських полків доби світової війни. Зрештою, більшість з них мали фронтовий досвід. Близько сотні греко-католицьких священників служили в Галицькій армії, більше 40 з них загинули на польському, більшовицькому та денікінському фронтах або у період епідемії тифу восени 1919 р.¹⁰ «Полеві духовники Української Галицької Армії, – писав колишній Начальний духовник армії, згодом української дивізії „Галичина” отець Василь Лаба, – не тільки що виконували свою душпастирську службу, але теж впоювали боєвого духа в стрілецьтво»¹¹. Зауважимо, що з усіх військових формацій доби визвольних змагань України 1914–1923 рр. інститут польових духовників упроваджено лише в Галицькій Армії, яку сучасники вважали найбільш боєздатною. Її особовий склад відзначався високими морально-бойовими якостями й дисципліною. До цього спричинила діяльність військового духовенства й християнська релігійність особового складу. В армії існувала чітка організаційна система польового духівництва, яке очолював Преподобник військового міністерства, недавній капелан Легіону УСС отець Микола Іжак. У складі штабів армії та корпусів створено референтури духівництва, яким підпорядковано відділи духовників бригад, що обслуговували стрілецькі курені та сотні, інші підрозділи¹².

У наказі від 4 лютого 1919 р. щодо обов'язків і компетенцій військового духовенства Преподобник о. М. Іжак наголошував: «До Вас Всечесніші Панопці, які стоїте від початку борби рука в руку з українським стрільцем-козаком, з особним зазивом звертатися не треба. Якщо у Вас серця гріють правдивою любов'ю до України, до сього віками поневоленого українського народу, не Ви, а та любов горяча говоритиме і ділатиме»¹³. Слід відзначити, що діапазон їх діяльності був дуже широким. Окрім душпастирської праці, капелани вели облік полеглих, організували їх поховання, влаштовували стрілецькі цвинтарі. Дані про загиблих і місця поховань заносилися у місцеві церковні книги, «щоб ні одна могила не загинула для наших поклитинь», – зазначалося у наказі держсекретаря військових справ ЗУНР Д. Вітовського від 24 лютого 1919 р.¹⁴

¹⁰ М. Лытвин, *Українсько-польська війна 1918–1919 рр.*, с. 188–189.

¹¹ о. В. Лаба, *Заслужна роля польового духівництва* [у:] *Українська Галицька Армія. Матеріали до історії*, т. I, Вінничег 1956, с. 72–73.

¹² «Вісник Державного Секретаріату Військових Справ» 1919, № 6, с. 6.

¹³ *Ibidem*, с. 5.

¹⁴ В. Фугулуйчук, *Вказана праця*, с. 74.

Помітною подією у житті Греко-Католицької церкви став з'їзд у Станіславові 7-8 травня 1919 р., скликаний за дорученням митрополита (який залишався у блокованому Львові) єпископом Григорієм Хомишиним. Більше як 200 діячів Церкви, священників і польових духовників прийняли ухвали, скеровані на активізацію Церкви у розбудові Української держави, консолідацію мирян «для укріплення української державності на християнських основах». З'їзд закликав духовенство і вірних самовіддано працювати й захищати незалежність ЗУНР у боротьбі з ворогами, надіслав вітання воїнам Галицької Армії¹⁵.

Душпастирська праця військового духовенства позитивно впливала на фронтовиків, викликаючи у них піднесення патріотичних почуттів. «У Велику Суботу запросив о. Василь Левицький наш курінь до участі у Воскресній Утрені в парахіяльній церкві св. Петра і Павла, – згадував колишній поручник Сокальської залоги на Львівщині Степан Шах про Богослуження на Великдень 1919 р. на фронті. – Ми влаштували перед церквою, при гарній погоді, військову параду під час обходу. При першому співі о. пароха „Христос Воскрес із мертвих“ віддали обі сотні трикратну сальву вистрелів, а з тисячної групи сокальських парафіян і наших бійців понеслась могутнім голосом радісна воскресна пісня „Христос Воскрес із мертвих“, і була це найсвітліша хвиля з нашої служби при УГА, коли ми бодай раз у житті могли заспівати пісні „Христос Воскрес“ на волі, у своїй незалежній Галицькій Державі!»¹⁶.

Плідна виховна праця польових духовників визначалась патріотизмом, християнською моральністю, громадянською самопожертвою. З перших днів війни стрій Галицької армії одягнув недавній редактор часопису «Місіонар» отець Василіянського чину Яким Федак. Покликаний капеланом Жовківської окружної команди, майже весь час перебував на фронті, нерідко на передових позиціях, за що стрільці жартівливо називали його «Монахом-Лицарем». Згодом він очолював польове духовництво Першого галицького корпусу. Під час епідемії тифу часто відвідував шпитали, відтак захворів і помер 12 лютого 1920 р. За таких самих обставин померли Начальний духовник УГА отець Микола Їжак, референт Другого корпусу о. Петро Кашуба та багато інших священників. Колишній стрілець Т. Наконичний писав про капелана б. Равської бригади члена Української Національної Ради отця Теодора Чайківського, що він постійно перебував у середовищі стрілецтва, патріотичними проповідями піднімав бойовий дух воїнів, «всю свою силу і весь труд, все знання і життя жертвував для ідеї, для котрої горіла його щира, високо-благородна душа». Священник загинув у бою з більшовицькою кіннотою під Жмеринкою

¹⁵ С. Шах, *Вступне слово* [у:] о. І. Лебедович, *Почеві духовники*., с. 19.

¹⁶ І. Лебедович, *Вказана праця*, с. 204.

2 травня 1920 р. Інститут польських духовників ліквідовано під час тимчасового перебування УГА у складі Червоної Армії навесні 1920 р. Півсотні священників повернулися до Галичини й продовжували душпастирську працю, немало загинуло або потрапило у білшовицькі та польські концтабори¹⁷.

Українсько-польська війна закінчилася поразкою ЗУНР, уряд і армія якої відступили за Збруч і поєднали свою долю з Українською Народною Республікою. 25 червня 1919 р. Вища Рада Паризької мирної конференції санкціонувала окупацію Східної Галичини Польщею. Розпочалася дипломатична боротьба за відновлення незалежності республіки. Між тим, у краї розгорнулися масові репресії проти греко-католицького духовенства. Окупаційні власті продовжували утримувати в ізоляції А. Шептицького й не дозволили йому зустрітись з Ю. Пілсудським, коли глава Другої Речі Посполитої у червні 1919 р. відвідав Львів. Зрештою, митрополиту вдалося передати Пілсудському листа з клопотанням звільнити близько тисячі заарештованих священників, з яких 612 перебувало у львівських в'язницях¹⁸.

У серпні А. Шептицький спільно з єпископами Г. Хомишиним і Й. Коциловським проведи у Перемислі спільну нараду й звернулися пастирським листом до кліру й вірних, в якому засуджувалася війна, висловлювалося співчуття полетим за волю України і віра у майбутню перемогу. Але ситуація у краї була дійсно важкою. Лихоліття війни завдали величезної шкоди українському народові і його Церкві. «Ще не вицілилися рани, які завдала нам та нещасна війна, коли нова війна, страшніша і більш жорстока чим перша, потрясла нашою знищеною вітчизною, — зазначалося у Пастирському листі митрополита 26 вересня 1919 р. — Нещасливий був її вислід. Польські війська обсадили цілий край... Тисячі невинних жертв мучаться по в'язницях... Церкви і монастирі вирабовано, майже всі парохії остали без душпастирів»¹⁹.

Великої руїни зазнав Василіянський чин. 30 березня 1920 р. голова української місії у Ватикані отець Ф. К. Бонн передав Папі Бенедикту XV листа, у якому доповідалося: «Сорок шість ченців Чину св. Василя Великого арештовано і вивезено в Польщу... Маєтки монастирів у Крехові і Жовкві skonфісковано. Велику друкарню оо. Василіян у Жовкві, яка була одною з найдіяльніших, цілком розграбовано»²⁰.

До грудня 1919 р. під домашнім арештом у митрополичих палатах перебував і Андрей Шептицький. Усвідомлюючи великий авторитет владики серед краян та у Ватикані, польська влада намагалася усунути його з митро-

¹⁷ І. Хома, *Вказана праця*, с. 45.

¹⁸ *Кривави книга*, Дрогобич 1994, с. 75.

¹⁹ І. Хома, *Вказана праця*, с. 51.

²⁰ Г. Цеснрош, *Апостаський Престол і Митрополит Андрей Шептицький*, Львів 1991, с. 31.

полячого престолу і загалом зі Львова. Варшава пропонувала Папі відкликати А. Шептицького до Риму, або перевести до Північної Америки. Водночас польські ксьондзи і преса інспірували широкомасштабну акцію з метою скампromетувати митрополита. Станіславівський воєвода Юристовський, зокрема, видав розпорядження повітовим старостам збирати матеріали, «які звинувачували б Митрополита Шептицького в антипольській діяльності, а також докази, які підтвердили б, що українське духовенство під час російської окупації 1914–1915 рр. схильно ставилося до схизми [...]; щоб було також зібрано те, що свідчить про настрої під час українсько-польської війни українського духовенства»²¹. А втім, глава Греко-Католицької церкви залишався послідовним захисником морально-етичних засад співжиття українців і поляків й, зрозуміло, національно-державницьких прав вірних йому католиків східного обряду.

---

²¹ Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 358, оп. 1, стр. 32, арх. 154.

Ukraiński Komitet Narodowy Chełmszczyzny i Podlasia (1923–1928)

W dziejach ukraińskiego ruchu politycznego na Chełmszczyźnie i Podlasiu szczególne miejsce zajmuje Ukraiński Komitet Narodowy Chełmszczyzny i Podlasia¹ (*Український Народний Комітет Холмищини і Підляшшя*). Był on ważną próbą stworzenia struktury przedstawicielskiej ludności ukraińskiej tych regionów w okresie międzywojennym. W swym założeniu Komitet miał być ponadpartyjną reprezentacją społeczności ukraińskiej, strukturą sprawującą ideowe kierownictwo ukraińskiego ruchu narodowego na tym terenie, miejscem wypracowania koncepcji i programu jego działania, a jednocześnie organem koordynującym i inspirującym.

---

¹ Ukraiński Komitet Narodowy Chełmszczyzny i Podlasia nie doczekał się jeszcze monograficznego opracowania. Niewielkie wzmianki o jego działalności znalazły się w niektórych pracach poświęconych dziejom społeczności ukraińskiej tych regionów. O różnych aspektach ukraińskiego życia narodowego na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym w latach 20. pisali m.in.: S. Pasternak, *Narys історії Холмищини і Підляшшя (Новий час)*, Вінніпег-Торонто 1989; M. Королько, *Боротьба українського населення Люблінщини з буржуазними урядами Польщі*, «Наша культура» 1968, № 10–12; Г. Купріянович, *Український національний рух на Холмищині та Південному Підляшші в 1920-ті роки*, «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», випуск 7 (Збірник на пошану професора Юрія Сливки), Львів 2000; Г. Купріянович, *Прибути сторінка історії української кооперації: української кооперативної рух на Холмищині та Південному Підляшші у міжвоєнний період* [в:] *Четвертий міжнародний конгрес українців*, Одеса, 26–29 серпня 1999 р. *Доповіді та повідомлення. Історія*, част. II: *XX століття*, відп. ред.: С. Кульчицький, В. Даниленко, Одеса–Київ–Львів 1999; С. Дорошевський, *Освітня діяльність українського населення на Люблінщині в 1918–1939 роках*, «Наша культура» 1983, № 5; G. Kuprianowicz, *Українське життя культурно-освітнє на Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w latach 1918–1926*, „Rocznik Chełmski” 1995, t. 1; M. Syrnuk, *Українці w Polsce 1918–1939. Освіта і szkolnictwo*, Wrocław 1996; J. Doroszewski, *Życie oświatowe wśród mniejszości narodowych na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, „Rocznik Lubelski” 1989–1990, t. XXXI–XXXII; Г. Купріянович, *Товариство «Рідна Хата» (1919–1930 рр.)*. *З історії українського національного життя на Холмищині і Південному Підляшші в міжвоєнний період*, [в:] *Світовий Конгрес українців Холмищини і Підляшшя. Матеріали наукової конференції*, ред. Й. Романюк, Львів 1996; G. Kuprianowicz, *Українська діяльність видавнича на Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w latach 1918–1926*, „Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze. 1994–1995, t. III/IV; G. Kuprianowicz, *Działalność polskich partii chłopskich wśród ludności ukraińskiej Chełmszczyzny i Południowego Podlasia w latach 1918–1926* [w:] *Chłopi–Naród–Kultura*, t. 5, *Chłopi a państwo*, pod red. W. Bonusiaka.

Powstanie Komitetu było wynikiem poszukiwania formuły funkcjonowania lokalnej społeczności ukraińskiej Chełmszczyzny i Podlasia Południowego² w warunkach państwowości polskiej. W wyniku wejścia tych ziem w latach 1918–1919 w skład odrodzonego państwa polskiego miejscowa ludność ukraińska znalazła się w zupełnie nowej sytuacji. Obszary Chełmszczyzny i Podlasia Południowego w szczególny sposób traktowane były przez władze państwowe, które przyjęły założenie, że „po Bug kraj jest czysto polski”³. Wynikały z tego praktyczne działania, których celem było ograniczenie przejawów odrębności społeczności ukraińskiej na wszelkich płaszczyznach oraz przeciwdziałanie rozwojowi ukraińskiego ruchu narodowego na tym terenie.

W nowej sytuacji działacze ukraińskiego ruchu narodowego podejmowali działania mające na celu podtrzymanie tożsamości kulturowej, poczucia odrębności miejscowej ludności ukraińskiej i kształtowanie ukraińskiej świadomości narodowej. Ten ostatni proces znacznego przyspieszenia nabrał właśnie w przededniu okresu międzywojennego – w latach I wojny światowej. Program działania ukraińskiego ruchu narodowego obejmował pracę na różnych płaszczyznach – kulturalnej, oświatowej, religijnej, ekonomicznej, charytatywnej, a także politycznej. Ważnym elementem tego programu było właśnie dążenie do powołania organu przedstawicielskiego społeczności ukraińskiej regionu, który miał odgrywać kluczową rolę w życiu narodowym.

Powstanie Ukraińskiego Komitetu Narodowego Chełmszczyzny i Podlasia w 1923 r. było zwińczeniem wcześniejszego procesu tworzenia ukraińskich struktur przedstawicielskich na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym. Próby ich powołania podjęto bowiem już w początkach budowania ukraińskiego życia narodowego na tym terenie w realiach państwa polskiego w 1919 r. Postulat powołania organu przedstawicielskiego znalazł się już w pierwszym znanym nam całościowym programie ukraińskiego ruchu narodowego na Chełmszczyźnie i Podlasiu

---

Rzeszów 1997; E. Horoch, *Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy w okręgu chełmskim w latach 1924–1938 (główne problemy)*, „Annales UMCS” 1991/1992, vol. XLVI/XLVII, sec. F; M. Szumiło, *Działalność Antoniego Wasyńczuka w ukraińskim ruchu narodowym na Ziemi Chełmskiej i Podlasiu w latach 1919–1922*, „Rocznik Chełmski” 1999, t. 5.

² Terminem „Chełmszczyzna i Podlasie” (Холмщина і Підляшся) posługują się na określenie regionów etnograficznych zamieszkałych (niekoniecznie w większości) przez autochtoniczną ludność ukraińską, tzn. w znaczeniu, w jakim używany on był m.in. przez samych działaczy ukraińskich w okresie międzywojennym. W swych rozważaniach ograniczam się do Chełmszczyzny i południowej części Podlasia, czyli terenów znajdujących się w okresie międzywojennym w granicach województwa lubelskiego. Taki zasięg terytorialny miał właśnie Ukraiński Komitet Narodowy Chełmszczyzny i Podlasia.

³ Sformułowania takiego użył w 1921 r. pierwszy wojewoda lubelski Stanisław Moskałewski. Por. Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej API.), Starostwo Powiatowe Krasnostawskie, sygn. 8, s. 8. Protokół 3-go Zjazdu Starostów Województwa Lubelskiego, odbytego w dniach 1. 2 i 3 VII 1921 r. w Lublinie.

Południowym w II Rzeczypospolitej, który zawarty został w skierowanym do władz polskich *Memoriale w sprawie sytuacji ukraińskiej ludności na Chełmszczyźnie* z 30 września 1919 r.⁴ Proponowano tam powołanie Komitetu Ukraińskiego z siedzibą w Chełmie⁵. Mimo braku zgody władz polskich⁶ już jesienią 1919 r. Komitet taki został powołany do życia⁷. Po sparaliżowaniu działalności ruchu ukraińskiego w wyniku represji władz polskich w 1920 r., do odbudowy struktur ukraińskich dochodzi późną wiosną 1921 r., gdy na I Ukraińskim Zjeździe Narodowym Chełmszczyzny i Podlasia powołano nowy organ przedstawicielski – siedmioosobową Delegaturę⁸. Kolejną strukturą pełniącą rolę ciała przedstawicielskiego był wybrany rok później – na II Ukraińskim Zjeździe Narodowym Chełmszczyzny i Podlasia w kwietniu 1922 r., w ramach przygotowań do zbliżających się wyborów parlamentarnych, Ukraiński Komitet Wyborczy Chełmszczyzny i Podlasia⁹. Powstanie wymienionych struktur przedstawicielskich było przejawem okrzepnięcia ukraińskiego ruchu narodowego i wypracowania przezeń spójnej wizji działania. Świadczy też o ukształtowaniu się grupy liderów ruchu narodowego, gdyż skład kolejnych organów był w dużym stopniu podobny. Przewodniczącym wszystkich tych struktur był Antoni Wasyńczuk, niekwestionowany w tym okresie lider ruchu ukraińskiego na Chełmszczyźnie. Podstawowym problemem w działalności tych organów był brak formalnego uznania ich ze strony władz państwowych. W znacznie lepszej sytuacji znalazła się ostatnia ze struktur – komitet wyborczy, gdyż jego działalność była zalegalizowana przez prawo wyborcze. Działalność tej właśnie struktury przyczyniła się do ukształtowania nowych uwarunkowań.

Sukces wyborczy środowisk ukraińskich Chełmszczyzny i Podlasia Południowego w wyborach parlamentarnych¹⁰ zmienił sytuację ukraińskiego ruchu naro-

⁴ G. Kupciałowicz, *Memorial w sprawie sytuacji ukraińskiej ludności na Chełmszczyźnie*, „Res Historica” 1997, z. 1, s. 331–338.

⁵ *Ibidem*, s. 336–338.

⁶ APL, Urząd Wojewódzki, Lubelski Wydział Społeczno-Polityczny (dalej UW LWSP), sygn. 417, s. 3–16.

⁷ APL, UW LWSP, sygn. 438, s. 18. Sprawozdanie z 3-go narodowego zjazdu ukraińskiego, odbytego w dniu 28 V 1923 r. w Chełmie; *III Україн. Народний З'їзд в Холмі 28-го мая 1923 року*, «Наше Життя» 1923, № 23, s. 2.

⁸ APL, UW LWSP, sygn. 2070, Sprawozdanie sytuacyjne starosty chełmskiego, s. 38; APL, UW LWSP, sygn. 437, s. 64–65, 70. Przebieg obrad zjazdu ukraińskiego w Chełmie 18 IV 1922 r.; M. Крпотько, *Боротьба українського населення*, „Наша культура” 1968, № 10, s. 6–7; *III Україн. Народний З'їзд в Холмі 28-го мая 1923 року*, «Наше Життя» 1923, № 23, s. 2.

⁹ APL, UW LWSP, sygn. 437, s. 70, 71. Przebieg obrad zjazdu ukraińskiego w Chełmie 18 IV 1922 r.; *Український Виборчий Комітет Холмщини і Підляшя*, «Наше Життя» 1922, № 1, s. 3.

¹⁰ Ukraińcy zdobyli tutaj 4 mandaty poselskie, 6 kolejnych parlamentarzystów ukraińskich związanych swym pochodzeniem z tym terenem wybrano z listy państwowej lub w innych

dowego. Z ledwie tolerowanego czy nawet represjonowanego, stał się ważną siłą polityczną, z którą trzeba było się liczyć chociażby ze względu na uprawnienia przysługujące parlamentarzystom i możliwości interwencji w konkretnych sprawach u najwyższych władz państwowych. Z drugiej strony zwycięstwo wyborcze obudziło wśród samych działaczy ukraińskich wiarę w skuteczność i sens podejmowanych działań. Także sama kampania wyborcza spowodowała znaczące ożywienie, nie tylko zresztą polityczne, ludności ukraińskiej regionu. Początek 1923 r. był też okresem wzmożonego rozwoju Towarzystwa „Ridna Chata”, największej ukraińskiej organizacji kulturalnej na Chełmszczyźnie i Podlasiu, zalegalizowanej zaledwie pół roku wcześniej¹¹.

W nowej sytuacji ponownie aktualną stała się kwestia powołania organu przedstawicielskiego ludności ukraińskiej, Ukraiński Komitet Wyborczy Chełmszczyzny i Podlasia wykonał bowiem postawione przed nim zadanie. Po wygranych wyborach naturalnymi przedstawicielami społeczności ukraińskiej regionu stali się wywodzący się stąd parlamentarzyści ukraińscy, którzy mieli do tego niekwestionowany mandat wyborców i legitymizację, którą musiały uznać także władze polskie. Funkcję reprezentacji całego społeczeństwa ukraińskiego b. zaboru rosyjskiego (Wołyń, Chełmszczyzna, Polesia i Podlasia) pełniła Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna (URP) powołana 22 listopada 1922 r. w Kowlu przez posłów i senatorów ukraińskich wybranych z listy Bloku Mniejszości Narodowych. Na jej czele stanął zresztą poseł z Chełmszczyzny Antoni Wasyńczuk¹². Jednak liderzy ukraińskiego ruchu narodowego Chełmszczyzny i Podlasia Południowego uznali za konieczne kontynuowanie istnienia także lokalnego organu przedstawicielskiego, wybranego przez zjazd przedstawicieli ludności ukraińskiej regionu. Zjazd był uznawany za gremium nadrzędne wobec tego organu przedstawicielskiego, przed którym powinien on składać sprawozdanie ze swej działalności. Nowym organem przedstawicielskim wyłonionym w nowych warunkach stał się Ukraiński Komitet Narodowy Chełmszczyzny i Podlasia.

III Ukraiński Zjazd Narodowy Chełmszczyzny i Podlasia zwołano do Chełma na dzień 28 maja 1923 r. – w święto Ducha Świętego (drugi dzień Zielonych Świąt), według kalendarza juliańskiego. Głównymi organizatorami zjazdu byli nowowybrani parlamentarzyści ukraińscy¹³. Prawo udziału w zjeździe mieli dele-

---

okreęgach. M. Papierzyńska-Turek, *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926*. Kraków 1979, s. 148–150; T. i W. Rzepeccy, *Sejm i Senat 1922–1927. Podręcznik dla wyborców, zawierający wyniki wyborów w powiatach, okręgach, województwach, podobizny senatorów i posłów sejmowych oraz mapy poglądowe*, Poznań 1923, s. 343, 375, 376, 420–421, 424.

¹¹ G. Kuprianowicz, *Ukraińskie życie kulturalno-oświatowe i ekonomiczne...*, s. 177–179, 185–187; Г. Купріянович, *Товариство «Рідна Хата»...*, s. 78–79.

¹² M. Papierzyńska-Turek, *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej...*, s. 155.

¹³ APL, LW LWSP, sygn. 438, s. 5, 13.

gaci gmin zamieszkałych przez większą liczbę ludności ukraińskiej, wybrani i upelnomocnieni przez tę ludność¹⁴. Na chełmski zjazd przybyło aż 293 delegatów. Obecnych było również 28 delegatów z głosem doradczym oraz 41 gości: przedstawiciele organizacji i instytucji ukraińskich z Wołynia i Galicji oraz reprezentantów miejscowych polskich partii politycznych¹⁵.

Głównym zadaniem Zjazdu było podsumowanie dotychczasowej działalności ruchu ukraińskiego na Chełmszczyźnie i Podlasiu, złożenie sprawozdania z działalności Ukraińskiej Reprezentacji Parlamentarnej oraz sformułowanie kierunków działalności w nowej sytuacji w państwie i w ukraińskim życiu politycznym. Zjazd omówił także podstawowe zagadnienia nurtujące ludność ukraińską i przyjął szereg rezolucji, będących odbiciem linii politycznej ruchu ukraińskiego, a także rezultatami kompromisu między działaczami różnych opcji politycznych¹⁶.

Jedną z najważniejszych decyzji zjazdu było powołanie do życia nowego organu przedstawicielskiego – Ukraińskiego Komitetu Narodowego Chełmszczyzny i Podlasia. Kwestii tej został poświęcony jeden z działów rezolucji Zjazdu – „W sprawach organizacyjnych”. W punkcie 3. stwierdzano, że „Dla kierowania życiem politycznym zjazd wybiera komitet, do którego wejdą przedstawiciele wszystkich powiatów Chełmszczyzny i Podlasia”. W punkcie 8. tego działu rezolucji określono też jego kompetencje: „Komitet jest reprezentacją polityczną i organem kierowniczym ludności ukraińskiej Chełmszczyzny i Podlasia”. W skład Komitetu mieli wejść automatycznie wszyscy parlamentarzyści ukraińscy z Chełmszczyzny i Podlasia, czyli 6 posłów i 1 senator, oraz 15 członków wybranych na zasadzie terytorialnej, w tym: 4 z powiatu chełmskiego, po 2 z powiatów hrubieszowskiego, tomaszowskiego, biłgorajskiego i włodawskiego oraz po 1 z powiatów zamojskiego i krasnostawskiego¹⁷. Spośród wszystkich członków Komitetu miała być wyłoniona egzekutywa (prezydium), składająca się z przewodniczącego, dwóch zastępców, sekretarza i skarbnika. Komitet miał zbierać się dwa razy w roku na sesje zwyczajne, a także z inicjatywy prezydium lub na żądanie 1/3 członków na sesje nadzwyczajne. Siedzibą Komitetu miał być Chełm. Zjazd wezwał również do „stałych składek na potrzeby organizacyjne do funduszu narodowego Komitetu”¹⁸.

¹⁴ Великий Народний Український З'їзд Холмичини і Підляшя, «Наше Життя» 1923, № 21, с. 1.

¹⁵ APL, UW LWSP, sygn. 438, s. 13–14; М. Королько, *Боротьби українського населення...*, «Наша культура» 1968, № 11, с. 14–15.

¹⁶ APL, UW LWSP, sygn. 438, s. 13–42, 87–90; С. К., *III Україн. Народний З'їзд в Холмі 28-го мая 1923 року*, «Наше Життя» 1923, № 23, с. 1–2; № 24, с. 2.

¹⁷ Powstaje tu pewna niejasność, ponieważ po zsumowaniu liczby członków Komitetu z poszczególnych powiatów otrzymujemy 14, a nie 15 członków.

¹⁸ APL, UW LWSP, sygn. 438, s. 19, 34, 88; С. К., *III-ій Український Народний З'їзд в Холмі*, «Наше Життя» 1923, № 24, с. 2.

Pod koniec obrad Zjazd dokonał wyboru członków Komitetu obieralnych na zasadzie terytorialnej. W skład Komitetu wybrano następujące osoby: Józef Duda, Dymitr Fedonuk, Stefan Pelech, Łukasz Stefaniuk, Włodzimierz Prystupa, Paweł Prokopiuk, Jan Nowosad, Aleksander Roczniak, Stefan Kozaczuk, Mikołaj Wawryśiewicz, Eustachy Reszeta, Adam Omeljaniuk, Spiridon Kozicki, Andrzej Wasieńczuk i Filip Kandyba. Zastępcami członków Komitetu zostali: Jan Prylepa, Adam Wasieńczuk, Katarzyna Gol, Grzegorz Nowosad, Leoncjusz Prystupa, Jakub Domski¹⁹. Ponadto członkami Komitetu byli automatycznie parlamentarzyści ukraińscy – senator Jan Pasternak oraz posłowie: Stefan Makówka, Paweł Wasyńczuk, Józef Skrzypa, Antoni Wasyńczuk, Szymon Lubarski i Jakub Wojtiuk²⁰.

Niespełna miesiąc po Zjeździe, 17 czerwca 1923 r., odbyło się pierwsze posiedzenie Komitetu, na którym ukonstytuował się on i wybrał swe władze. Przewodniczącym Ukraińskiego Komitetu Narodowego Chełmszczyzny i Podlasia został poseł Józef Skrzypa, zastępcami przewodniczącego poseł Jakub Wojtiuk i Aleksander Roczniak, skarbnikiem Jan Nowosad, zaś sekretarzem Michał Wawryśiewicz – tworzyli oni prezydium Komitetu. Powołano również cztery komisje. Skład poszczególnych komisji był następujący: Komisja Budowy Ukraińskiego Domu Narodowego w Chełmie – G. Nowosad, Andrzej Wasieńczuk, poseł P. Wasyńczuk, P. Prokopiuk, S. Pelech; Komisja Finansowa – poseł P. Wasyńczuk, F. Kandyba, S. Kozaczuk, S. Kozicki, W. Prystupa; Komisja Szkolna – M. Wawryśiewicz, E. Reszeta, Ł. Stefaniuk, poseł J. Skrzypa, F. Kandyba; Komisja Ekonomiczna – poseł P. Wasyńczuk, A. Roczniak, G. Nowosad, Adam Wasieńczuk, S. Pelech²¹.

Za jedno z podstawowych zadań Komitetu uznano gromadzenie funduszy na działalność narodową²². Podjęto również inicjatywę budowy Ukraińskiego Domu Narodowego w Chełmie, w którym mieściłoby się centrum ruchu ukraińskiego na Chełmszczyźnie i Podlasiu. Powołana w tym celu komisja była jedną z najaktywniej działających komisji Komitetu. Pod koniec 1923 r. rozpoczęto zbiórkę pieniędzy na Fundusz Budowy Domu Narodowego w Chełmie²³, a na początku 1924 r. w Ziemijskim Banku Hipotecznym we Lwowie założono specjalne konto

¹⁹ С. К., III-й Український Народний З'їзд в Холмі, «Наше Життя» 1923, № 24, с. 2. W raporcie policyjnym ze zjazdu (APL, UW LWSP, sygn. 438, s. 19, 34) skład Komitetu podano niedokładnie (często przekreślano imiona i nazwiska). Za bardziej wiarygodny uznać należy skład Komitetu podany w sprawozdaniu ze Zjazdu zamieszczonym w ukraińskim tygodniku chełmskim „Наше Життя”.

²⁰ Członkiem Komitetu nie został, z nieznanych powodów, poseł Sergiusz Chrucki, mieszkaniec wsi Antoniówka w pow. tomaszowskim.

²¹ Український Народний Комітет Холмищини і Підляштя, «Наше Життя» 1923, № 26, с. 1.

²² APL, UW LWSP, sygn. 438, s. 18, 34.

²³ «Наше Життя» 1924, № 1, с. 3, 4.

bankowe na ten cel²⁴. Do akcji aktywnie włączyło się Towarzystwo „Ridna Cha-ta”, które organizowało przedstawienia teatralne, z których dochód przeznaczony był na ten cel²⁵. Już 3 lutego 1924 r. na posiedzeniu Komisji Budowy Domu stwierdzono, że „składki, które wpłynęły na powyższy cel są wystarczające, aby z wio-sną ruszyć już budowę”. Postanowiono, że do tego czasu opracowane zostaną plany budowy i kosztorys²⁶.

Na pracę Komitetu negatywnie wpłynęły podziały, które nastąpiły w Ukraiń-skiej Reprezentacji Parlamentarnej w 1923 oraz na początku 1924 r. Już w maju 1923 r. powstała Frakcja Socjalistyczna URP, zaś w lutym 1924 r. z URP wystąpi-ło dwóch czołowych działaczy ukraińskich z Chełmszczyzny (J. Skrzypha, J. Woj-tiuk), którzy stanęli na czele nowoutworzonego Klubu Ukraińskiej Partii Socjal-Demokratycznej (USDP)²⁷.

23 marca 1924 r. odbyło się w Chełmie plenarne posiedzenie Komitetu. Spra-wozdanie z działalności złożył przewodniczący J. Skrzypha, który stwierdził, że „prezydium [Komitetu] zdziałało wiele w zorganizowaniu spraw gospodarczych”. Parlamentarzyści – członkowie Komitetu przedstawili zaś sprawozdanie ze swej działalności parlamentarnej. Następnie omówiono sytuację polityczną, a w dys-kusji zabrali głos wszyscy członkowie Komitetu. Podkreślano złe nastroje ludno-sci ukraińskiej, która w większości straciła zaufanie do Sejmu nie doczekawszy się poprawy sytuacji gospodarczej wsi i zmian w polityce narodowościowej pań-stwa. W rezolucjach przyjętych przez Komitet stwierdzano, że od poprzedniego Ukraińskiego Zjazdu Narodowego Chełmszczyzny i Podlasia nie nastąpiły zmia-ny na lepsze i nadal naruszane są prawa ludności ukraińskiej we wszystkich dzie-dzinach życia, co jest pogwałceniem traktatów międzynarodowych²⁸.

Na posiedzeniu ujawniły się rozbieżności polityczne między członkami Kom-i-tetu. Posłowie J. Skrzypha i J. Wojtiuk przedstawili stanowisko i program Klubu USDP oświadczając, że ich klub zajmuje stanowisko „czysto klasowe”. Polaryza-cja polityczna w Komitecie znalazła także odbicie w kwestiach personalnych. Z prezydium Komitetu ustąpili związani z komunizującą USDP J. Skrzypha (do-tychczasowy przewodniczący) i J. Wojtiuk (zastępca przewodniczącego), a także były redaktor tygodnika „Nasze Żyttia” M. Wawrysiewicz (dotychczasowy sekre-tarz Komitetu), będący z kolei zwolennikiem bardziej ugodowej orientacji. Usto-sunkowując się do sytuacji politycznej zaistniałej w ruchu ukraińskim i w tonie

²⁴ *На фонд будови Народного Дому в Холмі, «Наше Життя» 1924, № 7, с. 4.*

²⁵ API., UW LWSP, sygn. 438, s. 192.

²⁶ API., UW LWSP, sygn. 2255, s. 190. Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne wojewody lubel-skiego za luty 1924 r.

²⁷ M. Papierzynska-Turek. *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej...* s. 189, 212–214.

²⁸ API., UW LWSP, sygn. 2255, s. 599. Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne wojewody lubel-skiego za marzec 1924 r.; *«Наше Життя» 1924, № 13, с. 1.*

samego Komitetu, w przyjętych rezolucjach stwierdzono, że „Komitet zabrania prowadzenia na terenie Chełmszczyzny i Podlasia walk partyjnych w kwestii narodowościowej”²⁹.

Na posiedzeniu wybrano również nowe prezydium Komitetu: przewodniczącym został poseł Szymon Lubarski, zastępcą przewodniczącego Andrzej Wasyńczuk, zaś sekretarzem Filip Kandyba. Na propozycję posła P. Wasyńczuka podjęto też decyzję o rozpoczęciu przygotowań do kolejnego IV Ukraińskiego Zjazdu Narodowego Chełmszczyzny i Podlasia, który zaplanowano na późną wiosnę 1924 r.³⁰

Szczególnie ważnym kierunkiem działalności Komitetu pozostawała Budowa Dumy Narodowej w Chełmie. W Miesięcznym sprawozdaniu sytuacyjnym wojewody lubelskiego za maj 1924 r. stwierdzano, że „Narodowy Komitet «Ukraiński» wszelkimi siłami stara się o zebranie jak największych funduszy na «Dom Ludowy»”³¹. Obok kontynuowania gromadzenia funduszy³², podjęto jednocześnie kroki w celu rozpoczęcia budowy, co nastąpiło wiosną 1924 r.³³ W sprawozdaniu wojewody za czerwiec 1924 r. stwierdzano, że budowa „postępuje w szybkim tempie”³⁴.

Zgodnie z tradycją i decyzjami lutowego posiedzenia Komitetu wiosną 1924 r. miał odbyć się IV Ukraiński Zjazd Narodowy Chełmszczyzny i Podlasia. Jednak zjazdu nie udało się zorganizować w tym terminie, co zapewne wynikało z sytuacji zaistniałej w łonie ruchu ukraińskiego. Wówczas Ukraiński Komitet Narodowy Chełmszczyzny i Podlasia podjął decyzję, że zjazd odbędzie się „po żniwach”, czyli późnym latem 1924 r. Już w czerwcu podjęto przygotowania do zjazdu. Do poszczególnych ośrodków rozesłano zawiadomienia o zjeździe i polecenie wyboru delegatów³⁵. Zjazd jednak w ogóle nie doszedł do skutku. Trudno ocenić, jakie były tego bezpośrednie przyczyny. Prawdopodobnie wynikało to z narastania rozbieżności politycznych wśród liderów ruchu ukraińskiego³⁶, co stało się też przyczyną zaniku działalności Komitetu Narodowego. Jak stwierdzał w styczniu 1925 r. starosta chełmski „Ukraińcy, których przywódcy rozbici [sa] politycznie, zupełnie przycichli [...]”³⁷.

²⁹ «Наше Життя» 1924, № 13, s. 1.

³⁰ *Ibidem*, APL, UW LWSP, sygn. 2255, s. 599. Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne wojewody lubelskiego za marzec 1924 r.

³¹ *Ibidem*, s. 139. Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne wojewody lubelskiego za maj 1924 r.

³² *На фонді будови Народнього Дому в Холмі*, «Наше Життя» 1924, № 11, c. 4; № 13, c. 3; № 19, c. 4.

³³ APL, UW LWSP, sygn. 2255, s. 406, 139. Miesięczne sprawozdania sytuacyjne wojewody lubelskiego za 1924 r.

³⁴ *Ibidem*, s. 192. Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne wojewody lubelskiego za czerwiec 1924 r.

³⁵ *Ibidem*

³⁶ *Ibidem*, s. 16. Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne wojewody lubelskiego za lipiec 1924 r.

³⁷ APL, UW LWSP, sygn. 1711, s. 3. Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne starosty chełmskiego za styczeń 1925 r.

Dalsze podziały ruchu ukraińskiego powodowały narastanie kryzysu w działalności Komitetu. W 1924 r. doszło do ukonstytuowania się umiarkowanych ukraińskich środowisk socjalistycznych, czego wynikiem było powstanie Ukraińskiego Zjednoczenia Socjalistycznego „Selański Sojuz”, zwanego Sel-Sojuzem. Partia ta szybko zdobyła znaczące wpływy na terenie Chełmszczyzny. Dążyła też do przejęcia kontroli nad całym ruchem ukraińskim na tym terenie i stania się główną ukraińską strukturą polityczną w regionie. Podważało to sens istnienia Ukraińskiego Komitetu Narodowego Chełmszczyzny i Podlasia. 14 kwietnia 1925 r. na posiedzeniu Komitetu Powiatowego Sel-Sojuzu w Chełmie na wniosek członka władz naczelnych Sel-Sojuzu Maksyma Czuczmaja przyjęto rezolucję, że Sel-Sojuz powinien dążyć do rozwiązania Komitetu, a w razie dalszego jego istnienia powstrzymać swych członków od działalności w nim. Stanowisko takie M. Czuczmaja uzasadniał tym, że wchodzące w jego skład partie nie mają wspólnych interesów i tego rodzaju wspólne przedstawicielstwo poza Sejmem nie ma sensu³⁵.

Nie posiadamy bliższych informacji o działalności Komitetu w 1925 r. Można przypuszczać, że wobec tak poważnych podziałów politycznych wśród liderów ukraińskich i dążenia różnych środowisk politycznych do zmajoryzowania ukraińskiego życia narodowego w regionie³⁶, Ukraiński Komitet Narodowy Chełmszczyzny i Podlasia przestał być płaszczyzną porozumienia i współpracy opartej na zasadzie ponadpartyjnej. Stracił w ten sposób rację bytu i faktycznie zawiesił działalność.

Nadal działała jedynie jedna z komisji Komitetu – Komisja Budowy Ukraińskiego Domu Narodowego w Chełmie. Kontynuowała ona zbiórkę funduszy na ten cel, do lutego 1926 r. zgromadziła 679,90 dolarów, 34,90 złotych, 5 koron czeskich i 100 lewów bułgarskich³⁷. Jednak w związku z kryzysem działalności Komitetu 7 lutego 1926 r. na wspólnym posiedzeniu Ukraińskiego Komitetu Narodowego Chełmszczyzny i Podlasia oraz Komisji Budowy Ukraińskiego Domu Narodowego w Chełmie podjęto decyzję o przekazaniu zebranych na budowę Domu Narodowego funduszy dla Towarzystwa „Ridna Chata”, które było największą ukraińską strukturą w regionie, a jednocześnie zachowywało charakter ponadpartyjny, mimo prób opanowania go przez działaczy różnych orientacji. Towarzystwo podjęło się prowadzenia dalszej budowy Domu. Zgodnie z tą decyzją z dniem 1 maja 1926 r. konto w Ziemińskim Banku Hipotecznym we Lwowie,

³⁵ APL, UW LWSP, sygn. 2256, s. 64. Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne wojewody lubelskiego za kwiecień 1925 r.

³⁶ APL, UW LWSP, sygn. 1711, *passim*. Miesięczne sprawozdania sytuacyjne starosty chełmskiego za 1925 r.; APL, UW LWSP, sygn. 2256, *passim*. Miesięczne sprawozdania sytuacyjne wojewody lubelskiego za 1925 r.

³⁷ *Діяльність Т-ва «Рідна Хата» в Холмі (з приводу різних загальних зборів)*, «Наше життя» 1926, № 22, s. 4.

na którym gromadzono fundusze na budowę, zostało przepisane na Towarzystwo „Ridna Chata”⁴¹.

W ciągu 1926 r. miały miejsce znaczące zmiany w sytuacji politycznej w Polsce; dojście do władzy obozu sanacyjnego przyniosło też pewną zmianę stosunku do mniejszości narodowych. Obudziło to poważne nadzieje ukraińskich środowisk Chełmszczyzny i Podlasia. Jednocześnie w tym okresie dokonały się poważne przesunięcia na regionalnej ukraińskiej scenie politycznej. W październiku 1926 r. doszło do połączenia najbardziej wpływowej partii ukraińskiej na Chełmszczyźnie – Sel-Sojuzu – z komunizującą Partią Woli Narodu, w wyniku czego powstała nowa partia – Ukraińskie Chłopsko-Robotnicze Zjednoczenie Socjalistyczne „Selrob”. Jednak już kilka miesięcy później – wiosną 1927 r. część chełmskich byłych działaczy Sel-Sojuzu na czele z posłem Pawłem Wasyńczukiem, nie zgadzając się z radykalizacją nowej partii i jej ewolucją w kierunku proradzieckim, wystąpiła z Selrobu reaktywując Sel-Sojuz⁴². W ten sposób na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym głównymi ukraińskimi siłami politycznymi walczącymi o wpływy wiosną 1927 r. były Sel-Sojuz i Selrob. Poza tym swe wpływy na tym terenie starały się zdobyć inne partie, w tym największa ukraińska partia w II Rzeczypospolitej – Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne. Znaczące wpływy i rozbudowane struktury posiadała tu także nielegalna Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy.

Wiosną 1927 r. wśród działaczy ukraińskich o orientacji narodowej narodziła się idea odnowienia działalności Komitetu Narodowego Chełmszczyzny i Podlasia⁴³ oraz odsunięcia od wpływu nań działaczy radykalnych. Inicjatywa tych działań wyszła od odrodzonego Sel-Sojuzu⁴⁴, który nawiązał współpracę z działaczami centrowymi, związanymi z UNDO. Powstawała w ten sposób na Chełmszczyźnie i Podlasiu koalicja ugrupowań ukraińskich o orientacji narodo-

⁴¹ *Діяльність Т-ва «Рідна Хата» в Холмі (з приводу річних загальних зборів)*. «Наше Життя» 1926, № 22, с. 4; APL, UW LWSP, sygn. 2257, в. 601. Місячне sprawozdanie sytuacyjne wojewody lubelskiego za maj 1926 r.

⁴² *Селянський Союз стає до праці*. «Селянський шлях» 1927, № 1, с. 1–2; AAN, MSW, sygn. 961, с. 40–42. Sprawozdanie Wydziału Narodowościowego MSW z życia mniejszości narodowych w Polsce za kwiecień 1927 r.

⁴³ Po reaktywowaniu Komitetu w 1927 r. zmieniono nieco nazwę tego organu, zamiast: Ukraiński Komitet Narodowy Chełmszczyzny i Podlasia, konsekwentnie używano skróconej wersji: Komitet Narodowy Chełmszczyzny i Podlasia (Народний Комітет: Холмщина і Підляштя).

⁴⁴ 8 maja 1927 r. na walnym zebraniu chełmskiego Sel-Sojuzu za główne zadanie stojące przed partią uznano m.in. osłabienie wpływów Selrobu w Ukraińskim Komitecie Narodowym. *Збори Сельсоюзників в Холмі*. «Селянський шлях» 1927, № 3, с. 3; APL, UW LWSP, sygn. 449, s. 12–18; APL, UW LWSP, sygn. 337, s. 26. Sprawozdania sytuacyjne wojewody lubelskiego za 1927 r.

⁴⁵ Wywoływało to ostre ataki ze strony Selrobu. *Рот.: На наклепи безцільних противників*. «Наше Життя» 1927, № 42, с. 1.

28 kwietnia 1927 r. przewodniczący Komitetu S. Lubarski wydał komunikat, w którym ogłosił, że Komitet w związku ze zdekompletowaniem zaprzestał działalności i zostaje rozwiązany⁴⁶. Decyzję o rozwiązaniu Komitetu poparła większość jego członków, zaprotestowali natomiast członkowie Komitetu związani z Selrobem – S. Makówka i J. Pasternak⁴⁷. Już w pierwszych numerach organu Sel-Sojuzu tygodnika „Selanśkyj Szlach” znalazły się artykuły o potrzebie zwołania kolejnego Zjazdu Narodowego Chełmszczyzny i Podlasia⁴⁸. Wkrótce podjęto konkretne kroki w tym kierunku – 10 maja grupa byłych członków Komitetu (nie będących członkami Selrobu) ogłosiła, że zwołuje Nadzwyczajny Zjazd Narodowy Chełmszczyzny i Podlasia na 22 maja 1927 r.⁴⁹

Zjazd odbył się w Chełmie w zapowiedzianym terminie. Wzięło w nim udział około 150 delegatów, w tym parlamentarzyści ukraińscy: posłowie A. Wasyńczuk, P. Wasyńczuk, Sergiusz Chrucki, S. Makówka i senator J. Pasternak. Już na początku zjazdu doszło do spięć, gdyż na salę nie wpuszczano delegatów podejrzewanych o działalność komunistyczną. Wywołało to protesty posła S. Makówki i jego zwolenników – członków Selrobu. Posiedzeniami zjazdu kierowali bracia Wasyńczukowie. Na zjeździe poruszono wiele kwestii dotyczących różnych aspektów życia ludności ukraińskiej tych regionów, szczególnie wiele uwagi poświęcono kwestii cerkwi, szkół oraz spółdzielczości. Doszło do ostrych sporów między przedstawicielami różnych orientacji: tzw. ugodowej (A. Wasyńczuk), umiarkowanej (S. Chrucki) i radykalnej (S. Makówka, J. Pasternak)⁵⁰.

Na Zjeździe wybrano nowy siedmioosobowy Komitet Narodowy Chełmszczyzny i Podlasia, któremu „powierzono pełną reprezentację regionu”. W jego skład weszli: poseł A. Wasyńczuk (przewodniczący), A. Rocznik (wiceprzewodniczący), G. Nowosad (wiceprzewodniczący), B. Gul (sekretarz), S. Pelech (skarbnik), Benedykt Bozuś, Andrzej Iwańczuk, zastępcami członków Komitetu zostali: poseł P. Wasyńczuk, M. Wawrysiewicz, M. Borys⁵¹. Tak więc zwolennikom orienta-

⁴⁶ *Комунікат*, «Селянський шлях» 1927, № 3, с. 2.

⁴⁷ *Комунікат членів Народнього Комітету Холмищини і Підляшя в справі т. зв. розв'язання Нар. К-ту головою тогожє послом С. Любарським*, «Наше Життя» 1927, № 21, с. 1; № 19, с. 3.

⁴⁸ *Народній З'їзд Холмищини і Підляшя*, «Селянський шлях» 1927, № 1, с. 3; С. Пелех, *Потреба скликання Народнього З'їзду Холмищини і Підляшя*, «Селянський шлях» 1927, № 3, с. 1.

⁴⁹ *Народній З'їзд Холмищини і Підляшя Оголошення*, «Селянський шлях» 1927, № 3, с. 2.

⁵⁰ APL, UW LWSP, sygn. 439, s. 1–12; APL, UW LWSP, sygn. 337, s. 51–57. Tygodnikowe sprawozdania sytuacyjne wojewody lubelskiego za 1927 r.; „Sprawy Narodowościowe” 1927, т. 3, s. 280; *Надзвичайний Народній З'їзд Холмищини і Підляшя*, «Селянський шлях» 1927, № 5, с. 1; № 6, 1–2; *Присутній. Нова хруніда*, «Наше Життя» 1927, № 22, с. 1–2; М. Королько, *Боротьба українського населення...*, «Наша культура» 1968, № 12, с. 15.

⁵¹ *Надзвичайний Народній З'їзд Холмищини і Підляшя*, «Селянський шлях» 1927, № 5, с. 1.

cji narodowej udało się zdominować obrady Zjazdu i wprowadzić do składu Komitetu działaczy tej orientacji.

W przyjętych rezolucjach Zjazd wzywał do współpracy wszystkie środowiska ukraińskie na płaszczyźnie kulturalno-oświatowej, gospodarczej i politycznej, włączenia się do działalności w organach samorządowych; zalecał rozwój spółdzielczości, a przede wszystkim powołanie Ukraińskiego Banku Ludowego w Chełmie. Zjazd domagał się również zwrócenia przez państwo cerkwi prawosławnych, powołania szkół ukraińskich. Przyjęty też został protest przeciwko przejęciu tygodnika „*Nasze Żyttia*” przez S. Makówkę⁵².

Pierwsze posiedzenie Komitetu w pełnym składzie odbyło się prawdopodobnie dopiero 21 września 1927 r. Zatwierdzono na nim dotychczasową działalność prezydium. Omówiono też sprawy szkolnictwa ukraińskiego na Chełmszczyźnie i Podlasiu, organizacji banku ukraińskiego w Chełmie, pomocy ofiarom powodzi w Galicji, podkreślono również potrzebę tworzenia analogicznych komitetów narodowych w terenie⁵³. W tej ostatniej sprawie Komitet wystosował odezwę do mieszkańców Chełmszczyzny i Podlasia⁵⁴. Kwestia ta wywołała bardzo ostrą negatywną reakcję działaczy Selrobu, obawiających się poszerzenia wpływów braci Wasyńczuków i środowisk umiarkowanych⁵⁵.

11 października delegacja Komitetu złożyła wizytę wojewodzie lubelskiemu Antoniemu Remiszewskiemu. Na spotkaniu poruszono m.in. sprawę otwarcia cerkwi prawosławnych, stałej zgody na przeprowadzanie kwest na budowę Domu Ludowego w Chełmie. Odbyło się również spotkanie z kuratorem szkolnym w Lublinie na temat szkolnictwa ukraińskiego na Chełmszczyźnie i Podlasiu, zaś w Dowództwie Okręgu Korpusu II (Lublin) omawiano sprawę zwolnienia przez wojsko domu cerkiewnego w Chełmie, w którym miał zamieszkać biskup prawosławny Antoni (Marcenko), wikariusz diecezji warszawsko-chełmskiej⁵⁶.

Jesienią 1927 r. z Komitetu wystąpił dr M. Wawrysiewicz, zarzucając innym jego członkom manipulację. Jednocześnie podjął on, w związku ze zbliżającymi się wyborami próbę powołania własnej struktury politycznej. W tym celu 14 października 1927 r. zwołał on w Hrubieszowie „Ogólnonarodowy i Wszechpartyjny

---

⁵² APL, UW LWSP, sygn. 439, s. 1–12; APL, UW LWSP, sygn. 337, s. 51–57. Tygodniowe sprawozdania wojewody lubelskiego za 1927 r.; *Нидзвичайний Народний З'їзд Холмичини і Підляшя*, «Селянський шлях» 1927, № 5, с. 1; № 6, с. 1–2.

⁵³ *Засідання Народнього Комітету Холмичини і Підляшя*, «Селянський шлях» 1927, № 23, с. 3.

⁵⁴ *Віслова Народнього Комітету до населення Холмичини і Підляшя*, «Селянський шлях» 1927, № 24, с. 2.

⁵⁵ *Селянин-Холмишак, Передвиборча метушня*, «Наше Життя» 1927, № 42, с. 1; *Редактор Микола Ваврисевич вискочив з василькувського багна!*, *Ibidem*, с. 2.

⁵⁶ *З діяльності Народнього Комітету Холмичини і Підляшя*, «Селянський шлях» 1927, № 25, с. 3.

Zjazd Chełmszczyzny i Podlasia". Do inicjatywy tej negatywnie ustosunkowali się zarówno działacze związani z Selrobem, jak też wchodzący w skład Komitetu Narodowego⁵⁷.

23 listopada 1927 r. odbyło się kolejne posiedzenie Komitetu Narodowego Chełmszczyzny i Podlasia. Doszło na nim do ostrych sporów – M. Wawrysiewicz skrytykował braci Wasyńczuków za ugodowość i opowiedział się za współpracą z Selrobem, nie uzyskał jednak poparcia innych członków Komitetu⁵⁸. Dyskutowano również sprawę wyborów parlamentarnych, które miały odbyć się na początku 1928 r. Braci Wasyńczuków upoważniono do rokowań w sprawie utworzenia bloku wyborczego ugrupowań ukraińskich z prawicowymi ugrupowaniami żydowskimi na wzór Bloku Mniejszości Narodowych (BMN) z wyborów 1922 r. Komitet wydał także rezolucję, w której stwierdził, że rząd nie dotrzymał swych przyrzeczeń w kwestii szkolnej, zaś aktualna sytuacja nie odbiega od tej sprzed przewrotu majowego⁵⁹.

Rokowania w sprawie bloku wyborczego rozpoczęte zostały jednak przez UNDO bez udziału Komitetu. W związku z tym 3 grudnia 1927 r. Komitet wydał stosowny komunikat informujący, iż nie brał udziału w tworzeniu bloku⁶⁰ i od tego momentu zachowywał pewien dystans wobec tej kwestii⁶¹. 7 grudnia Komitet wydał kolejną odezwę do ludności, wzywając do tworzenia wiejskich i gminnych komitetów wyborczych⁶². Wkrótce też podjął kroki w celu organizacji powiatowych zjazdów narodowych i wyłonienia komitetów wyborczych⁶³. Podsumowaniem tej działalności stało się posiedzenie Komitetu w dniu 20 grudnia 1927 r.⁶⁴

Ostateczną decyzję o pójściu do wyborów w ramach BMN Komitet podjął dopiero na posiedzeniu w dniu 22 stycznia 1928 r.⁶⁵ Na tym tle doszło jednak do

⁵⁷ Редактор Микола Ваврисявич висловив з васильчукеського боку!, «Наше життя» 1927, № 42, с. 2.

⁵⁸ APL, UW LWSP, sygn. 341, s. 761. Tygodniowe sprawozdania sytuacyjne wojewody lubelskiego za 1927 r.

⁵⁹ Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, sygn. 961, s. 250. Sprawozdanie Wydziału Narodowościowego MSW z życia mniejszości narodowych w Polsce za listopad 1927 r.: *Засідання Народнього Комітету Холмищини і Підляшя*, «Селянський шлях» 1927, № 31, с. 3.

⁶⁰ *Від Народнього Комітету Холмищини і Підляшя. Комюнікат*, «Селянський шлях» 1927, № 32, с. 1.

⁶¹ „Sprawy Narodowościowe” 1927, nr 5–6, s. 539–540.

⁶² *Від Народнього Комітету Холмищини і Підляшя. Мобілізація національних сил*, «Селянський шлях» 1927, № 33, с. 3.

⁶³ *Передвиборчі збори українців на Холмищині і Підляшю*, «Селянський шлях» 1927, № 34, с. 3.

⁶⁴ *Засідання Народнього Комітету Холмищини і Підляшя*, «Селянський шлях» 1927, № 35, с. 3.

⁶⁵ APL, Komenda Wojewódzka Policji Państwowej w Lublinie, sygn. 28, s. 54. Tygodniowe sprawozdania sytuacyjne wojewody lubelskiego za 1928 r.

rozłamu w Komitecie Narodowym Chełmszczyzny i Podlasia, gdyż jego przewodniczący – Antoni Wasyńczuk (oraz popierający go inny członek Komitetu B. Bożaś), nie poparł BMN i rozwinął samodzielną akcję wyborczą wystawiając „Ukraińską Narodnią Gospodarczą Listę”⁶⁶. Pozostali członkowie Komitetu – związani z UNDO i Sel-Sojuzem (na czele z Pawłem Wasyńczukiem) – aktywnie włączyli się do akcji wyborczej BMN, który wysunął w wyborach 1928 r. listę nr 18.

Wybory z marca 1928 r. przyniosły porażkę środowisk skupionych w Komitecie Narodowym Chełmszczyzny i Podlasia. Według szacunków ówczesnych badaczy na Chełmszczyźnie i Podlasiu w wyborach tych na BMN oddało głosy zaledwie ok. 5000 Ukraińców⁶⁷. Zastępca członka Komitetu i lider Sel-Sojuzu P. Wasyńczuk uzyskał wówczas co prawda mandat poselski z listy BMN, jednak nie na swym terenie. Kryzys wywołany przez wybory pogłębił z pewnością fakt, że w przededniu wyborów doszło w Komitecie do podziałów.

Po wyborach 1928 r. działalność Komitetu Narodowego Chełmszczyzny i Podlasia zanikła. Było to odbiciem utraty wpływów organizacyjnych na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym przez umiarkowane środowiska narodowe – Sel-Sojuz i UNDO. W późniejszym okresie Komitet nie odgrywał już istotniejszej roli w ukraińskim życiu narodowym na Chełmszczyźnie i Podlasiu. Nie wiemy, kiedy zakończył działalność, zapewne już w pierwszej połowie 1928 r. Prawdopodobnie nie dokonano formalnego rozwiązania Komitetu, lecz jego aktywność wygasła.

Ukraiński Komitet Narodowy Chełmszczyzny i Podlasia był ważną strukturą w dziejach społeczności ukraińskiej tych regionów. Jego powstanie było świadectwem dojrzałości ukraińskich elit Chełmszczyzny i Podlasia lat 20. XX w., wskazywało, iż miały one spójną i szeroką wizję budowania życia narodowego w warunkach przynależności do obcego państwa. W myśl tej wizji Komitet miał być centralną strukturą ukraińską, swoistym ukraińskim narodowym „rządem” dla Chełmszczyzny i Podlasia, wyfanianym przez lokalny „parlament” – Ukraińskie Zjazdy Narodowe. Komitet miał być miejscem, gdzie wypracowywane są kierunki działalności i koordynowane działania różnych środowisk i organizacji narodowych.

W działalności Komitetu można wyróżnić dwa okresy. Pierwszy – lata 1923–1925, gdy po zwycięstwie wyborczym 1922 r. i uzyskaniu szerokiego przedstawicielstwa w parlamencie Komitet wybrany na Ukraińskim Zjeździe Narodowym w 1923 r. był reprezentatywny dla wszystkich środowisk ukraińskich regio-

⁶⁶ *Ibidem*, s. 103; „Sprawy Narodowościowe” 1928, nr 1, s. 55.

⁶⁷ S. Strzembosz-Pieńkowski, *Przyczynki do ruchu narodowego ukraińskiego na ziemiach b. Chełmszczyzny i Podlasia*, „Sprawy Narodowościowe” 1929, nr 5, s. 650.

nu, a następnie ulegał stopniowej marginalizacji. W drugim okresie swego istnienia (1927–1928) Komitet był od początku emanacją tylko części ukraińskich środowisk politycznych, a mianowicie tych, które pozostały w centrum sceny politycznej, natomiast radykalne środowiska lewicowe znalazły się poza Komitetem.

Czas istnienia Ukraińskiego Komitetu Narodowego Chełmszczyzny i Podlasia był dość krótki – z przerwami zaledwie pięć lat. Było to wynikiem szerszych uwarunkowań politycznych. Z jednej strony polskie władze państwowe konsekwentnie odmawiały uznania reprezentacji ludności ukraińskiej. Z drugiej zaś bardzo szybko po powstaniu Komitetu doszło do polaryzacji ukraińskiej sceny politycznej i konfrontacji poszczególnych ugrupowań, dążących do pełnej dominacji. Było to tym bardziej znaczące, iż część z nich wyżej stawiała interes klasowy niż narodowy. W takich warunkach miejsca dla Komitetu, rozumianego jako płaszczyzna porozumienia ponadpartyjnego, praktycznie nie było.

Liga Narodów wobec pacyfikacji Galicji Wschodniej w 1930 roku a polsko-ukraińska konfrontacja na arenie międzynarodowej

Wypracowany po I wojnie światowej model międzynarodowej ochrony mniejszości narodowych narzucał nowopowstałym państwom Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej ustalone odgórnie zobowiązania. Mimo widocznych w przyjętym rozwiązaniu wad, ujawniających selektywne ujęcie problemu, nowy system zabezpieczeń praw mniejszości narodowych w drodze ustaleń traktatowych dawał grupom narodowościowym po raz pierwszy tak rozległe zabezpieczenia prawne. Zadanie czuwania nad przestrzeganiem ustaleń międzynarodowych powierzono Lidze Narodów. W celu umożliwienia egzekwowania podpisanych zobowiązań stworzono również system pozwalający mniejszościom, w przypadku naruszenia gwarancji traktatowych, dochodzenia swych praw na arenie międzynarodowej. Zadanie rozpatrywania wnoszonych przez mniejszości skarg powierzono, wyłonionej w strukturze Ligi Narodów, Komisji Trzech.

Zobowiązanie przestrzegania praw mniejszości narodowych oraz zgodę na ich międzynarodową ochronę na swym terytorium, podpisując w czerwcu 1919 r. tzw. Mały Traktat Wersalski, wyraziła również Polska. Do 1934 r., kiedy to strona polska wypowiedziała zawarty układ, Mały Traktat Wersalski dawał zamieszkującym II Rzeczypospolitą mniejszości narodowych podstawę prawną do kierowania, w przypadku dyskryminujących działań władz polskich, skarg na forum Ligi Narodów.

Wśród napływających z terenów II Rzeczypospolitej do Genewy skarg mniejszości narodowych znalazły się również petycje ukraińskie. Najgłośniejszą, ale nie jedyną, kwestią ukraińską rozstrzyganą w okresie 20-lecia międzywojennego na forum Ligi Narodów była niewątpliwie skarga w sprawie dokonania przez oddziały policji i wojska polskiego jesienią 1930 r. pacyfikacji wsi ukraińskich w Galicji Wschodniej. Nadsyłane od końca 1930 r. petycje skarżące działania władz polskich znalazły rozstrzygnięcie dopiero na początku 1932 r. Nagłośnienie wydarzeń rozbudziło zainteresowanie opinii międzynarodowej i umożliwiło podjęcie przez stronę ukraińską próby ponownego umiędzynarodowienia kwestii ukraińskiej.

Pacyfikacja Galicji Wschodniej zaciążyła na ówczesnych stosunkach polsko-ukraińskich. Oficjalnie twierdzono, że podjęte działania były odpowiedzią na

przeprowadzoną przez podziemie ukraińskie, latem tego samego roku, akcją sabotażową. Rzeczywiste podłoże akcji było jednak bardziej skomplikowane.

Inicjatorem wydarzeń zwanych *akcją sabotażową* lub *częściowym wystąpieniem*, była powstała na początku 1929 r. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (Організація Українських Націоналістів – OUN). Społeczeństwo galicyjskie i władze II Rzeczypospolitej traktowały wystąpienia jednak nie jako przejaw działalności istniejącej od półtora roku OUN, lecz struktur Ukraińskiej Organizacji Wojskowej (Українська Військова Організація – UWО). W podobny sposób wydarzenia te starali się przedstawiać ówczesni działacze ukraińskiego podziemia nacjonalistycznego¹. Obie organizacje znajdowały się w tym okresie w stadium zmian organizacyjnych zmierzających do ich zjednoczenia. Akcja scaleniowa uwidoczniła istnienie wyraźnego już wówczas przemieszania organizacyjnego i kadrowego struktur terenowych OUN i UWО, prowadzącego niejednokrotnie do zacierania różnicy pomiędzy nimi.

Wystąpienia sabotażowe nie zostały zapoczątkowane przez przeznaczone do takiej działalności struktury bojowe UWО. Inicjatywa organizacji szerokiej akcji sabotażowej obejmującej obszar Galicji Wschodniej pochodziła bowiem ze środowiska Junactwa OUN. Pracami Junactwa, skupiającego młodzież, która z powodu wieku nie mogła być jeszcze przyjęta w szeregi członków rzeczywistych OUN, kierował w tym okresie Iwan Gabrusewycz². Przed podjęciem działań, Gabrusewycz otrzymał zgodę na ich przeprowadzenie od swego organizacyjnego zwierzchnika, setnika Juliana Hołowińskiego, sprawującego wówczas jednocześnie stanowisko prowidnyka krajowego OUN i komendanta krajowego UWО³. Plan organizacji akcji sabotażowej nie był natomiast przedmiotem narad najwyższego organu kierowniczego OUN, tj. Kierownictwa Ukraińskich Nacjonalistów (Провід Українських Націоналістів – PUN), ale kierujący nim płk Jewhen Kownalec wiedział o przygotowywanym wystąpieniu i na jego przeprowadzenie wyraził zgodę⁴.

Do akcji sabotażowej podziemie ukraińskie przystąpiło w okresie wakacji letnich 1930 r. Podjęte działania przybrały charakter podpaleń, głównie mienia więk-

¹ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (dalej: MSZ), sygn. 2347, s. 3.

² Státní ústřední archive v Praze (dalej: SÚA), Ruské a ukrajinské emigrantské spolky a organizace v ČSR (dalej: RUESO), karton 13. *OУН на ЗУЗ (1928-1932)*, s. 26.

³ AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (dalej: MSW), sygn. 1250, s. 106-107, 173-181, 184; O. Яворський, *Громадсько-політичне життя Підляччини*, [w:] *Підляська земля. Історико-мемуарний збірник*, гол. ред. Т. Гунчак, Нью Йорк – Париж – Сідней – Торонто 1980, s. 329.

⁴ В. Андриєвський, *Обставини 30-их років і Провід Українських Націоналістів* [w:] *Євген Ковналець та його доба*, Мюнхен 1974, s. 655. Zob. też M. Швагуляк, «Пацифікація» Польська репресивна акція у Галичині 1930 р і українська суспільність, Львів 1993, s. 13.

szych właścicieli ziemskich i osadników narodowości polskiej. Sabotaży obiektów państwowych było mało i przeważnie ograniczały się do przecinania drutów telefonicznych. Akcja koncentrowała się na godzeniu w mienie ludności polskiej, uderzając tym samym w politykę państwa polskiego⁵. Do akcji opierającej się początkowo na członkach Junactwa OUN kierownictwo podziemia włączyło prędko odpowiedzialne za prowadzenie akcji bojowych struktury UW. Na tym etapie działania miały charakter zorganizowany i kontrolowany. Jednak pogłębiający się latem 1930 r. kryzys gospodarczy spowodował, że do akcji odruchowo przyłączała się miejscowa ludność nie związana z podziemiem ukraińskim, stawiając sobie różne cele, najczęściej uwarunkowane sytuacją ekonomiczną⁶. By zapobiec niebezpieczeństwu pełnego wymknięcia się działań spod kontroli, kierownictwo podziemia ukraińskiego wydało w końcu września 1930 r. rozkaz zaprzestania sabotaży⁷.

Okres wystąpień, według periodyzacji dokonanej przez polskie władze bezpieczeństwa, trwał od 12 lipca do 24 września 1930 r. W prezentowanych później wyliczeniach do ogólnej liczby sabotaży zaliczano często również przypadki pojedynczych sabotaży mających miejsce w październiku i listopadzie. Ogółem, według obliczeń władz polskich, w okresie lipiec – październik 1930 r. dokonano 186 sabotaży⁸. Odnotowując dokonanie przypuszczalnych aktów sabotażowych na Wołyniu uważano jednak, że UW o akcji sabotażowej tam nie podjęła⁹.

Początkowo władze polskie zwalczały akcję sabotażową przy pomocy lokalnych zarządzeń prewencyjnych. Działania te nie prowadziły jednak do spadku liczby aktów sabotażowych, co uznano za wystarczające uzasadnienie dla podjęcia akcji pacyfikacyjnej przy użyciu oddziałów policyjnych i wojskowych¹⁰. Decyzję w tej sprawie podjął osobiście marszałek Józef Piłsudski, sprawujący wówczas funkcję premiera. Uznając, że wydarzeń tych nie należy traktować jako

⁵ AAN, MSW, sygn. 1250, s. 105.

⁶ О. Яворський, *Громадсько-політичне життя Підкарпаття*, s. 329.

⁷ AAN, MSW, sygn. 1250, s. 115; *Саботажі*, «Сурма», ч. 10, жовтень 1930, с. 10.

⁸ AAN, MSW, sygn. 1250, s. 114–116, 153. Podawane oficjalnie liczby sabotaży niekiedy różnią się od przedstawionej. Różnice te spowodowane są odwoływaniem się do tegoż okresu czasowego i obszaru objętego akcją sabotażową. W wyjaśnieniu nadesłanym na zapytanie MSZ, w związku z wniesieniem sprawy do Ligi Narodów, MSW pisało więc o dokonaniu 191 aktów sabotażowych (19 zamachów na mienie państwowe i 172 na mienie prywatne). Zob. AAN, MSW Dopyły, sygn. 1073, s. 3; Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Urząd Wojewódzki Lubelski Wydział Społeczno-Polityczny (dalej: UW LWSP), sygn. 413, s. 3; *Udział Ukraińców w wyborach do Sejmu i Senatu*, „Sprawy Narodowościowe” 1930, R. IV, nr 5–6, s. 592–601; M. Feliński, *Ukraińcy w Polsce odrodzonej*, Warszawa 1931, s. 134. Liczba 191 sabotaży nie obejmuje województwa wołyńskiego; wliczała natomiast 8 przypadków sabotażowych z listopada 1930 r.

⁹ AAN, MSW, sygn. 1250, s. 75.

¹⁰ *Ibidem*, s. 108–109.

powstania, nakazał podjęcie akcji o charakterze policyjno-represyjnym. Polecenie swoje przekazał ministrowi spraw wewnętrznych Felicjanowi Sławoj-Składkowskiemu¹¹.

Przygotowanie akcji pacyfikacyjnej w terenie spoczęło na władzach trzech województw galicyjskich, a jej kierownictwo powierzono komendantowi wojewódzkiemu policji państwowej we Lwowie, Czesławowi Grabowskiemu. Plan akcji omówiono 18 września 1930 r. na specjalnej naradzie w Rohatyniu, odbytej z udziałem komendantów policji z powiatu bobreckiego, brzeżańskiego, podhajeckiego i rohatyńskiego, na terenie których zdecydowano przeprowadzić pierwsze działania. Parę dni później, 22 września prasa powiadomiła o rozpoczęciu w dniu poprzednim akcji organów władz bezpieczeństwa skierowanej przeciwko sabotażystom. W rzeczywistości akcja pacyfikacyjna rozpoczęta została już tydzień wcześniej, gdy w dniach 14–16 września do kilku wsi powiatu lwowskiego wprowadzono 14 pułk ułanów¹².

W końcu września 1930 r. prasa ukraińska poinformowała – w obawie przed cenzurą powołując się na prasę polską – o karnych ekspedycjach urządzanych przez 14 pułk kawalerii i zatrważających wieściach nadchodzących ze wsi, ilustrując je przebiegiem wydarzeń w podlwowskich Gajach¹³. Zarządzenie przez władze polskie ścisłej cenzury spowodowało, że informacje prasowe o wydarzeniach były skąpe¹⁴. Sytuację doskonale ilustrowały jednak już same tytuły prasowe, nawet gdy treść artykułów była skonfiskowana, informujące o nastrojach i wydarzeniach. W „Nowej Zorii” z września 1930 r. w rubryce *Що діється в наших краї* znaleźć można było na przykład tytuły: *Народ утікає в ліс. Деяки громадяни беруть на себе обов'язок вдержання спокою, Арештування і карні експедиції* czy też *Бомбовий захват на монастир Студитів*¹⁵.

Władze polskie przeprowadziły działania pacyfikacyjne w trzech etapach. Najpierw wydano zarządzenia prewencyjne, następnie do akcji pacyfikacyjnej użyto oddziałów policyjnych i na koniec przeprowadzono manewry operacyjne oddziałów wojskowych. Do policyjnej akcji pacyfikacyjnej, od 20 do 29 września

---

¹¹ A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 158; W. Bączkowski, *Najnowsza praca o stosunkach polsko-ukraińskich*, „Zeszyty Historyczne” 1982, z. 59, s. 222; J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1985, s. 73; F. Sławoj-Składkowski, *Szerepy melchunów*, Londyn 1965, s. 68

¹² M. Швагулик, «Літніфікація». *Польська репресивна акція...*, s. 17–18.

¹³ *Карні експедиції по селах*, «Нова Зоря», ч. 73, 25 IX 1930, с. 2.

¹⁴ M. Pietrzak, *Reglamentacja wolności prasy w Polsce (1918–1939)*, Warszawa 1963, s. 390.

¹⁵ *Народ утікає в ліс. Деяки громадяни беруть на себе обов'язок вдержання спокою*, «Нова Зоря», ч. 74, 28 IX 1930, с. 1; *Арештування і карні експедиції*, «Нова Зоря», ч. 74, 28 IX 1930, с. 1; *Бомбовий захват на монастир Студитів*, «Нова Зоря», ч. 74, 28 IX 1930, с. 1.

1930 r., użyto 17 kompanii policyjnych w liczbie 60 szeregowych każda. Na siły te złożyło się 9 kompanii ze szkoły policyjnej w Mostach Wielkich, 3 kompanie z województwa lwowskiego, 2 i 1/2 kompanii z województwa stanisławowskiego oraz 2 i 1/2 kompanii z województwa tarnopolskiego. Razem z oficerami użyto 1041 ludzi. W okresie późniejszym, od 2 do 7 października 1930 r. zwarty oddział policyjny złożony z 37 szeregowych stacjonował jeszcze w powiecie horodeńskim¹⁶.

O rozlokowaniu policjantów ze szkoły policyjnej w Mostach Wielkich i szwadronów kawalerii we wsiach, w których mieszkańcy nie chcieli pełnić wart gminnych, zdecydowano w dniu 23 września 1930 r., na konferencji zorganizowanej w Warszawie w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Prezydium Rady Ministrów z udziałem wojewodów lwowskiego i tarnopolskiego. Podjęte decyzje, jak stwierdzono w sprawozdaniu MSW, w rzeczywistości były już tylko aprobatą rozpoczętej w terenie akcji¹⁷.

Operacje oddziałów wojskowych miały miejsce głównie w pierwszej połowie października. Pierwsze akcje rozpoczęto jednak już miesiąc wcześniej włączając do akcji wspomniany 14 pułk ułanów. Ponadto 27 września wprowadzono pododdziały kawalerii na teren powiatu rohatyńskiego, stanisławowskiego, podhajecckiego, buczackiego, gródeckiego, bobreckiego, jaworowskiego, lwowskiego, zbarraskiego, żółkiewskiego i sokalskiego¹⁸. Przed ich przybyciem posterunki policji otrzymały polecenia przygotowania wykazu gmin, na terenie których należało je rozlokować¹⁹. Zgodnie z oficjalnymi danymi, najdłużej przebywały one na terenie powiatu rohatyńskiego, gdzie od 28 września do 15 października 1930 r. operowały dwa ćwiczebne szwadrony 6 pułku ułanów²⁰.

Według władz polskich, działania pacyfikacyjne podjęte zostały na terenie trzech województw w 16 powiatach. Policyjna akcja pacyfikacyjna przeprowadzona zwartymi oddziałami objęła w woj. lwowskim 206 miejscowości w 9 powiatach, zaś akcja wojskowa – 78 miejscowości na terenie 8 powiatów. W woj. tarnopolskim oddziałów policji użyto w 63 miejscowościach 4 powiatów, a wojskowych – w 57 miejscowościach 5 powiatów. Wreszcie, w Stanisławowskiem akcja policyjna objęła tylko 2 powiaty, dotykając 56 miejscowości, natomiast wojskowa

---

¹⁶ AAN, MSW, sygn. 1250, s. 120

¹⁷ *Ibidem*, s. 109.

¹⁸ М. Швагуляк, «Пацифікація». Польська репресивна акція..., с. 21.

¹⁹ Zob. Fotokopia pisma komisarza Majejskiego, Komendanta Powiatowego Policji Państwowej w Gródku Jagiellońskim do podległych Posterunków Policji Państwowej z 26 września 1930 r. [w:] М. Швагуляк, *Суснівно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст.*, «Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка», Праці історико-філософської секції, 1991, т. ССХІІ.

²⁰ AAN, MSW, sygn. 1250, s. 109.

– 33 miejscowości tylko 1 powiatu. Ogółem zwartych oddziałów policyjnych użyto do akcji pacyfikacyjnej w 325 miejscowościach 15 powiatów, natomiast wojskowe oddziały pacyfikacyjne przebywały w 168 miejscowościach 14 powiatów²¹.

Oficjalne dane dotyczące obszaru objętego pacyfikacją i czasu jej trwania nie były zgodne ze stanem rzeczywistym. Działania o charakterze represyjnym przeprowadzono na zdecydowanie większym obszarze. Różnice wynikały m.in. z faktu świadomego pomijania w oficjalnej statystyce akcji przeprowadzanych lokalnymi siłami policji. Pomimo oficjalnego ogłoszenia przez władze państwowe zakończenia akcji, działania pacyfikacyjne w terenie nadal trwały. Potwierdzały to napływające informacje opublikowane w legalnej prasie ukraińskiej²².

Zdaniem władz polskich i ówczesnych środowisk ukraińskich akcja pacyfikacyjna odbywała się na obszarze trzech województw południowo-wschodnich. Złożony w grudniu 1930 r. wniosek senatorów ukraińskich w sprawie pacyfikacji na terenie województwa lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego wymieniał z nazwy nie 16, jak podawały władze polskie, lecz 28 powiatów objętych działaniami pacyfikacyjnymi²³, zaś według obliczeń Ukraińskiej Reprezentacji Parlamentarnej w różnej formie dotknęła ona faktycznie terenu ponad 30 powiatów²⁴. Zachowana baza źródłowa pozwala stwierdzić, że działania represyjne wobec ludności ukraińskiej podjęto w tym samym czasie także w innych województwach, w powiatach graniczących z obszarem galicyjskim. Wydarzenia takie miały miejsce w powiecie hrubieszowskim województwa lubelskiego. Przeprowadzono tam rewizję w 15 miejscowościach i zatrzymano 54 osoby²⁵.

---

²¹ *Ibidem*, s. 120–121, 188.

²² *Memorandum historii. Перестаньте законювати відносини в краю!*, «Нова Зоря», ч. 80, 19 X 1930, s. 1; *Що діється в наших краю*, «Нова Зоря», ч. 82, 26 X 1930, s. 5; *Дальші маневри влади*, «Нове Село», ч. 28, 26 X 1930, s. 6. AAN, MSW, sygn. 808, s. 22–24.

²³ *Treść wniosku senatorów z Klubu Ukraińskiego w sprawie wypadków w związku z przeprowadzoną pacyfikacją na obszarach województw lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego w miesiącach wrześniu, październiku i listopadzie 1930 r.*, „Ukraińskie Materiały Specjalne” UU 13 z 30 XII 1930 r., s. 1–39. Zob. też *Polish atrocities in Ukraine*, comp. and ed. E. Revyuk, New York City 1931, p. 312–365.

²⁴ M. Шваргуня, «Пацифікація». *Польська репресивна акція...*, s. 23. Według podanego w *Liste brève des actions de l'expédition pénale militaire et policière envoyée par le Pouvoir de la République Polonoise contre la population ukrainienne en Galicie des les mois Septembre, Octobre, Novembre 1930* [b.m.w] 1931, p. 1–7, spisu pacyfikacja była przeprowadzana w 31 powiatach.

²⁵ W sprawozdaniu do Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie starosta hrubieszowski pisał: „Likwidację zgodnie z zarządzeniem Pana Wojewody przeprowadziłem dnia 9 X 1930 r. rozpoczynając rewizję w filiach I-szej kategorii tj. wybitnie zaangażowanych w ruch wywrotowy – już o godzinie 1-szej w nocy. Rewizję w filiach II-jej kategorii, tj. ze względu na mniejszą wywrotowość, mniej ujawnionych w działalności wywrotowej – przeprowadziłem w ciągu dnia 9 X br.” APL, Starostwo Powiatowe w Hrubieszowie (dalej: SPII), sygn. 84, k. 222–226.

Opisy działań oddziałów pacyfikacyjnych zachowały się zarówno w dokumentach urzędowych, jak i w wielu wspomnieniach. W ówczesnych opisach strona ukraińska większy nacisk kładła na przedstawianie nie liczby akcji, lecz sposobu ich przeprowadzania²⁶. Zdaniem władz polskich, przeprowadzana pacyfikacja odbywała się na ogół według następującego schematu:

„[...] oddział po przybyciu do wskazanej miejscowości otaczał wieś (gminę) posterunkami, wzywał wójta i radę gminną, wyjaśniał im cel przybycia, żądał wydania broni, materiałów wybuchowych i łatwopalnych, oraz wskazania osób podejrzanych tj. takich, które przechowują te przedmioty. Ze wsi nikogo nie wypuszczano. Wszyscy mieszkańcy musieli być w swych zagrodach, potem przystępowano do rewizji, które były bardzo dokładne. Przeszukiwano domy mieszkalne, obory, stajnie, stodoły, piwnice, nawet stogi i sterty, przy czym przetrzucano również i zmagazynowane zbiory. Przy rewizjach w instytucjach i u osób bardziej podejrzanych podnoszono nawet podłogi i poszycia dachów. W kilku wypadkach, gdy właściciele nie chcieli wydać kluczy lub ukrywali się aby utrudniać wykonanie rewizji – musiano wyważyć drzwi i zamki. W niektórych wypadkach rozbierano nawet częściowo piece [...]”²⁷.

W wyniku działań polskich organów bezpieczeństwa od 1 lipca do 1 grudnia 1930 r. w trzech województwach południowo-wschodnich aresztowano 1739 osób, spośród których 1143 przekazano władzom sądowym, a 596 zwolniono²⁸. Pacyfikacja w istotny sposób dotknęła ukraińskie życie społeczno-kulturalne powodując poważne straty. W październiku i listopadzie 1930 r. na terenie 3 województw władze rozwiązały ok. 140 różnego rodzaju oddziałów ukraińskich stowarzyszeń i spółdzielni²⁹. Tego rodzaju restrykcje dotknęły także kilka szkół ukraińskich³⁰. Potężnym ciosem pacyfikacja uderzyła w ukraińskie życie gospodarcze, a w szczególności w ruch spółdzielczy, przyczyniając się do poważnych zniszczeń materialnych³¹.

---

²⁶ Центральний державний історичний архів України у Львові (dalej: ЦДАУЛ), Українське Національно-Демократичне Об'єднання, фонд 344 (dalej: ф. 344), оп. 1, стр. 6, арк. 2.

²⁷ AAN, MSZ, sygn. 2253, s. 9.

²⁸ AAN, MSW, sygn. 1250, s. 121, APL, UW LWSP, sygn. 413, s. 9.

²⁹ AAN, MSW, sygn. 1250, s. 124; M. Півгугляк, «Пацифікація». Пальська репресивна акція, с. 22.

³⁰ AAN, MSW, sygn. 1250, s. 124–125. Zob. też Тернопільська гімназія, «Український Бескид», ч. 17, 24 XI 1935, с. 1.

³¹ І. Витанович, *Історія Українського Кооперативного Руху*, Нью-Йорк 1964, с. 366; M. Sycz, *Spółdzielczość ukraińska w Galicji w okresie II wojny światowej*, Warszawa 1997, s. 44; Treść wniosku senatorów z Klubu Ukraińskiego w sprawie wypadków w związku z przeprowadzoną pacyfikacją na obszarach województw lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego w miesiącach wrześniu, październiku i listopadzie 1930 r., „Українські Матеріали Спеціальне”, УУ 13 z 30 XII 1930 r., s. 1–39.

Od strony psychologicznej poważne następstwa powodowało zastraszenie ludności ukraińskiej. W obawie o własne bezpieczeństwo, przed wkraczającymi oddziałami mieszkańcy wsi niejednokrotnie ratowali się ucieczką do pobliskich lasów²². Rzeczywistość pacyfikacyjna pokazała, że przemoc była na porządku dziennym. Obok częstych pobić miały miejsce pojedyncze przypadki śmierci (wskutek pobić lub zastrzelenia). Dowodem zastosowania brutalnych metod były nie tylko publikowane w okresie późniejszym zdjęcia przedstawiające zniszczenia i rany zadane poszkodowanym w wyniku pobicia, interpelacje poselskie, skargi do Ligi Narodów, ale i utrwalenie wydarzeń w twórczości ludowej, żywo podtrzymującej pamięć zbiorową²³.

Ciągle nieustalona pozostaje liczba poszkodowanych w wyniku działań pacyfikacyjnych. W sprawozdaniach MSW pisano o 4 wypadkach zamachu na życie osób uczestniczących w pacyfikacji (po 2 w woj. lwowskim i tarnopolskim)²⁴ oraz podawano przypadki zabójstw osób narodowości ukraińskiej. Głośna stała się w tym okresie sprawa śmierci Mychajła Bodnara, który próbował zbiec eskortie i podczas ucieczki został zastrzelony²⁵. Według Wasyla Mudrego, w trakcie pacyfikacji z powodu pobicia zmarło 7 osób²⁶. Na podstawie zachowanych materiałów archiwalnych i ówczesnych enuncjacji prasowych można stwierdzić, że rzeczywista liczba ofiar była jednak zdecydowanie większa²⁷. Największą liczbę

²² V.J. Kushnir, *Polish Atrocities in the West Ukraine*, Vienna 1931, p. 32.

²³ Державний архів Львівської області (dalej: ДАЛО), Львівське воєводське управління державної поліції, фонд 121 (dalej: ф. 121), оп. 3, стр. 499, арк. 91; *Підгасцька земля Історично-мемуарний збірник*, гол. ред. Т. Гунчак, Нью Йорк - Париж - Сідней - Торонто 1980, с. 664. W kwietniu 1931 r. na forum sejmiku znalazła się sprawa zgwałcenia podczas pacyfikacji szesnastoletniej Anny Mickuzi. Zob. AAN, MSW, sygn. 809, s. 8. Oskarżenia o dokonywanie przez oddziały pacyfikacyjne gwałtów pojawiają się również we wspomnieniach. Zob. Ганько з Виняття. *Пацифікація [в:] Підгасцька земля...* с. 376.

²⁴ Według MSW z rąk sabotażystów zginął żołnierz 4 kom. KOP Franciszek Wybraniec, ponadto postrzelili oni wartownika Michała Jasińskiego, a podczas legitymowania zranili starszego posterunkowego Józefa Tembeckiego oraz zamordowali Andrzeja Tychowskiego. Zob. AAN, MSW Dopyty, sygn. 1073, s. 14.

²⁵ APL, UWL WSP, sygn. 413, s. 12; *Хроніка*, «Сурма», ч. 10, жовтень 1930, с. 10; R. Torzecki, *Przyczyny i skutki konfliktu polsko ukraińskiego w czasie II wojny światowej*, „Dziękje Najnowsze” 1993, R. XXV, nr 3, s. 75.

²⁶ В. Мудрий, *Пацифікація [в:] Енциклопедія Українознавства. Словникова частина*. Том 5, Київ 1996, с. 1964; І. Кедрин, *Життя – події – люди*, с. 146.

²⁷ Wśród ofiar byli m.in. „[...] Dmytro Pidrhyj z Siedlisk koło Bóbrki; zastrzelony w czasie ucieczki przez żołnierza, oraz pastuch bydła, niemowa, Michał Mowczan, zastrzelony niewia domo przez kogo w czasie strzelaniny, jaka wywiązała się między grupą nieznanych osobników, strzelających z lasu w Wasieczynie pow. Rohatyn do patrolu policji [...]” Zob. AAN, MSW Dopyty, sygn. 1073, s. 12, 14. W broszurze *Pogrom proti Ukraїncїm v Polsku*, Praha 1930, na stronach 9–10 o przypadkach śmiertelnych pobić pisano: „[...] pł. niedawno następkiem zbiti zmefel 18lety Tjutko Mychajlo z Hajz u I. vova, a dále zahynul następkiem ran Hrycan

ofiar w literaturze przedmiotu podaje Stephan Horak, który powołując na M. Rudnycką, twierdzi że wyniku pacyfikacji 1930 r. zmarło 35 osób narodowości ukraińskiej³⁴.

Pacyfikacja niewątpliwie wzmocniła nieprzychylną państwu polskiemu postawę i wzrost tendencji narodowych w ukraińskim społeczeństwie galicyjskim³⁵. Wpłynęła ona również na ukształtowanie ówczesnej ukraińskiej myśli politycznej³⁶. Pacyfikacja nie przyczyniła się także do powstrzymania działalności OUN-

---

ze Sochovec u Pidhajcù, advokátni pisar Bomba zemfel také od zbiti atd. [...] smrtelně zraněn lékař Dr. Andrij Kokondynskij a ing. Andrij Turjanskij v Novém Sele, okr. Zbaraž [...] Nasledekem zbiti umárá žák šesté třídy javorokého gymnasia Ostap Lynda, který dostal asi 300 ran [...]", na stronie 12 zaś: „Tak zastřelili huláni 14. pl. Dmytra Pidhirného v Selyskách u Bibrky a 16letého Štěpána Paranka v Čyžkově u Lvova v Hjnu 1930". Przypadek zabójstwa wspomnianego Mychajła Tiutki opisał także dziennikarz „Chicago Daily News”, Negley Farson, którego policja aresztowała w listopadzie 1930 r. Zob. *На вісмі ганьбу Польщі. мєрдни сєвєрєстє в Сєрєпн, Пєрєвє 1930* [1931], c. 100-102; *Polish Atrocities in Ukraine...*, p. 60-63. Zob. też *The Pacification of the Ukrainian Population in Western Ukraine in 1930*, „The Ukrainian Review” 1969, No. 3, p. 59. W wydanej przez O. Rewjuka książce *Polish Atrocities in Ukraine* zamieszczono fragmenty artykułów z października 1930 r. i marca 1931 r. donoszące o zastrzeleniu przez kaprala 14 pułku cłanów Władysława Rodzińskiego trzydziestoletniego rolnika Dmytra Pidhirnego, a także o śmierci w następstwie pobicí dokonanych w czasie pacyfikacji Antima Snowydowycza z Podhorodyszczu i Mychajła Horyna z Rudy w pow. hóbreckim oraz Mychajła Łytwynicia z Tiazewa (?) w powiecie stanisławowskim. Zob. *Polish Atrocities in Ukraine...*, pp. 150-151. Według niepełnych informacji zebranych przez autora na podstawie prasy ukraińskiej, w wyniku pobicí w czasie pacyfikacji zmarli: Petro Dragan z Drohomyszla w pow. jaworowskim, Petro Wicwarzuk ze Stecewa w pow. śniatyńskim, Mykota Firman ze wsi Mozolowce w pow. podhajeckim (*Чергові жєртви минулосєтєних лєдїй*, «Український Голос», № 15, 3 V 1931, c. 6. w poł. 1931 r.), Petro Smolij z Medyni w pow. zbarskim oraz Oteksa Spodaryk z Rekaniec w pow. zólkiewskim (*Щє жєртви лєцифікації*, «Український Голос», № 24, 5 VII 1931, c. 3), Hryhorij Sznagala (*Щє жєртви лєцифікації*, «Український Голос», № 27, 26 VII 1931, c. 7), Mychajło Martynowycz z Kurczulwa w pow. tarnopolskim (B. H. P., *Жєртви лєцифікації нє пєрєводьлєтєся*, «Український Голос», № 28, 2 VIII 1931, c. 3). P. Mirczuk wymieniła również wśród zmarłych w następstwie pobicí dodatkowo Wołodumyra Kulmatyckiego z Horodyszczu, Mychajła Kiceta z Kosutowa w pow. brzeżańskim oraz Onufrija Dyczko z Owsa w pow. podhajeckim. P. Mirczuk, *Нєрєс ієтєрїє Оргєнізації Українєських Нєцієналієстєв. Пєршїє тєм 1920-1939*, Мюнхєн-Лєдлєн Ньє Орєк 1968, c. 253.

³⁴ S. Horak, *Poland and Her National Minorities, 1919-39*, New York 1961.

³⁵ S. M. Horak, *Byelorussian and Ukrainian Peasants in Poland 1919-1939. A Case Study in Peasantry under Foreign Rule*, „The Ukrainian Review” 1977, vol. XXIV, No. 3, p. 32; *Sprawa brzeska. Dokumenty i materiały*, oprac. M. I. cczyk, Warszawa 1987, s. 248; II. Члєс, *Грємєдє Кєм жєкє Вєлєсєкє у мїнєлєтєм і сучєснєм* [w:] *Жєвєкєвєцєнє. Ієтєрїєкє-мємєуєрнїє збїрнїє*. Тєм 3, Жєвєкє - Львїє - Бєлгїємєр 1997, c. 286.

³⁶ *Прєцїєкє стєрєжє прєсїє* [„Biuletyn Krajowej Egzekutywy Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów Ziemi Zachodnio-Ukraińskich”, nr 1, styczeń 1931] [w:] *Biuletyn Krajowej Egzekutywy Ukraińskich Nacjonalistów Ziemi Zachodnio-Ukraińskich za rok 1931*, k. 2-3.

-UWO, a wręcz przeciwnie – stworzyła dogodne warunki do dalszego rozszerzenia jej wpływów⁴¹.

Przedstawiając akcję pacyfikacyjną w Galicji Wschodniej nie można zapominać o szerszym kontekście wydarzeń. Podjęte wówczas działania represyjne wobec ludności ukraińskiej zbiegły się bowiem w czasie z procesem brzeskim i zbliżającymi się wyborami. Podjęte restrykcje znalazły odzwierciedlenie w wynikach wyborów⁴². Według A. Chojnowskiego, posunięcia związane z pacyfikacją zmierzają do osłabienia wpływów ruchu nacjonalistycznego, nie wolne były jednak i od innych celów. Stawały się częścią składową rozgrywki z polityczną opozycją, podjętej przez obóz rządzący w 1930 r. W tym właśnie kontekście, uderzając w ruch ukraiński i pacyfikując Galicję Wschodnią były swoistą formą kampanii przedwyborczej rządu. Jednak z wydarzeń pacyfikacyjnych to „UWO wychodziła jako polityczny zwycięzca. Zostały osiągnięte dwa zasadnicze cele tej organizacji w postaci wzrostu napięcia i wzmocnienia nastrojów nienawiści wobec państwa oraz nadania sprawie ukraińskiej szerokiego rozgłosu międzynarodowego. [...] Generalnie natomiast pacyfikacja mieściła się w przyjętej po maju 1926 r. formule rządów «sprawiedliwych» (zapowiedź reform), ale «surowych» (zapowiedź represji wobec wystąpień antypaństwowych). O ile jednak w sferze propagandowej obóz rządzący posługiwał się często stołypinowską maksymą: «najpierw uspokojenie, potem reformy», o tyle w praktycznej działalności na najważniejszych odcinkach narodowościowego frontu prowadzono faktycznie politykę uspokojenia, ale bez reform”⁴³.

Innym negatywnym następstwem akcji sabotażowej i pacyfikacyjnej było rozpalenie nacjonalistycznych nastrojów wśród części ludności polskiej. Podsycał ich kierowali przede wszystkim działacze Narodowej Demokracji. Dało to impuls do masowej organizacji wieców polskiej ludności w miasteczkach i miastach, do odbywania zgromadzeń stowarzyszeń i korporacji polskich, na których uchwalano rezolucje z wezwaniem rządu, aby rozwiązał wszystkie ukraińskie

---

⁴¹ *Мандрівка Землями Підгаєщини (фотоальбом)*, матеріали зібрав і опр. В. Паніж при співпраці редколегії, Нью Йорк – Париж – Сідней – Торонто 1980, с. 16–17; М. Сукар, *У малому тихому містечку [в:] Збаражчина. Збірник статей, матеріалів і споминок*. Т. I, ред. В. Жила, Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто 1980, с. 673; H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 1998, s. 84; D. Matelski, *Ukraińcy i Rusini w Polsce 1918–1935*, Poznań 1996, s. 11; W. Bukata, *The Ukrainian Cause*, New York 1938, p. 16.

⁴² *Udział Ukraińców w wyborach do Sejmu i Senatu*, „Sprawy Narodowościowe” 1930, R. IV, nr 5–6, s. 594–595; *Подія в Галичині і вибори*, «Нова Зоря», № 80, 19 X 1930, с. 4. Zob. też *Sprawa brzeska. Dokumenty i...*, s. 247; A. Chojnowski, *Piłsudziński u władzy. Dzieje Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1986, s. 160–164; W. Swystun, *Ukraine – The Sorest Spot of Europe*, Winnipeg 1931, p. 25.

⁴³ A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej...*, s. 159–160.

instytucje kulturalne, oświatowe i ekonomiczne, zamknął wszelkiego typu szkoły ukraińskie, a urzędników i nauczycieli narodowości ukraińskiej zwolnił albo przeniósł na inne obszary państwa, a na ich miejsce zatrudnił osoby narodowości polskiej⁴⁴. Lokalnie zaczęły powstawać komitety Związku Obrony Kresów Wschodnich, bądź tzw. komitety samoobrony⁴⁵. Akcja odwetowa, w trakcie której dochodziło do niszczenia mienia ukraińskiego, miała miejsce na terenie trzech województw południowo-wschodnich⁴⁶.

Ze strony działaczy legalnych środowisk ukraińskich reakcją na sabotaże było zdystansowanie się od akcji OUN-UWO. Nie unikali oni przy tym jednak wskazania istotnego, lecz negowanego w ówczesnych deklaracjach władz państwowych, ekonomicznego aspektu wydarzeń. Twierdzili, że rzeczywista liczba wystąpień OUN-UWO była niewielka, podchwycenie akcji przez mieszkańców wsi wynikało z ówczesnego głębokiego kryzysu gospodarczego kraju. Celem ataków stały się majątki należące do osób narodowości polskiej, gdyż to ta grupa narodowa stanowiła wielką własność ziemską na terenie Galicji Wschodniej oraz, że znaczący odsetek podpażeń miał charakter spekulacji asekuracyjnych⁴⁷.

Czas na ustosunkowanie się wobec sabotaży i pacyfikacji dla legalnych organizacji ukraińskich okazał się być niedogodny. W trakcie rozprawy Piłsudskiego z opozycją wśród aresztowanych z 9 na 10 września 1930 r. posłów znalazło się 5 parlamentarzystów ukraińskich. Pacyfikacja pociągnęła za sobą dalsze areszto-

---

⁴⁴ ЦДАУЛ, ф. 344, оп. 1, стр. 6, арк. 1; А. Чојновський, *Концепції політики народowościона-веж...*, s. 158; *Каму це потрібне?*, «Свобода», № 38, 21 IX 1930, с. 2; М. Швагуляк, *«Пацифікація». Польська репресивна акція...*, с. 10–11. Środowiskiem, które nie zareagowało wrtogo wobec wystąpień sabotażowych, interpretując je jako przejaw walki z naciskiem narodowym i socjalnym, była PPS Lewica. Zob. [1930, *listopad 3*], *Warszawa. Okólnik Sekretariatu Generalnego PPS Lewicy do komitetów okręgowych i miejscowych w sprawie akcji przeciw „pacyfikacji” na Zachodniej Ukrainie* [w:] *PPS Lewica 1926–1931. Materiały źródłowe*, oprac. L. Nass, Warszawa 1963, s. 325–327.

⁴⁵ AAN, MSZ, sygn. 2253, z. 7; М. Швагуляк, *Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст.*, «Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка», Праці історико-філософської секції, 1991, т. ССХХІІ, с. 114.

⁴⁶ AAN, MSW, sygn. 1250, s. 127. Zob. też *Нищать українське добро*, «Свобода», № 39, 28 IX 1930 [numer skofiskowany], с. 3; *Горить українське добро*, «Свобода», № 37, 14 IX 1930; *Горить майно українців*, «Нова Зоря», № 69, 11 IX 1930, с. 1; *Як виглядає польська самооборона?*, «Сурма», № 10, жовтень 1930, сс. 11–12; *Метелик історії. Перестаньте заголювати відносини в краю!*, «Нова Зоря», № 80, 19 X 1930, с. 1; *Polish Atrocities in Ukraine...*, p. 208–213.

⁴⁷ AAN, MSW Дортуву, sygn. 1073, s. 6–7; ЦДАУЛ, ф. 344, оп. 1, стр. 6, арк. 1; М. Швагуляк, *«Пацифікація». Польська репресивна акція...*, с. 27; К. Левадовський, *Справи українські в політичній загальної Сzechosłowачії...*, s. 294; І. Кедрин, *Життя – події – люди...*, с. 152–155; М. Феїшкін, *Українськ...*, s. 136; *Каму це потрібне?*, «Свобода» № 38, 21.IX 1930, с. 2; *Слово до польського громадянства. Про саботажі, реванжі і пацифікацію* *На чий млин вода?*, «Нова Зоря», № 75, 2 X 1930, с. 1–2.

wania czołowych przedstawicieli ukraińskiego życia politycznego, do więzienia trafiło wówczas ogółem 17 posłów ukraińskich⁴⁸. Dlatego dopiero po nowych wyborach parlamentarnych, w dniu 17 grudnia 1930 r. senatorzy ukraińscy z Klubu Ukraińskiego złożyli w Senacie pierwszy wniosek parlamentarny w sprawie pacyfikacji⁴⁹.

Mimo przyjętej przez rząd polski zasady nienagłaśniania wydarzeń w Galicji Wschodniej, wiadomości o pacyfikacji prędko dotarły do międzynarodowej opinii publicznej. Równoległe z wyjaśnianiem sprawy pacyfikacji w rozmowach z władzami polskimi, środowiska ukraińskie podejmowały próbę dochodzenia prawa na forum Ligi Narodów. Negatywny stosunek władz polskich do ukraińskich żądań, wyjaśnienia zająć oraz przyznania ludności i instytucjom odszkodowań za poniesione straty spowodował, że od października 1930 r. przez kolejnych 16 miesięcy sprawa pacyfikacji Galicji Wschodniej z różnym natężeniem była obecna na forum Ligi Narodów. Poruszono ją także w Komisji Mniejszościowej Unii Stowarzyszeń Ligi Narodów⁵⁰.

Wśród licznych skarg w sprawie zająć w Galicji Wschodniej, które napływały do Ligi Narodów, najważniejszą rolę odegrała petycja Ukraińskiej Reprezentacji Parlamentarnej oraz petycja 63 parlamentarzystów brytyjskich z 13 grudnia 1930 r., skierowana za pośrednictwem Union of Democratic Control do sekretarza generalnego Ligi Narodów Erica Drummonda⁵¹. Decyzją Rady Ligi dla rozpatrzenia skarg ukraińskich w ostatniej dekadzie stycznia 1931 r. powołano Komisję Trzech, w skład której wszedł przedstawiciel Wielkiej Brytanii – Henderson, Włoch – Pilotti i Norwegii – Mowinckel⁵².

Nim doszło do ostatecznego rozstrzygnięcia skarg w sprawie Galicji Wschodniej na forum Ligi Narodów, przez niemal półtora roku na arenie międzynarodowej strony, ukraińska i polska, dysponujące nieproporcjonalnymi środkami, prowadziły akcję propagandową. Niekiedy przeradzała się ona w „wojnę podjazdową” zmierzającą w drodze rozgrywek zakulisowych do uzyskania jak najbardziej korzystnych dla danej strony rozstrzygnięć. Dysponujący jedynie niezbyt silnymi i często skłóconymi organizacjami, liczący na ofiarności własnej emigracji

⁴⁸ Biuletyn Informacyjny „Do wiadomości” PAT, nr 210, 30 VII 1931, s. 1; *Роківшину Берестя, «Час», № 6, 12 IX 1931, c. 1.*

⁴⁹ *Wniosek ukraiński w sprawie tzw. pacyfikacji Małopolski Wschodniej. „Wiadomości Ukraińskie”, nr 44/341 z 29.XII.1930, s. 1–2; Treść wniosku senatorów z Klubu Ukraińskiego w sprawie wypadków w związku z przeprowadzoną pacyfikacją na obszarach województw lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego w miesiącach wrześniu, październiku i listopadzie 1930 r., „Ukraińskie Materiały Specjalne”, UU 13, 30 XII 1930, s. 1–39.*

⁵⁰ W. Śl. Rybicki, *Unja Międzynarodowa Stowarzyszeń Ligi Narodów, „Sprawy Narodowościowe” 1931, R.V, nr 6, s. 691–696.*

⁵¹ AAN, MSZ, sygn. 2253, s. 78; AAN, MSZ, sygn. 5315, s. 128–133; *Polish Atrocities in Ukraine...* p. 453–456, 460.

⁵² *Polish Atrocities in Ukraine...*, p. 466.

i przychyłność społeczeństwa międzynarodowego, Ukraińcy zmierzali się na arenie międzynarodowej z akcją zawodowej dyplomacji polskiej. Istotna różnica tkwiła jednak nie tylko w sile obu stron. Odmienne były przede wszystkim ich cele. Strona polska zmierzała do wyciszenia sprawy i pozbawienia jej charakteru międzynarodowego. Dla Ukraińców ogłoszenie wyroku, w którym potępiono by Polskę i nakazano jej materialne i moralne zadośćuczynienie, dawałby niewątpliwie satysfakcję. Większość środowisk ukraińskich wytyczała jednak cel o wiele bardziej dalekosiężny, niezależny od wyniku arbitrażu, zmierzający przede wszystkim do umiędzynarodowienia sprawy ukraińskiej, widząc w tym możliwość przyspieszenia realizacji postulatu niepodległego bytu państwowego⁵¹.

Wśród protestujących przeciwko pacyfikacji licznych środowisk ukraińskich, przodującą pozycję w nagłaśnianiu wydarzeń na forum międzynarodowym zajęły struktury organizacyjne OUN-UWO. Ogólnie jednak akcję propagandową prowadziły niezależnie od siebie ośrodki reprezentujące różne orientacje polityczne⁵². Zjednoczenie części z nich stało się możliwe dopiero dzięki powstawaniu komitetów protestacyjnych.

Informacje o pacyfikacji dotarły za granicę w pierwszych dniach jej trwania. Mimo masowych aresztowań, które przeprowadziły władze polskie w nocy z 30 na 31 sierpnia 1930 r. w Galicji Wschodniej, na wolności pozostał Julian Hołowiński kierujący krajowymi strukturami OUN-UWO. We wrześniu udał się on za granicę na spotkanie z płk. J. Konowalcem. Wówczas to przekazane zostały pierwsze informacje dotyczące pacyfikacji. Łączność utrzymywano w dniach następnych wykorzystując kanały OUN-UWO⁵³. Po aresztowaniu i śmierci J. Hołowińskiego funkcję komendanta krajowego UWO naprędce przejął setnik Bohdan Hnatewycz⁵⁴. W sprawie przekazywania informacji o pacyfikacji utrzymywano stały kontakt pomiędzy działaczami zagranicznymi a komendantem Hnatewyczem. Materiały o wydarzeniach w Galicji wysyłano do Czechosłowacji, równoległe do Wołodymyra Martyncia, członka PUN, i gen. Petriwa⁵⁵.

---

⁵¹ *Протестаційна акція закарпатських українців*, «Сурма», № 11-12, листопад-грудень 1930, с. 3-6.

⁵² K. Lewandowski, *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji w latach 1918-1932*, Wrocław 1974, s. 294-295; M. M. Drozdowski, *The National Minorities in Poland in 1918-1939*, „Acta Poloniae Historica” 1970, No. 22, p. 239; *Na arenie międzynarodowej*, „Biuletyn Krajowej Egzekutywy Ukraińskich Nacjonalistów Ziemi Zachodnio-Ukraińskich”, nr 2, luty 1931 [w:] *Biuletyn Krajowej Egzekutywy Ukraińskich Nacjonalistów Ziemi Zachodnio-Ukraińskich za rok 1931*, k. 16

⁵³ В. Стахів, «Пацифікація» Західньої України і моя співпраця з полк. Мельником [w:] *Непогасний огонь віри. Збірник на пошану підковника Андрія Мельника голови Проводу Українських Націоналістів*, ред. З. Книш, Париж 1974, с. 166.

⁵⁴ SÚA, RUEBO, karton 13. *ОУН на ЗУЗ (1928-1932)*, с. 27.

⁵⁵ *Ibidem*, k. 10. *Лист [Мартинця] до [Сеника] за дня 10 X 1930*.

Zgodnie z instrukcją PUN, od października 1930 r. zaczęto tworzyć w środowiskach emigracji ukraińskiej komitety protestacyjne, nasilono organizację wieców protestacyjnych oraz zintensyfikowano wysyłanie petycji skierowanych zarówno do Ligi Narodów, rządów poszczególnych państw oraz różnych instytucji międzynarodowych. Dnia 19 października 1930 r. w Genewie odbyło się spotkanie członków PUN: Jewhena Konowalca, Mykoły Sciborskiego, Makara Kuszniira i Ołeksy Bojkiwa. Zdecydowali oni, że wobec wypłynięcia sprawy sabotaży na arenę międzynarodową, OUN wyda odezwę w sprawie wydarzeń w Galicji Wschodniej, w której przyzna się do swego udziału⁵⁸.

Centrum akcji propagandowej OUN ustanowiła w Genewie, gdyż tam była siedziba Ligi Narodów. Od listopada 1930 r. zaczęło tam działać ukraińskie biuro prasowe, pod którego szyldem M. Kuszniir wydawał „Bulletin d'Informations Ukrainiennes”⁵⁹. Staraniem działaczy OUN zwołano też do Genewy zjazd delegatów komitetów protestacyjnych. W jego obradach, w dniu 19 stycznia 1931 r., uczestniczyli przedstawiciele komitetów z Austrii, Belgii, Czechosłowacji, Francji, Gdańska, Litwy, Niemiec, Szwajcarii, Włoch⁶⁰.

Już w początkowym okresie akcji protestacyjnej OUN zorganizowała 4 biura prasowe dostarczające informacji dla zagranicy. Referent propagandy PUN, Wołodymyr Martyneć utrzymywał łączność z 13 ukraińskimi czasopismami wydawanymi za granicą, 5 biurami prasowymi i kilkoma korespondentami zagranicznymym oraz organami prasowymi OUN w różnych krajach, którym nadsyłano materiały dotyczące pacyfikacji⁶¹.

Najwcześniej protest przeciwko akcji pacyfikacyjnej zorganizowano na terenie Gdańska. Pierwszy wiec przeprowadzono tam 30 września 1930 r. Staraniem środowiska studenckiego założono w Gdańsku Ukraińskie Biuro Prasowe (Українське Пресове Бюро) i rozpoczęto wydawanie biuletynu w języku niemieckim⁶². Na terenie Francji pierwsze akcje protestacyjne przeprowadzone zostały z inspiracji tamtejszych oddziałów OUN w Paryżu, Omenkur i Qnutange. W dniu

---

⁵⁸ *Ibidem*, k. 9. *Протокол Засідання дня 19. жовтня 1930; До Українського Громадянства, «Сурма» № 11-12, листопад-грудень 1930, с. 1-3.*

⁵⁹ *На вічку ганьбу Польщі...*, с. 148; Є. Бачина Бачинський, *Євген Коновалець у Женеві [в:] Євген Коновалець та його доба...*, с. 707, 709.

⁶⁰ SÚA, RUEÑO, k. 11. *Уповноваження В Мартинія від Центрального Виконавчого Комітету Представників Українських Емігрантських Організацій в Ч.С.Р. до заступання його на Зїзді в Женеві [Прага], дня 11 счня 1931 р. ч. 25/6; Протокол Коніференції представників Протестаційних Комітетів, яка відбулася дня 19. січня 1931 в Женеві.*

⁶¹ *На вічку ганьбу Польщі, твердши авраїрства в Європі, Прага 1930 [1931], с. 109; Д. Андрієвський, Міжнародна акція ОУН [в:] Організація Українських Націоналістів 1929-1954 [ред. О. Бойків], Париж 1955, с. 146.*

⁶² SÚA, RUEÑO, k. 11. *Протокол Коніференції представників Протестаційних Комітетів, яка відбулася дня 19 січня 1931 в Женеві; На вічку ганьбу Польщі...*, с. 145.

17 października 1930 r. zebrała się kolonia ukraińska w Homecourt uchwalając rezolucje skierowane do Ligi Narodów⁶¹. Ich odwołania zaczęła wkrótce żądać, pod wpływem władz polskich, francuska prefektura policji⁶². Aktywnie zaczął działać również Sekretariat OUN w Belgii, który na 4 października 1930 r. zwołał wiec w Liege. Z jego inicjatywy w Brukseli powstało ukraińskie biuro prasowe. Kierowane przez mieszkającego w stolicy Belgii referenta politycznego PUN, Dmytra Andrijewskiego, biuro rozpoczęło wydawanie biuletynu w języku francuskim⁶³. Duże znaczenie w rozpropagowaniu akcji protestacyjnej miała odezwa wysłana przez PUN do 27 ministrów spraw zagranicznych⁶⁴ oraz aktywna działalność na forum międzynarodowym Wasyla Panejki, byłego ministra Zachodnio-ukraińskiej Republiki Ludowej⁶⁵.

Najaktywniej zachowywała się najsilniejsza emigracja ukraińska w Stanach Zjednoczonych⁶⁶ i Kanadzie⁶⁷. Na terenie Europy ukraińska emigracja najczęściej organizowała protesty na terenie Czechosłowacji, Belgii, Szwajcarii, Litwy, Gdańska, Francji, Austrii, Wielkiej Brytanii, Bułgarii⁶⁸. Już we wrześniu 1930 r. różne organizacje ukraińskie na terenie Czechosłowacji zaczęły reagować na wydarzenia w Galicji Wschodniej. Z inicjatywy grupy ukraińskich eserów, w pierwszych dniach października 1930 r., założono w Pradze biuro prasowe „Ukrajinska korespondencija” («Українська кореспонденція»), które zaczęło wydawać pod takim samym tytułem biuletyn w języku czeskim i ukraińskim⁶⁹. Dnia 5 października 1930 r. w Pradze doszło do założenia komitetu inicjatywnego dla organizacji protestu. Na jego czele stanął Petro Makarenko. Na zwołanym na 8 października 1930 r. zebraniu praskich organizacji ukraińskich powiadomiono o powołaniu komitetu kontaktowego, który po ukonstytuowaniu się nawiązał łączność z lokal-

⁶¹ AAN, MSZ, sygn. 2252, s. 183–184; sygn. 2254, s. 27–28, 53–59.

⁶² О. Бойків, *Моя співпраця з Полковником* [в.] Євген Коновалець та його доба..., с. 649.

⁶³ *На вічку ганьбу Польщі...*, с. 143; *Протестантина акція української еміграції в Європі* «Сурма» № 11–12, листопад грудень 1930, с. 6–8.

⁶⁴ AAN, MSW, sygn. 1251, s. 13; *Провід Українських Націоналістів. Звідолення ч. 1, «Розбудова Нації»* 1931, № 1–2, с. 28–29.

⁶⁵ AAN, MSZ, sygn. 2252, s. 210–224, 232–240.

⁶⁶ *Ibidem*, sygn. 2252, s. 217–221; sygn. 2253, s. 66–68; AAN, MSW, sygn. 1251, s. 12; *На вічку ганьбу Польщі...*, с. 110; W. Halich, *Ukrainians in the United States*, Chicago 1937, p. 83.

⁶⁷ AAN, MSZ, sygn. 2253, s. 227–235; sygn. 2254, s. 67–69, 73–80; sygn. 4451, s. 116–121, 132, 141–143.

⁶⁸ AAN, MSW, sygn. 1251, s. 12; AAN, MSZ, sygn. 2253, s. 58–59. Ів. Н. Орлов, *Ще одна Македонія*, «Независимость», 5 XII 1930, с. 1–2; *Українсько протестно собрание*, «Независимость», 6 XII 1930; P. Мартель, *Источна Галиція и Европа*, «Независимость», 8 XII 1930.

⁶⁹ AAN, MSW, sygn. 1251, s. 14; *На вічку ганьбу Польщі...*, с. 127.

ными комитетами протестacyjnymi⁷². Rozpoczęto również akcję spisywania relacji osób przybyłych do Czechosłowacji z Galicji Wschodniej. Próby organizowania akcji protestacyjnych na tym terenie napotykały jednak na trudności ze strony policji czeskiej⁷³. Szeroką, samodzielną i skuteczną akcją propagandową na arenie międzynarodowej zorganizował również, początkowo zupełnie nikomu nieznaną, Jakiw Makohin. Jego staraniem powstało Ukraińskie Biuro Informacyjne w Londynie (Українське Інформаційне Бюро в Лондоні)⁷⁴.

Krajowe ugrupowania ukraińskie prowadziły akcję za granicą na ogół wspólnie. Oficjalnym ich reprezentantem była Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna. Z jej ramienia za granicą występowała Miłena Rudnyčka, Zynowij Pełeński, Ołeksander Maritzak, Dmytro Lewyćkyj, Ostap Łuckyj i Ołena Kyseliwska⁷⁵. Niezależnie od wspólnych petycji, niektórzy z ukraińskich posłów skierowali indywidualnie skargi do Ligi Narodów⁷⁶. Choć przedstawiciele UPR reprezentowali środowisko nieprzychylnie ustosunkowane do OUN w sprawie akcji protestacyjnej działacze obu środowisk spotykali się na forum międzynarodowym. Sprzyjało temu zarówno zamieszkiwanie Konowalca w Genewie, jak i jego osobista znajomość z wieloma ukraińskimi politykami z Galicji Wschodniej. W sprawie akcji protestacyjnej Konowalec kontaktował się ze wszystkimi członkami UPR przybywającymi za granicę⁷⁷.

Obok ukraińskich biur prasowych powstałych w Pradze, Brukseli, Genewie i Londynie, ukraińska emigracja próbowała stworzyć dalsze. Od 15 stycznia 1931 r. w Paryżu zaczął wychodzić dwutygodnik „Незалежність” («Незалежність»).

---

⁷² *Повстання Вієннавського Комітету*, «Бюлетень Центрального Виконавчого Комітету представників Українських Емігрантських Організацій в Ч.С.Р. для проведення акції протесту проти польського терору на західних землях України», № 1, 13 XI 1930, с. 1-3; *Мобілізація комітів на акцію*, «Бюлетень Центрального Виконавчого Комітету представників Українських Емігрантських Організацій в Ч.С.Р. для проведення акції протесту проти польського терору на західних землях України», № 2, 20 XII 1930, с. 3-8.

⁷³ *Протестаційне віче*, «Бюлетень Центрального Виконавчого Комітету представників Українських Емігрантських Організацій в Ч.С.Р. для проведення акції протесту проти польського терору на західних землях України», № 1, 13 XI 1930, с. 3-5; SÚA, KUFESQ, k. 9. *Відпис Звіту з Діяльності Відділу ОУІІ. в Пшібрумі за м. жовтень 1930 р.*

⁷⁴ А. А. Зіґфа, *Українці в Канаді wobec Polaków i Polski (1914-1939)*, Kraków 1998, s. 316-324; В. Андрієвський, *Обставини 30-их років...*, с. 658-659.

⁷⁵ І. Кедрин, *Життя – події – чоді. Спамини і коментарі*, Нью Йорк 1976, с. 157.

⁷⁶ U.N.D.O. a sprawa ukraińska w Lidze Narodów, „Sprawy Narodowościowe” 1931, R.V, nr 2-3, s. 271-274; *Protection des minorités en Pologne. Petitions des députés et sénateurs ukrainiens de Mme Rudnicka et de M. Jaworski, concernant la situation de la minorité ukrainienne en Pologne*, Genève 1931.

⁷⁷ О. Бойків, *Моя співпраця з Палковником [в:] Євген Коновалець та його доба...*, с. 650; В. Андрієвський, *Обставини 30-их років...*, с. 657.

Jego wydawaniem zajmował się referent organizacyjny PUN, M. Scaborський⁷⁹. Informatory ukraińskie wychodziły w tym czasie, poza wymienionymi biurami prasowymi, również w Gdańsku i Berlinie⁸⁰. Dla zapoznania zagranicznej opinii publicznej z akcją pacyfikacyjną i stanowiskiem ludności ukraińskiej, rozpoczęto przygotowywania do druku szeregu publikacji. Obok periodyków zaczęto wydawać odezwy, broszury i książki. Część z nich wydana została oficjalnie nakładem PUN⁸⁰.

Władze polskie, zwracając uwagę na polu propagandy międzynarodowej szczególnie na aktywność OUN, wskazywały, że wszystkie szczeble tej organizacji zajęte były prowadzeniem akcji protestacyjnej, organizowaniem komitetów, inicjowaniem artykułów, biuletynów, wieców oficjalnych i półoficjalnych, interwencjami u czynników obcych. Na skutek działalności OUN pojawiło się szereg artykułów w prasie anglojęzycznej (Wielka Brytania, Stany Zjednoczone, Kanada), czeskiej, niemieckiej, francuskojęzycznej (Francja, Belgia, Szwajcaria), włoskiej. Działalność emigracji ukraińskiej wyrażała się w organizowaniu, liczonych na setki, wieców protestacyjnych, pochodów, demonstracji oraz kilku przemówień radiowych⁸¹. O tym, że ukraińska akcja propagandowa rzeczywiście przybrała szerokie roz-

⁷⁹ AAN, MSW, sygn. 1251, s. 14; *Nowa antypolska ukraińska agencja prasowa*, „Wiadomości Ukraińskie”, nr 3/300, s. 1–2, 6 XI 1930, s. 1.

⁸⁰ AAN, MSW, sygn. 1250, s. 125. W Gdańsku, ukazywał się „Pressestelle Der Ukrainischen Studenten – Schaft zu Danzig” zaś w Berlinie „Ukraine – Bericht des «Ukrainischen Presse-dienstes»”.

⁸¹ Zob. *Liste brève des actions de l'expédition pénale militaire et policière envoyée par le Pouvoir de la République Polonoise contre la population ukrainienne en Galicie des les mois Septembre, Octobre, Novembre 1930* [bmw], [Janvier 1931]; *Погром українців під Польщею*. oraz *Погром українців під Польщею. Фотографії з погрому, організованих польською владою*, Praha 1931; *Au Secrétariat Général de la Société des Nations à Genève* [Prague 1931]; *Pogrom proti Ukrajincom w Polsce*, Praga 1931, *Le Pogrom des Ukrainiens en Pologne*, Praha, *Austrittung der Ukrainer in Polen*, Prag 1930; *Extirpation of Ukrainians in Poland*, Praha 1931; V. J. Kushnir, *Polish Atrocities in the West Ukraine*, Vienna 1931; C. Santoro, *Through Poland during the Election of 1930*, Geneve 1931; *Polish atrocities in Ukraine*, comp. and ed. E. Revyuk, New York City 1931; *На вічну ганьбу Польщі, твердині варварства в Європі*, Praha 1930 [1931]. Na temat informacji o wydawaniu literatury propagandowej zob. też AAN, MSZ, sygn. 2256, s. 332, 347–349; AAN, MSW, sygn. 1251, s. 14; *Книжки про польські погроми*, «Бюлетень Центрального Виконавчого Комітету представників Українських Емігрантських Організацій в Ч.С.Р. для проведення акції протесту проти польського терору на західних землях України», № 2, 20 XII 1930, s. 1–3; *З діяльності Центрального Виконавчого Комітету*, «Бюлетень Центрального Виконавчого Комітету представників Українських Емігрантських Організацій в Ч.С.Р. для проведення акції протесту проти польського терору на західних землях України», № 4, 1 VII 1931, s. 9–13; *Práce ruské, ukrajinské a běloruské emigrace vydané v Československu 1918–1945 (bibliografie s biografickými údaji o autorech) Díl I, svazek 3*, zprac. Z. Rachůková a Michaela Řeháková, Praha 1996, s. 1163–1165; A. A. Zięba, *Ukraińcy w Kanadzie...*, s. 311.

⁸² AAN, MSW, sygn. 1251, s. 10–12; *Problem polsko-ukraiński*, Dowództwo Okręgu Korpusu nr VI Sztab, nr 055/bezp. woj. 37, Lwów, luty 1937, s. 43; *На вічну ганьбу Польщі...*

miary świadczyła podana w styczniu 1931 r. przez „Chicago Daily News” informacja, iż do tego czasu Sekretariat Ligi Narodów otrzymał około 300–400 różnego rodzaju protestów, telegramów i listów⁸².

Działania środowisk ukraińskich napotykały jednakże prężną kontrakcję władz polskich. W celu przeciwdziałania skutkom rozgłosu sprawy pacyfikacji Galicji Wschodniej i ukraińskiej akcji protestacyjnej naczelnik Wydziału Wschodniego w MSW, H. Suchenek-Suchocki, zaproponował 27 grudnia 1930 r. wysłanie na arenę międzynarodową grupy współpracujących z władzami Ukraińców, którzy swoimi enuncjacjami paraliżowałoby nieprzyjazne Polsce wystąpienia⁸³. W późniejszym okresie do takich celów starano się wykorzystywać ukraińską agencję prasową „Onifor”⁸⁴. Podstawową trudność w kontrakcji polskiej stanowił fakt, że wydarzenia galicyjskie były jedynie zainicjowane przez OUN-UWO, a dalszy bieg wydarzeń spowodował, iż wkrótce nabrały one charakteru ogólnoukraińskiego.

Stając wobec konsekwencji przybierającego na sile rozgłosu akcji pacyfikacyjnej, chcąc pozyskać przychylną międzynarodową opinię publiczną, MSW zadecydowało o organizacji konferencji prasowej dla korespondentów zagranicznych⁸⁵. Równocześnie w celu zorganizowania zagranicznej kampanii prasowej MSZ rozesała odpowiednie wytyczne. W sporządzonym dokumencie *Akcja prasowa w sprawie Małopolski Wschodniej*, zalecano przedstawianie wydarzeń w Galicji jako mających miejsce na terenie, gdzie sowieci i Niemcy starają się podniecać antagonizmy narodowe, zaś akcję pacyfikacyjną jako kontrdziałanie przeprowadzone w momencie, gdy rząd przekonał się o braku wpływu ukraińskich czynników na przeciwstawienie się akcji sabotażowej. Poza tym należało podkreślać, że państwo nie tylko nie prześladowuje ukraińskiego ruchu, ale go wspiera⁸⁶.

Z powodu braku odpowiednich materiałów propagandowych dyplomacja polska wykorzystywała początkowo różnorodne dostępne publikacje. Konsulat RP w Winnipegu dla „uwiarygodnienia” akcji wykorzystywał w tym celu nadsyłane mu wycinki prasowe z londyńskiego „Times’a”⁸⁷. Obok publikacji prasowych wykorzystywano teksty przemówień sejmowych lub deklaracje czołowych postaci środowisk ukraińskich z Galicji Wschodniej. Za godny wykorzystywania MSZ uznało na przykład list pasterski biskupa greckokatolickiego Chormyszyna, w którym hierarcha wzywał do lojalnego ustosunkowania się do państwa polskiego⁸⁸.

⁸² *Polish Atrocities in Ukraine...*, p. 463.

⁸³ AAN, MSZ, sygn. 2253, s. 141.

⁸⁴ *Ibidem*, sygn. 2256, s. 202–204.

⁸⁵ *Ibidem*, sygn. 2255, s. 22.

⁸⁶ *Ibidem*, sygn. 2253, s. 98–102, 150.

⁸⁷ AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 1435, s. 172; sygn. 1436, s. 75–76; AAN, Ambasada RP w Berlinie, sygn. 3676, s. 156.

⁸⁸ AAN, Ambasada RP w Berlinie, sygn. 3676, s. 156.

Dla potrzeb propagandy na terenie krajowym i zagranicznym zdecydowano o przygotowaniu poważniejszych publikacji. Taki cel spełnić miała broszura pt. *Sabotaż ukraiński i akcja pacyfikacyjna*⁷⁰. Na jej treść składały się cztery przemówienia parlamentarne: ministra spraw wewnętrznych Felicjana Sławoj-Składkowskiego oraz posłów BBWR: Zdzisława Strońskiego, Mychajła Baczyńskiego i Petra Pewnego. Teksty przemówień Składkowskiego, Strońskiego i Baczyńskiego MSZ. polecało do wykorzystania wszystkim placówkom z wyjątkiem konsulatów honorowych i wydziałów konsularnych przy poselstwach, oraz przekazywało do wiadomości placówkom na terenie ZSRR i Niemiec (w przypadku terenu niemieckiego dopuszczano ich ewentualne wykorzystanie)⁷¹.

Dla wypełnienia braków w materiałach propagandowych MSZ, polskie placówki dyplomatyczne za granicą z własnej inicjatywy przystąpiły do opracowywania publikacji nadających się do samodzielnego rozpowszechniania. Pod tym kątem podjęto prace nad przygotowaniem odpowiedniej broszury w Ambasadzie RP w Rzymie⁷². Takiemu celowi służyła również broszura *Polish Library of Facts*, wydana przez Ambasadę RP w Stanach Zjednoczonych⁷³. Poważne zamieszanie w warszawskich kręgach ministerialnych wywołała natomiast publikacja *Notes on Eastern Galicia*, wydana samodzielnie przez polską placówkę w Londynie. Autorem broszury oficjalnie był Jan Hubert, postać fikcyjna, w rzeczywistości opracował ją radca Jan Wszelaki przy współudziale F. B. Czarnomskiego, w oparciu o materiały nadesłane z Warszawy. Zgodnie z założeniami przygotowywano ją tak, by swą treścią była w stanie trafić i przekonywać czytelnika anglosaskiego⁷⁴. Z inicjatywy Ambasady RP w Londynie rozesłano ją do szeregu placówek dyplomatycznych⁷⁵. Jednak wkrótce MSZ. zabroniło rozpowszechniania broszury, a następnie poleciło zniszczyć cały jej nakład⁷⁶. Jednym z postawionych w Warszawie zarzutów była kwestia tytułu broszury, który, jak twierdzono „wznawia, zwalczane przez nas zawsze pojęcie odrębności Galicji Wschodniej”. Ponadto za niefortunne uznano porównywanie w treści publikacji polskiego ruchu niepodległościowego z ukraińskim⁷⁷.

⁷⁰ ДАЛО, ф. 121 (dalej: ф. 121), он. 3, стр. 734, арк. 1; *Sabotaż ukraiński i akcja pacyfikacyjna*, Warszawa 1931, s. 7.

⁷¹ AAN, Ambasada RP w Berlinie, sygn. 3676, s. 101–111.

⁷² AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 1436, s. 126.

⁷³ AAN, MSZ, sygn. 2254, s. 175–179. Wydano ją pod firmą Amerykańsko-Polskiej Izby Handlowej w Nowym Jorku w nakładzie 4000 egzemplarzy.

⁷⁴ AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 1436, s. 78. Oficjalnym wydawcą było Polskie Biuro Prasowe w Londynie. Zob. J. Hubert, *Notes on Eastern Galicia*, London [1931].

⁷⁵ AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 1436, s. 79

⁷⁶ AAN, MSZ, sygn. 2254, s. 3–4; AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 1436, s. 79, 120, 127.

⁷⁷ AAN, MSZ, sygn. 2254, s. 3–4.

Oficjalne stanowisko władz warszawskich wyrażała natomiast, wydana po angielsku i francusku, broszura nosząca tytuł: *Kto gnębi Ukraińców?*, firmowana nazwiskiem nieistniejącego dr. Jana Bergera⁹⁷. Dla celów dalszej propagandy zaplanowano także przetłumaczenie na język francuski i angielski książki M. Felińskiego (właściwie R. Różyckiego) *Ukraińcy w Polsce odrodzonej*⁹⁸. Do propagowania tego rodzaju wydawnictw wśród posłów angielskich władze polskie użyły, by stworzyć wrażenie, iż czyni to przedstawiciel strony ukraińskiej, posta z ramienia BBWR, Ukraińca z Wołynia, Petra Pewnego⁹⁹.

Zaniepokojenie władz polskich wywoływały nieprzychylnie głosy prasy zagranicznej. Dla przeciwstawienia się głosom krytycznym, zdecydowano więc o wykorzystaniu czasopism przychylnie ustosunkowanych do Polski. Zabiegi pozyskania prasy dla neutralizacji kwestii ukraińskiej w okresie rozpatrywania sprawy pacyfikacji Galicji Wschodniej przez Ligę Narodów dyplomacja polska podejmowała w szeregu państw¹⁰⁰. Ze zrozumiałych przyczyn szczególnie dużą uwagę zwracano na prasę niemiecką i angielską. W pierwszym przypadku możliwości uzyskania poparcia prawie nie istniały. Zdecydowanie lepiej wyglądała sytuacja w sprawie kontaktów z prasą brytyjską. W stosunku do tytułów zamieszczających artykuły uznane za nieprzychylnie Polsce, niejednokrotnie podejmowano interwencje. Za czasopismo nieprzyjazne władzom polskim, a popierające Ukraińców, uznano w pierwszej kolejności „Manchester Guardian”. W ramach kontrakcji publikowano odpowiednie materiały w biuletynie Polskiego Biura Prasowego w Londynie, wykorzystywano kontakty z W. N. Ewerem, redaktorem działu polityki zagranicznej labourzystowskiego „Daily Herald”, bądź też korzystano z przychylności „Times’a”¹⁰¹.

Ze strony władz polskich czyniono również starania wpłynięcia na opinię przedstawicieli organizacji międzynarodowych lub środowisk zagranicznych przybywających do Galicji Wschodniej, celem naoczego upewnienia się co do charakteru zajęć. W takim celu przybyła tam, w towarzystwie Austriaczki Helene Oppenheim, sekretarz Międzynarodowej Ligi Kobiet, Mary Sheepshanks¹⁰². Szczególnie przygotowania władze polskie podjęły w związku z podróżą członków par-

⁹⁷ AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 1436, s. 139-143, 150, 153-154, 192; AAN, MSZ, sygn. 5095, s. 92-95. J. Berger, *Who is Oppressing the Ukrainians?*, London 1931; J. Berger, *Qui opprime les Ukrainiens?*, Varsovie 1931.

⁹⁸ AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 1436, s. 192.

⁹⁹ AAN, MSZ, sygn. 2256, s. 12-13, 20-21.

¹⁰⁰ AAN, MSZ, sygn. 2252, s. 151-153, 203, 255-262.

¹⁰¹ AAN, MSZ, sygn. 5095, s. 6-10; 68-73, 75-77; AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 1436, s. 299-301; M. Baumgart, *Wielka Brytania a odrodzona Polska (1918-1933)*, Szczecin 1985, s. 284; M. Nowak-Kiećbikowa, *Polska - Wielka Brytania w dobie zabiegów o zbiorowe bezpieczeństwo w Europie 1923-1937*, Warszawa 1989, s. 259.

¹⁰² *Polish Atrocities in Ukraine...*, pp. 137-143; *На вічну пам'ять Польщі...*, s. 97-101; W. Swysnm, *Ukraine - The Sorest Spot*..., p. 21

lamentu brytyjskiego: Rhys J. Daviesa i Reverenda J. Barra. Przyjechali oni do Galicji Wschodniej za wiedzą ministra Hendersona, w celu bliższego zapoznania się z sytuacją panującą na tym terenie. Zajęcie przez nich krytycznego stanowiska wobec polityki polskiej w stosunku do Ukraińców oraz negatywna ocena postępowania polskiej administracji wpłynęły na ochłodzenie w stosunkach polsko-brytyjskich¹⁰⁷. Wizyta brytyjskich parlamentarzystów wywołała krytykę prasy polskiej¹⁰⁸. W związku z zajęciem przez nich stanowiskiem, minister A. Zaleski wezwał ambasadora brytyjskiego i zagroził odmową wydawania w przyszłości wiz wjazdowych dla parlamentarzystów brytyjskich¹⁰⁹. Wizytę tę strona polska wykorzystała do skonstruowania zarzutu o ingerencji w wewnętrzne sprawy państwa polskiego, by następnie odpowiednio go wyzyskać w późniejszych rozmowach z ministrem Hendersonem¹⁰⁶.

Najprężniej zabiegi dyplomatyczne w sprawie ukraińskiej władze polskie były zmuszone prowadzić w Genewie, w siedzibie Ligi Narodów, gdzie już w październiku 1930 r. dawała znać o sobie ukraińska akcja protestacyjna¹⁰⁷. Do kontaktów na tym terenie wykorzystano posiadane znajomości¹⁰⁸. W ten sposób zdobywano informacje o dyskusjach nad petycjami ukraińskimi w Sekretariacie Ligi Narodów¹⁰⁹. Zaniepokojenie przedstawicieli polskich w Genewie wywołały w tym okresie również ukraińskie petycje skierowane do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża. Pozycję Polski osłabiała w tej instytucji pierwsza odpowiedź władz polskich uznana za „lakoniczną [...]” otrzymaną dopiero miesiąc po przesłaniu zapytania¹¹⁰. W grudniu 1930 r. strona polska uzyskiwała informacje, że petycja 52 posłów brytyjskich z Union of Democratic Control niezawodnie stanie się centralnym punktem w sprawie pacyfikacji w Galicji Wschodniej na forum Ligi Na-

¹⁰⁵ AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 1436, s. 261, 265, 267, 275–276, 288–291, 293–298; AAN, MSZ, sygn. 2254, s. 141–142, 152–153, 200; sygn. 2255, s. 68.

¹⁰⁶ *Z pobytu parlamentarzystów we Lwowie*, „Gazeta Lwowska” z 11 VIII 1931 r.; „Niepolityczna pogawędka” „Dila” z p. Rhysa Davisa, „Kurier Lwowski” nr 218 z 9 VIII 1931, s. 4; zob. też W.T., *Po odjeździe Anglików*, „Kurier Lwowski” nr 221, z 12 VIII 1931, s. 1–2; *Anglicy a sprawa polska. Zaktualizowanie na łamach prasy polskiej*, „Wiek Nowy” nr 9047 z 12 VIII 1931, s. 2; *Po odjeździe posłów angielskich ze Lwowa*, „Kurier Lwowski” z 12 VIII 1931, s. 4; *Jak postawie angielscy zwiędzali Małopolskę Wschodnią?*, „Kurier Lwowski” nr 222 z 13 VIII 1931; *Prasa angielska o lwowskiej wizycie*, „Słowo Polskie”, nr 220 z 13 VIII 1931; *My szukamy dróg pokoju, oni – niepokoju. Oto, gdzie leży sedno zagadnieniu polsko-ukraińskiego*, „Gazeta Lwowska”, nr 181, z 8 VIII 1931; *Parlamentarzyści angielscy we Lwowie*, „Chwila” nr 4445 z 9 VIII 1931, s. 1.

¹⁰⁷ AAN, MSZ, sygn. 2254, s. 208.

¹⁰⁸ *Ibidem*, sygn. 2255, s. 51.

¹⁰⁹ *Ibidem*, sygn. 2252, s. 123–124.

¹¹⁰ *Ibidem*, sygn. 2254, s. 61–62; sygn. 5095, s. 59–61.

¹⁰⁹ *Ibidem*, sygn. 2252, s. 181–182.

¹¹⁰ *Ibidem*, sygn. 2253, s. 69.

rodów¹¹¹. W styczniu 1931 r. przebywający w Genewie minister August Zaleski poinformował MSZ w Warszawie, że sprawa Galicji Wschodniej przekazana została do Komisji Trzech, która zbierze się na obrady dopiero w marcu¹¹². Procedura biurokratyczna dawała czas na podjęcie kontrakcji ze strony polskiej dyplomacji. Kilka miesięcy później, pod koniec września 1931 r., premier Aleksander Prystor wyraził jednak swe niezadowolenie z rezultatów zabiegów ministra Zaleskiego podejmowanych w Genewie w sprawie protestów przeciwko pacyfikacji Galicji Wschodniej¹¹³. Nim to nastąpiło dyplomacja polska poczyniła już starania o uzyskanie przychylności na arenie międzynarodowej. W pierwszej kolejności uwagę zwrócono na państwa, których przedstawiciele zasiadali w Komisji Trzech, tj.: Włochy, Norwegię i Wielką Brytanię.

Celem pozyskania Włoch w kierunku zlikwidowania wznowienia sprawy pacyfikacji przez Komisję Trzech, w maju 1931 r. minister August Zaleski polecił ambasadorowi Przeździeckiemu przeprowadzenie poufnej rozmowy z włoskim ministrem spraw zagranicznych Dino Grandim. Przeprowadzone rozmowy pozwoliły dyplomacji polskiej pozyskać poparcie strony włoskiej¹¹⁴. Problemów dostarczyła na tym terenie natomiast sprawa listu biskupów greckokatolickich, złożonego w formie memoriału w Watykanie jeszcze w październiku 1930 r.¹¹⁵

Mniej udane rezultaty przyniosły zabiegi dyplomatyczne w sprawie pacyfikacji na terenie norweskim. W myśl instrukcji MSZ rozmowy z czynnikami rządowymi w Oslo przeprowadził chargé d'affaires Leszek Malczewski, starając się wybadać stanowisko i ewentualnie wpłynąć na ministra spraw zagranicznych Johana Ludwiga Mowinckel'a¹¹⁶.

Trudniejszym terenem dla dyplomacji polskiej była Wielka Brytania, gdzie sprawę pacyfikacji Galicji Wschodniej oceniono jednoznacznie negatywnie¹¹⁷. Zaniepokojenie Warszawy wywoływało częste poruszanie sprawy pacyfikacji w parlamencie brytyjskim. Politycy brytyjscy wykazywali w tej kwestii dużą aktywność, a doskonałym tego odzwierciedleniem była wspomniana petycja 52 posłów angielskich. Strona polska obawiała się ewentualnego wpływu tego środowiska na postawę brytyjskiego ministra spraw zagranicznych Arthura Hender-

¹¹¹ *Ibidem*, s. 206–207.

¹¹² *Ibidem*, sygn. 1569, s. 41.

¹¹³ K. Świtalski, *Diariusz 1919–1935*, Warszawa 1992, s. 672. Zob. też S. Łoś, *O konstruktywnej polityce na Rusi Czerwonej*, Warszawa 1932, s. 16.

¹¹⁴ AAN, MSZ, sygn. 2254, s. 81–84, 109; sygn. 2261, s. 73–76.

¹¹⁵ AAN, MSZ, sygn. 2254, s. 13; *Два документи Ватикану про пацифікацію*, «Нова Зоря», № 41, 7 VI 1931, c. 4–5.

¹¹⁶ AAN, MSZ, sygn. 2256, s. 210–214

¹¹⁷ M. Baumgart, *Wielka Brytania a odrodzona Polska*, s. 287.

sona¹¹⁸. Ambasador Konstanty Skirmut bacznie więc obserwował trwające w Londynie prace Komisji Trzech i czynił usilne zabiegi u ministra Hendersona, by doprowadzić do likwidacji sprawy pacyfikacji Galicji Wschodniej¹¹⁹.

Dodatkowe starania uzyskania poparcia dla strony polskiej podjęto również w Wiedniu¹²⁰. Pomyślnie w tej kwestii układała się współpraca Polski z Francją, choć na tle wycofania się tej drugiej z Nadrenii nastąpiło okresowe osłabienie sojuszu¹²¹. Inaczej kwestia obserwacji i działań dyplomatycznych wyglądała na gruncie praskim. Czechosłowację, podobnie jak Niemcy, władze polskie oskarżały o sprzyjanie Ukraińcom, ale w danym momencie dla jej neutralizacji umiejętnie wykorzystywały wszelkie nadarzające się okazje, np. protesty Czechosłowacji przeciwko wystąpieniom antyczeskim w Polsce¹²².

Poza zasięgiem możliwości polskiej dyplomacji znajdowały się natomiast Niemcy. W danym momencie spowodowane było to m.in. równoległym rozpatrywaniem na forum Ligi Narodów skargi ludności niemieckiej z Górnego Śląska, w której zarzucano władzom polskim nadużycia w trakcie wyborów¹²³.

Akcję dyplomatyczną władze polskie prowadziły też na kontynencie amerykańskim: w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie. Przecistawiając się protestom ukraińskim w Stanach Zjednoczonych podjęto interwencję w Departamencie Stanu u szefa oddziału ds. Europy Wschodniej Roberta F. Kelley'a¹²⁴. Zaniepokojenie wzbudzały także informacje o akcji zbierania wśród emigracji ukraińskiej pieniędzy przeznaczonych na pomoc poszkodowanym¹²⁵. Podobnie sytuacja wyglądała w Kanadzie, gdzie emigracja ukraińska zorganizowała równie szeroką akcję protestacyjną¹²⁶. Wobec poświęcania w prasie kanadyjskiej uwagi sprawie ukraińskiej¹²⁷ podjęto kontrakcję na tamach prasy anglojęzycznej¹²⁸. Próbowano również wpływać na czynniki rządowe, uzyskując w tej dziedzinie pewne sukcesy¹²⁹.

¹¹⁸ AAN, MSZ, sygn. 2253, s. 206–207; sygn. 5095, s. 8; *Minorities in Poland*, „Manchester Guardian” z 31 VII 31; *England and the Ukraine*, „Manchester Guardian” z 31 VII 1931.

¹¹⁹ AAN, MSZ, sygn. 2253, s. 73; sygn. 2254, s. 91–92, 141–142; sygn. 5095, s. 85–90; M. Baumgart, *Wielka Brytania a odrodzona Polska...*, s. 287; H. von Rickhoff, *German-Polish Relations, 1918–1933*, Baltimore–London 1971, p. 218–225.

¹²⁰ AAN, MSZ, sygn. 2256, s. 346.

¹²¹ M. Baumgart, *Wielka Brytania a odrodzona Polska...*, s. 283

¹²² AAN, MSZ, sygn. 5293, s. 48–51.

¹²³ D. Matelski, *Skargi mniejszości niemieckiej w Polsce do Ligi Narodów (1920–1934)*, „Studia Historyczne” 1998, R. XLI, z. 1, s. 52–54.

¹²⁴ AAN, MSZ, sygn. 2253, s. 115

¹²⁵ *Ibidem*, s. 120.

¹²⁶ *Ibidem*, s. 227–235.

¹²⁷ *Ibidem*, sygn. 4451, s. 116–121, 132, 141–143.

¹²⁸ *Ibidem*, s. 130–131.

¹²⁹ *Ibidem*, sygn. 2254, s. 67–69, 73–80.

Innym elementem taktyki dyplomacji polskiej zmierzającej do usunięcia sprawy pacyfikacji Galicji Wschodniej z forum Ligi Narodów było wykorzystanie dyplomacji krajów zaprzyjaźnionych. W starciu z Brytyjczykami wykorzystywano pomoc Włochów i Francuzów. Podczas pertraktacji na gruncie norweskim korzystano ze współpracy z dyplomacją francuską¹³⁰. Na terenie Czechosłowacji posługiwano się dyplomacją rumuńską¹³¹.

Podjęcie przez Ligę Narodów sprawy pacyfikacji Galicji Wschodniej doprowadziło do zaangażowania ogromnych sił zarówno po stronie ukraińskiej, jak i polskiej. Obie strony podejmując akcję propagandową wzajemnie się atakowały zmierzając do przeciwstawnych celów. Podjęte ze strony ukraińskiej starania w niewielkim stopniu wpłynęły na sposób rozstrzygnięcia sporu. Zabiegi dyplomacji polskiej umożliwiały odwlekanie wydania decyzji rozstrzygającej skargi. Nie powiodły się natomiast jej starania zmierzające do zakończenia sprawy w Komisji Trzech i nieprzekazywania skarg pod obrady Rady Ligi Narodów.

Dopiero we wrześniu 1931 r. Rada Ligi przyjęła raport Komisji Trzech i zleciła przygotowanie sprawozdania w sprawie ukraińskiej delegatowi Japonii. Ten jednak wkrótce opuścił Europę, a jego miejsce w Genewie zajął dotychczasowy poseł Japonii w Brukseli, dr Sato. Przyczyniło się to do rozpoczęcia zakulisowych przygotowań strony ukraińskiej i polskiej do genewskiej sesji Ligi Narodów w styczniu 1932 r. Jednak już w listopadzie 1931 r. pojawiły się pogłoski, że rząd polski przygotowuje jakąś deklarację. Nie były to pierwsze tego rodzaju zabiegi władz polskich zmierzające do złagodzenia opinii międzynarodowej obietnicą ustępstw wobec Ukraińców. Podobne zarzuty wysunięto na początku 1931 r., gdy ujawnione zostały tajne rozmowy prowadzone na polecenie premiera pomiędzy Prezydium BBWR i posłami Ukraińskiego Klubu Poselskiego¹³². Potem zaczęły krążyć plotki o przygotowywaniu listy ukaranych policjantów i wojskowych za nadużycia w trakcie pacyfikacji, a 16 stycznia 1932 r., na kilka dni przed rozpoczęciem sesji genewskiej, ze swym oświadczeniem wystąpił minister Bronisław Pieracki¹³³.

¹³⁰ *Ibidem*, sygn. 2256, s. 210–214; *Polish Atrocities in Ukraine...*, p. 481–482.

¹³¹ AAN, MSZ, sygn. 5293, s. 48–51.

¹³² *Ibidem*, sygn. 2254, s. 16–17; sygn. 2255, s. 117–121, 204–207; SÚA, RUESO, karton 11. *Лист референта пропаганди в Мартинація до д-ра Василя Панейка*. Ч. 250/31.-П, Прага 13 березня 1931 р.; *Копія листа [М. Рудницької до Мартинація]* з 4.3.1931 р.; *Тайні переговори Урядорадикалів*, «Сель-Роб», № 222, 15 III 1931; *Rozmowy polsko-ukraińskie*, „Sprawy Narodowościowe” 1931, R. V, nr 2–3, s. 270; K. Świtalski, *Diariusz 1919–1935*, Warszawa 1992, s. 548–549, 556–558, 574–575; A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej...*, s. 174–175.

¹³³ *Prasa ukraińska o decyzji genewskiej*, „Wiadomości Ukraińskie” nr 75/665 z 3 II 1932, s. 1–2; [*Na posiedzeniu Komisji budżetowej Sejmu w dn. 16 h.m. minister spraw wewnętrznych Bronisław Pieracki wygłosił następujące oświadczenie:*], „Wiadomości Ukraińskie”,

W styczniu 1932 r. sprawa pacyfikacji Galicji Wschodniej weszła pod obrady Rady Ligi Narodów, kończąc niemal półtoraroczny okres zmagania. W dniu 30 stycznia 1932 r. przedstawiciel Japonii, dr Sato, ogłosił swoje sprawozdanie. Na jego treści, jak powszechnie wskazywano, zaważyły wydarzenia międzynarodowe. Przychylnie dotąd Ukraińcom nastroje zaczęły zmieniać się pod wpływem wydarzeń politycznych. Zmiana rządu w Wielkiej Brytanii i wydarzenia w Mandżurii spowodowały zejście sprawy ukraińskiej na plan dalszy. Zakładano więc, że sprawozdawcy będzie bardziej zależało na opinii państw europejskich w związku z agresją reprezentowanego przez niego państwa w Mandżurii. Stąd właśnie sformułowano zarzut, że czynił on zabiegi o głos Polski jako sojuszniczki Francji. Należy jednak wskazać, że sprawozdanie dr Sato zostało zaakceptowane jednogłośnie przez wszystkich członków Rady Ligi. Niewykazanie w sprawozdaniu dr. Sato w sposób jednoznaczny odpowiedzialności władz polskich za metody przeprowadzenia pacyfikacji przyjęte zostało bez zaskoczema. W „Sprawach Narodowościowych” uznano decyzję Ligi Narodów jedynie za moralne zwycięstwo Ukraińców¹³⁴. Strona ukraińska przyjęła je natomiast wyłącznie jako porażkę¹³⁵.

Do sprawy pacyfikacji powrócono na arenie międzynarodowej jeszcze na moment jesienią 1932 r. Stało się to za przyczyną posta brytyjskiego Rhysa J. Davies'a, który 28 listopada 1932 r. zwrócił się z pytaniem do brytyjskiego ministra spraw zagranicznych, żądając wyjaśnienia sprawy wypląt przez rząd polski odszkodowań Ukraińcom ucierpiącym w następstwie pacyfikacji¹³⁶.

Sprawa pacyfikacji nie kończyła prób ukraińskich wpłynięcia na polskie władze poprzez forum międzynarodowe. Strona polska zwyczajowo zawsze interpretowała je jako wykorzystywanie Ligi Narodów do kampanii antypolskiej¹³⁷. W 1932 r. na forum Ligi Narodów wniesiono kolejne skargi w sprawie ukraińskiej. Petycję w sprawie znęcania się nad więźniami narodowości ukraińskiej nadesłał indywidualnie członek Kierownictwa Ukraińskich Nacjonalistów, płk Roman Suszko. Odrębne petycje w sprawie ustawy o szkolnictwie i ustawy

---

nr 62/652, 18 I 1932, s. 1–3; W. Paruch, *Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowski (1926–1939)*, Lublin 1997, s. 138, 196–197.

¹³⁴ *Sprawa petycji ukraińskich w Lidze Narodów*, „Sprawy Narodowościowe” 1932, R. VI, nr 1, s. 65–66.

¹³⁵ *Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. Том 2*, Київ 1995, s. 561; S. J. Paprocki, *VIII Kongres Mniejszości Narodowych w Wiedniu*, „Sprawy Narodowościowe” 1932, R. VI, nr 4–5, s. 522–523.

¹³⁶ *Interpelacja posłów ang. w sprawie odszkodowań dla ofiar pacyfikacji*, „Wiadomości Ukraińskie”, nr 35/924 z 6 XII 1932 r., s. 1.

¹³⁷ *Sprawa petycji ukraińskich w Lidze Narodów*, „Sprawy Narodowościowe” 1932, R. VI, nr 1, s. 65–66; F. Chrzanowski, *Skargi ukraińskie na 65 Sesji Rady Ligi Narodów*, „Sprawy Narodowościowe” 1932, R. VI, nr 1, s. 113–117.

o osadnictwie oraz w sprawie spółdzielni wniosła Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna, w sprawie przeprowadzonego w 1931 r. spisu ludności – były dyktator Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej, Jewhen Petruszewycz. Ponadto 6 października 1932 r. powstała petycja do Ligi Narodów w sprawie autonomii dla Galicji Wschodniej podpisana początkowo przez 15 polityków brytyjskich, do których przyłączyło się wkrótce szereg dalszych postaci brytyjskiego życia politycznego (ogółem petycję tę podpisały 42 osoby, w tym 5 lordów i 26 posłów)¹³⁸.

W czasie rozpatrywania przez Ligę Narodów sprawy pacyfikacji Galicji Wschodniej, „Gazeta Polska” wyraziła pogląd, że w polityce międzynarodowej szczególnie niewygodny stał się traktat pozostawiający mniejszości narodowe zamieszkujące w granicach II Rzeczypospolitej pod opieką międzynarodową. Posunięto się nawet do stwierdzenia, że w przypadku porozumienia polsko-ukraińskiego był on utrudnieniem, a nawet gdyby nie on, to takie porozumienie zawarte zostałoby już wcześniej¹³⁹. W rzeczywistości przepisy międzynarodowe nigdy nie stały na drodze do uregulowania stosunków polsko-ukraińskich. Problem polegał jedynie na braku ustępstw i ciągłym narzucaniu sposobu regulacji stosunków przez stronę silniejszą, co podważało możliwość zawarcia porozumienia satysfakcjonującego oba narody.

Wyniesienie sprawy pacyfikacji Galicji Wschodniej jesienią 1930 r. na forum międzynarodowe przyczyniło się do okresowego nadania rozgłosu sprawie ukraińskiej. Z perspektywy polityki międzynarodowej był to jedynie epizod, stanowiący ogniwo w długim procesie realizacji ukraińskiego postulatu niepodległościowego.

---

¹³⁸ Petycja polityków angielskich do Ligi Narodów w sprawie autonomji dla b. Galicji Wschodniej i jej oddźwiek w kraju, „Sprawy Narodowościowe” 1932, R. VI, nr 6, s. 660–663.

¹³⁹ *Regulator – czy przeszkoda?*, „Gazeta Polska” nr 133 z 16 V 1931 r., s. 1.

Ukraińska emigracja na Pomorzu Zachodnim w dwudziestoleciu międzywojennym (Zarys problematyki)

W okresie dwudziestolecia międzywojennego na terenie Pomorza Zachodniego żyła nieliczna grupa Ukraińców¹. Była to społeczność bardzo zróżnicowana zarówno pod względem statusu prawnego, miejsca pochodzenia, jak i poglądów politycznych. Ich pobyt w Niemczech uwarunkowany był różnorodnymi przyczynami, niejednorodny był też ich stosunek do państwa polskiego i realiów Rzeszy. Byli oni jednak na tyle znaczącym zjawiskiem w pruskiej prowincji Pomorze, że stanowili przedmiot zainteresowania władz polskich i niemieckich oraz ukraińskich centrów emigracyjnych, działających ówczesnie na terenie Niemiec. Ponieważ temat ten nie był dotychczas przedmiotem odrębnych opracowań, a niniejsza praca oparta jest wyłącznie na dokumentach polskiego wywiadu i resortu spraw zagranicznych (MSZ), wydaje się koniecznym, aby w tytule zastrzec, iż chodzi wyłącznie o zarys tej problematyki. Dalsze ustalenia wymagają bowiem opracowania spuścizny archiwalnej niemieckich władz lokalnych.

Forsowne uprzemysłowienie, jakie było udziałem zjednoczonych Niemiec w XIX wieku, pociągnęło za sobą szereg skutków demograficznych we wschodnich prowincjach Prus. Zjawiska migracji ludności ze wsi do miast (*Landflucht*) oraz ze wschodu na zachód Rzeszy (*Ostflucht*) zostały obszernie opisane przez historyków². Deficyt siły roboczej w gospodarstwach rolnych uzupełniany był głównie dzięki emigracji zarobkowej z ziem polskich. Ten proces również doczekał się wyczerpujących analiz³. Jednak tylko Bogusław Drewniak w opraco-

¹ Termin „Pomorze Zachodnie” jest tu utożsamiany z pruską prowincją Pomorze (*Provinz Pommern*) w granicach z lat 1920–1937. Dlatego zalicza się doń powiaty Rügen, Franzburg, Greifswald, Grimmen, Stralsund, Anklam, Demmin, Uckermünde (należące obecnie do Niemiec). Pomijane są natomiast powiaty Choszczno, Chojna, Myślibórz, Czuchów, Walcz i Złotów, należące ówczesnie do sąsiednich prowincji pruskich.

² Zob.: B. Drewniak, *Emigracja z Pomorza Zachodniego 1816–1914*, Poznań 1966; J. Stanielski, *Kolonizacja wewnętrzna na Pomorzu Zachodnim w latach 1919–1939*, Szczecin 1969.

³ Z pozycji poświęconych tej tematyce, które ukazały się w dwudziestoleciu międzywojennym, warto wymienić: W. Skowron, *Emigracja sezonowa do Niemiec jako zagadnienie społeczne i gospodarcze*, Warszawa 1931; Idem, *Kryzys i skutki emigracji sezonowej*, Warszawa 1932. Inac: B. Drewniak, *Robotnicy sezonowi na Pomorzu Zachodnim (1890–1918)*, Poznań 1959,

wanu z 1957 r. głębiej zainteresował się narodowościowym aspektem emigracji zarobkowej na Pomorze Zachodnie⁴.

Polscy robotnicy rolni przybywali masowo do Niemiec poczawszy od ostatniego dziesięciolecia XIX w. Byli to robotnicy sezonowi, którzy pracowali 5–9 miesięcy, po czym na zimę wracali do domów. W 1913 r. ich liczba przekroczyła 300 tys.⁵ Poważny odsetek trafiał na Pomorze Zachodnie, które równocześnie opuszczało coraz więcej Niemców. Udział ludności rejencji szczecińskiej w ogólnym zaludnieniu Rzeszy zmalał w latach 1867–1910 z 2,82% do 2,17%, a rejencji koszalińskiej z 2,31% do 1,54%⁶. Wschodnie prowincje Prus zamieszkiwało coraz mniej Niemców, zastępowanych przez napływających Polaków. Część polskich robotników osiedlała się na stałe w nowych miejscach. Proces ten podkopywał niemieckie uzasadnienia do władania terenami zabranymi Rzeczypospolitej w XVIII w., zaś w zakresie bezpośrednich skutków – stopniowo przesuwał na zachód polskie granice etniczne. Budziło to poważne zaniepokojenie niemieckich nacjonalistów. Max Weber, wybitny niemiecki historyk, socjolog i ekonomista, pisał w 1893 r.: „Jeżeli to tak dalej potrwa, to kiedyś nawet na samym Pomorzu Zachodnim szukać będziemy nadaremnie *ślawnych gości pomorskiego grenadiera* [...]. Nie wiemy w jakim kierunku przekształcać się będą nasze ziemie wschodnie w późniejszych wiekach [...] czy przypadkiem to co dziś na tych ziemiach chcemy tworzyć nie rozpadnie się znów w przyszłości”⁷. Ponieważ jednak wielkie gospodarstwa rolne Pomorza Zachodniego nie mogły już funkcjonować bez taniej i wydajnej siły roboczej ze wschodu, pojawiły się koncepcje zastąpienia Polaków innymi narodowościami, odleglejszymi terytorialnie, gdyż ich osadnictwo nie stwarzało niebezpieczeństw dla integralności Prus. Centralne władze pruskie i lokalne Izby Rolnicze w pierwszej dekadzie XX w. podejmowały próby sprowadzenia robotników ze Szwecji i Włoch. Determina-

---

A. Poniatowska, *Polskie wychodźstwo sezonowe na Pomorzu Zachodnim 1918–1939*, Poznań 1971. Wiele cennych spostrzeżeń zawierają także artykuły: B. Dopierala, *Czy w latach dwudziestolecia międzywojennego istniała na Pomorzu Zachodnim kwestia polska?*, „Szczecin” 1957, nr 1; tenże, *Polscy robotnicy sezonowi na Pomorzu Zachodnim w dwudziestolecu międzywojennym*, „Szczecin” 1958, nr 1/2; tenże, *Z dziejów polskiej emigracji na Pomorzu Zachodnim*, „Szczecin” 1957, nr 1/2; B. Drewniak, A. Wielopolski, *Materiały do dziejów wychodźstwa sezonowego na Pomorzu Zachodnim w dwudziestolecu międzywojennym*, „Archiwum” 1958, T.XXVIII; A. Poniatowska, *Polscy robotnicy rolni a trudności gospodarcze Pomorza Zachodniego (1919–1932)*, „Szczecin” 1962, nr 5/6; Idem, *Polscy robotnicy sezonowi w powiecie tolskim w latach 1919–1939*, „Szczecin” 1959, nr 11/12.

⁴ B. Drewniak, *Chińczycy, Afurzyni, Szwedzi i Włosi... hyle nie Polacy*, „Szczecin” 1957, nr 3.

⁵ Według S. Jarzyny w 1913 r. w rolnictwie niemieckim pracowało 304.787 polskich robotników. Według danych S. Ruzewicza liczba ta wynosiła 326.919 (A. Poniatowska, *Polskie wychodźstwo...*, s. 55).

⁶ B. Dopierala, *Polskie lasy Pomorza Zachodniego*, Poznań 1970, s. 176.

⁷ Cyt. za: B. Drewniak, *Chińczycy...*, s. 88.

cja Niemców posunęła się tak daleko, że z całą powagą rozważano zaangażowanie chińskich kulisów i czarnoskórych mieszkańców z niemieckich posiadłości kolonialnych w Afryce. Projekty te upadły po części z przyczyn ekonomicznych (koszty transportu lub wysokość wynagrodzeń), a po części z powodu rezerwy junkrów do nowych i ryzykownych koncepcji⁸.

Jedyną realną alternatywą dla Polaków okazali się Ukraińcy z Galicji Wschodniej. Niemiecki Związek Kresów Wschodnich (*Ostmarkenverein*) wiosną 1903 r. nawiązał kontakt z politycznym ośrodkiem nacjonalistów ukraińskich we Lwowie, Ukraińskim Komitetem Narodowym (UKN). Wkrótce do rozmów dotoczyło Biuro Pośrednictwa Pracy, działające przy szczecińskiej Izbie Rolniczej. Pierwsi, nieliczni jeszcze ukraińscy robotnicy rolni pojawili się na terenie prowincji pomorskiej na przełomie 1903 i 1904 r. W początkach 1904 r. pruski resort spraw wewnętrznych postulował zwiększenie napływu Ukraińców. Wychodząc naprzeciw tym oczekiwaniom UKN w 1905 r. zorganizował w Nowym Bieruniu, miejscowości granicznej na Górnym Śląsku, specjalne biuro pośrednictwa pracy dla robotników ukraińskich, udających się na roboty sezonowe do Niemiec. Pomocy w organizacji biura udzieliła Izba Rolnicza Brandenburgii. Werbunek dokonywał się w tajemnicy przed galicyjskimi władzami. Prowadziło go niższe duchowieństwo ukraińskie. Według założeń w 1905 r. liczba robotników skierowanych do Niemiec miała wynieść 50 tys., by w następnych latach wzrosnąć do 200 tys. rocznie. Pruski minister spraw wewnętrznych nakazał oddzielać robotników polskich i ukraińskich, by nie byli zatrudniani w jednym zakładzie czy gospodarstwie. Bez względu na to, czy polecenie to było uwarunkowane chęcią uniknięcia konfliktów, czy wręcz przeciwnie – wywołania ich, należy stwierdzić, że obie grupy żyły i pracowały ze sobą zgodnie. Wkrótce też nakaz ministerialny został zniesiony⁹.

Precyzyjne ustalenie liczby Ukraińców mieszkających na Pomorzu Zachodnim w dwudziestoleciu międzywojennym nastręcza wiele trudności. Wynika to głównie z braku znajomości kryteriów, jakimi posługiwali się urzędnicy polskiego MSZ kwalifikując daną osobę jako Ukraińca. W żadnym dokumencie, w którym padają liczby, nie sprecyzowano, czy pod uwagę brano język, wyznanie, obywatelstwo, przynależność do organizacji narodowych czy też osobistą deklarację zainteresowanych. Badania liczebności Polaków i Ukraińców na Pomorzu Zachodnim prowadzili urzędnicy Konsulatu RP w Szczecinie, którego okręgiem kompetencyjnym była prowincja Pomorze¹⁰. Ich ustalenia opierały się nie tyle

⁸ *Ibidem*, s. 89–93.

⁹ *Ibidem*, s. 93–97.

¹⁰ Zob.: W. Skóra, *Trudności związane z uruchomieniem polskiej placówki konsularnej w Szczecinie*, „Śląskie Studia Historyczne” 1999, nr 7.

na niemieckich statystykach, którym nie ufano w sprawach narodowościowych, lecz na rozmowach z zaufanymi robotnikami, właścicielami majątków oraz na publikacjach prasowych. Pozostaje więc przytoczenie danych, z zastrzeżeniem ich niedokładności i braku wyraźnych kryteriów.

W latach 1925–1931 liczba niemieckich zezwoleń na zatrudnianie obcych robotników rolnych w prowincji pomorskiej kształtowała się następująco: w 1925 roku – 21.512 zezwoleń; 1926 – 19.357; 1927 – 19.994; 1928 – 21.208; 1929 – 18.366; 1930 – 17.052; 1931 – 8.757. Liczby te w przybliżeniu odpowiadają liczbie robotników sezonowych przybywających z Polski na Pomorze Zachodnie, gdyż zatrudnianie obywateli innych państw stanowiło nieznaczny margines zezwoleń¹¹. Do tych ustaleń należy dodać obywateli polskich przebywających na terenie prowincji od wielu lat i w praktyce mieszkających tam na stałe. Ich liczba w latach 30. wynosiła około 4 tys.¹² Od robotników sezonowych odróżniali się tym, że w pewnym odsetku tworzyli rodziny. Liczbę ich dzieci szacowano w 1930 r. na 3 tys.¹³ W 1928 r. Konsulat RP w Szczecinie informował centralę MSZ, że w jego okręgu kompetencyjnym znajdowały się 24 tys. robotników rolnych mających obywatelstwo polskie, zarówno sezonowych, jak i stale tam przebywających¹⁴. Jaki odsetek tej liczby stanowili Ukraińcy można tylko domniemywać. Ukraińska organizacja chrześcijańsko-narodowa działająca w Rzeszy od 1927 r., *Katholische Seelsorge für die unierten Ukrainer in Deutschland*, wpłynęła na niemieckie władze, aby wśród robotników sezonowych z Polski zatrudniać określony procent Ukraińców¹⁵. Nie wiadomo jednak, jaki. W latach 1927–1937 legalna emigracja sezonowa z Polski do Niemiec wyniosła ogółem 367,6 tys. osób. Z województwa wołyńskiego, lwowskiego, stanisławowskiego

¹¹ A. Poniatowska, *Polskie wychodźstwo...*, s. 39.

¹² Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), Konsulat RP w Szczecinie 1921–1939 (dalej KS), sygn. 190, Referat Konsula RP w Lipsku T. Brzezińskiego na Zjazd Konsularny w Berlinie 4–6 III 1932 r. Odmienne dane pochodzą z 1936 r. Wg ówczesnego raportu KS owe 4 tys. robotników w ¼ tworzyły „głowy rodzin”, zaś resztę ich żony i dzieci (AAN, KS, sygn. 72, Sprawozdanie KS ze stanu pracy polskiej na Pomorzu za okres I IV – 31 VIII 1936 r.). Więcej danych pośrednich wskazuje jednak, że to dorosłych robotników było 4 tysiące.

¹³ AAN, Ambasada RP w Berlinie 1920–1939 (dalej AB), sygn. 3245, Pismo KS do Rady Emigracyjnej przy Poselstwie RP w Berlinie (dalej PB) z 25 II 1930 r. W raportach konsularnych nie jest wprost napisane, że owe dzieci pochodziły ze związków polskich robotników przebywających na Pomorzu Zachodnim na stałe. Były one określane mianem „polskich dzieci”. Wydaje się jednak wątpliwym, aby robotnicy sezonowi przybywali do Niemiec z dziećmi, gdyż byłoby to i kosztowne, i niepraktyczne, ze względu na warunki zakwaterowania.

¹⁴ AAN, AB, sygn. 3255, Roczny Raport Administracyjny KS za 1928 r. W prowincji Pomorze żyło w 1925 r. 1.878.781 mieszkańców, czyli robotnicy z Polski (dorosli) stanowili stosunkowo pokaźny odsetek 1,28% stałej ludności (*Handbuch über den Preussischen Staat herausgegeben vom Preussischen Staatsministerium für das Jahr 1929*, Berlin 1929, s. 17).

¹⁵ R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933–1945)*, Warszawa 1972, s. 62.

i tarnopolskiego, zamieszkałych w poważnym odsetku przez Ukraińców, wyjechało zaledwie 19,8 tys. osób¹⁶. Stanowiło to 5,39% wychodźstwa sezonowego do Niemiec. Przenosząc te ustalenia w realia Pomorza Zachodniego otrzymujemy około 1,3 tys. robotników rolnych z południowo-wschodnich województw Rzeczypospolitej. Można więc założyć, że na Pomorzu Zachodnim w latach 1927–1931 rokrocznie przebywało około tysiąca sezonowych robotników rolnych narodowości ukraińskiej, posiadających obywatelstwo polskie¹⁷. W praktyce ustalenia te są właściwe dla całej dekady lat 20. Jednak gdy uwzględnić spotykaną w literaturze liczbę 50 tys. Ukraińców wyjeżdżających z Polski na roboty sezonowe do Niemiec, to podane wyżej szacunki należy przynajmniej podwoić¹⁸. Jest bowiem prawdopodobne, że część Ukraińców emigrując sezonowo do Rzeszy nie korzystała z pośrednictwa polskiego Państwowego Urzędu Pośrednictwa Pracy. Przykładowo – w 1937 r. na Pomorze Zachodnie przybyło nielegalnie około 600 robotników z Polski¹⁹.

Inną grupę Ukraińców tworzyły osoby, które w wyniku utraty obywatelstwa polskiego posiadały status bezpaństwowców. Przebywali oni w Niemczech na stałe, gdyż brak paszportu uniemożliwiał podróże zagraniczne (drogą legalną). Konsul RP w Szczecinie, Heliodor Sztark²⁰, w 1934 roku szacował liczbę robotników – bezpaństwowców pochodzących z Polski, przebywających na Pomorzu Zachodnim, na około 2 tysiące. W całej Rzeszy było ich około 10 tys.²¹ Ponieważ w niewielkim odsetku mogli to być również Polacy oraz Żydzi, liczba Ukraińców – bezpaństwowców była zapewne nieco mniejsza. Liczbę 10 tys. „ukraińskich uciekinierów” w Niemczech podał Paul Dornberger w „Ga-

¹⁶ *Mały rocznik statystyczny 1938*, Warszawa 1938, s. 57. Nieco wyższą liczbę – 20.521 emigrantów sezonowych z tych województw w latach 1926–1931 – można znaleźć w pracy: A. Zarychta, *Emigracja polska i jej znaczenie dla państwa*, Warszawa 1939, tab. IX.

¹⁷ W przypadku wychodźstwa sezonowego istotną czynnikiem jest rok 1932, gdyż w wyniku decyzji władz pruskich od tego roku przez następne cztery lata na Pomorze Zachodnie nie przyjeżdżał legalnie żaden sezonowy robotnik z Polski. Działo się tak pomimo protestów pomorskich posiadaczy ziemskich. Jednak nadal przebywali tam posiadacze „zaświadczeń uprawniających” (*Befreiungsschein*), których w prowincji pomorskiej w 1932 r. było 3717. O *Befreiungsschein* mogli się ubiegać robotnicy rolni, którzy przynajmniej od 1 I 1913 r. na stałe mieszkali w Niemczech lub 1 I 1919 r. na stałe mieszkali w Niemczech i mieli poniżej 14 lat oraz robotnice, które zawarły małżeństwo z Niemcem (A. Poniałowska, *Polskie wychodźstwo...*, s. 85).

¹⁸ Liczbę tę podaje (opierając się na dokumentach z CA MSW): R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce...*, s. 110.

¹⁹ A. Poniałowska, *Polskie wychodźstwo...*, s. 155–156. W 1929 r. KS odnotował 250 nielegalnych robotników sezonowych na Pomorzu Zachodnim (AAN, AB, sygn. 1676, Sprawozdanie emigracyjne KS za lata 1928/1929).

²⁰ H. Sztark (1886–1969) był kierownikiem Konsulatu RP w Szczecinie w latach 1931–1938.

²¹ AAN, AB, sygn. 3272, Referat konsula H. Sztarka na zjazd konsularny 10–11 III 1934 r. w Berlinie *Praca kulturalna wśród emigracji polskiej w Niemczech*.

zecie Ukraińskiej” z 1929 r., co pośrednio potwierdza liczby podawane przez H. Sztarkę²².

Bardziej szczegółowe dane pochodzą z powiatu Grimmen, który w ramach prowincji pomorskiej był swoistym centrum osadnictwa emigracji ukraińskiej. Niemiecki spis ludności z 1925 r. wykazał, iż powiat ten zamieszkiwało ogółem 40.150 osób²³. Według ustaleń urzędnika konsulatu szczecińskiego w 1930 r. mieszkało tam 100 robotników rolnych – Ukraińców i 800 polskich robotników²⁴. Pięć lat później konsulat informował centralę MSZ o 120 Ukraińcach zamieszkujących powiat Grimmen²⁵. Ponieważ od 1932 r. wstrzymana była do Niemiec emigracja sezonowa, ludzie ci zapewne przebywali w Niemczech na stałe. O 100–200 Ukraińcach w tym powiecie informował w 1935 r. rezydent polskiego wywiadu w Szczecinie, ponicznik Wacław Gilewicz. Część z nich posiadała polskie obywatelstwo²⁶. Należy podkreślić, że we wszystkich szacunkach brano pod uwagę osoby dorosłe, a ukraińscy emigranci stali zapewne posiadali rodziny.

Status prawny emigrantów ukraińskich na Pomorzu Zachodnim w dużej mierze zależał od miejsca pochodzenia oraz od okoliczności, w jakich doszło do jego opuszczenia. Zapewne część Ukraińców przebywała w prowincji pomorskiej jeszcze od czasów wyjazdów sezonowych sprzed I wojny światowej. Potwierdzają to dane Konsulatu RP w Szczecinie, który w statystykach wyraźnie odróżniał kategorię robotników rolnych, którzy „przybyli do Niemiec przed dniem 1 stycznia 1919 roku i tu pozostali”²⁷. Można przypuszczać, że motywy ich emigracji były natury ekonomicznej. Prawdopodobnie nie posiadali oni obywatelstwa polskiego pomimo, że im przysługiwało.

Część emigracji ukraińskiej opuściła swe miejsca zamieszkania z powodów politycznych. Bezpośrednio po zakończeniu I wojny światowej do Rzeszy zaczęły przybywać grupy uchodźców związane na Ukrainie naddnieprzańskiej z niemieckimi okupantami. Przeważnie byli to zwolennicy hetmana Pawła Skoropadskiego. W latach 1920–1921 dołączyli do nich narodowi działacze ukraińscy z terenów Czechosłowacji, Rumunii i Austrii. W latach 1923–1924 do Berlina przeniosły się ośrodki dyspozycyjne ukraińskiego nacjonalizmu galicyjskiego²⁸. Do Niemiec trafili też uchodźcy z Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej

---

²² AAN, KS, sygn. 90, Pismo PB do Konsulatów RP w Niemczech i MSW z 13 IX 1929 r. (zawiera ono streszczenie artykułu P. Dornbergera z „Gazety Ukraińskiej”, nr 1 z 6 VIII 1929 r.).

²³ *Handbuch über den Preussischen Staat...*, s. 21.

²⁴ AAN, KS, sygn. 91, Karta służbowa K. Wróblewskiego z 22 IX 1930 r.

²⁵ AAN, KS, sygn. 241, Pismo KS do MSZ z 14 II 1935 r.

²⁶ Centralne Archiwum Wojskowe w Rembertowie (dalej CAW), Oddział II Sztabu Generalnego i Głównego 1919–1939 Referat Niemcy (dalej RN), sygn. 1775/89/154, Raport informacyjny nr 2 z 20 XII 1935 r.

²⁷ AAN, AB, sygn. 1676, Sprawozdanie emigracyjne KS za lata 1928/1929.

²⁸ R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce...*, s. 109.

(ZURI.). W wyniku ofensywy wojsk polskich w połowie 1919 r. Zbrucz przekroczył cały aparat administracyjny ZURI. oraz 100 tys. cywilnych uchodźców, obawiających się o swe bezpieczeństwo pod polskimi rządami²⁹. Część z tych fal emigracji politycznej trafiła na Pomorze Zachodnie, co można wnosić z późniejszej aktywności politycznej tamtejszych środowisk. Nie sposób jednak określić, czy posiadali oni obywatelstwo polskie i jaki był ich status prawny.

Drogi do uzyskania obywatelstwa polskiego po I wojnie światowej były różne. W części przypadków uzyskiwano je na mocy ustawy o obywatelstwie polskim z 20 stycznia 1920 r. Akt ten przejął postanowienia traktatów pokojowych z Niemcami i z Austrią oraz tzw. małego traktatu wersalskiego³⁰. Przyznawał on obywatelstwo polskie każdej osobie, która „Urodziła się na obszarze państwa polskiego, o ile nie służy jej obywatelstwo innego państwa”. Ustawa nie określiła terminu, do kiedy osoby uprawnione mogły zgłaszać swe roszczenia³¹. Termin został natomiast wyznaczony w traktacie pokojowym między Polską a Rosją i Ukrainą, podpisanym 18 marca 1921 r. w Rydze. Uplýwał on w połowie kwietnia 1922 r. Do tego czasu mieszkańcy Rosji i Ukrainy mogli dokonać opcji na rzecz obywatelstwa polskiego, jeśli udowodnili, że są potomkami osób, „[...] które – nie dalej niż w trzecim pokoleniu – stałe zamieszkiwały na terytorium dawnej Rzeczypospolitej Polskiej”³². Niewykluczone, że skorzystało z tego wielu Ukraińców, gdyż obywatelstwo polskie było pomostem, by wyrwać się z chaosu i biedy Rosji, a następnie wyemigrować do krajów zachodnich.

Część emigrantów przebywających w Niemczech utraciła w latach 20. obywatelstwo polskie. Powody były różne. Niektórzy byli dezertierami z okresu wojny polsko-bolszewickiej albo uchylali się od obowiązkowej służby wojskowej³³. Mieli oni status bezpaństwowców, czyli podlegali prawodawstwu niemieckiemu, lecz pozbawieni byli praw politycznych. Podstawę procedur pozbawiania

---

²⁹ M. Kozłowski, *Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Kraków 1990, s. 289.

³⁰ Az do wejścia w życie traktatu wersalskiego 10 I 1920 r. Polska miała obywateli *de facto*, ale nie *de iure*. Postanowienia traktatu „stworzyły” najliczniejszą grupę obywateli polskich, bowiem orzekały one, że stają się nimi „z mocy samego prawa i bez dalszych formalności” wszyscy obywatele państw rozbiorowych, którzy 10 I 1920 r. na stałe zamieszkiwali terytorium Polski oraz wszyscy, którzy urodzili się na terytorium polskim, o ile nie przysługuje im pierwszeństwo korzystania z innej przynależności państwowej (Z. Cybichowski, *Encyklopedia podręczna prawa publicznego*, Warszawa b.r.w., s. 531).

³¹ „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1920, nr 7, poz. 44.

³² „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1921, nr 49, poz. 300.

³³ O kilku przypadkach dezercji do Niemiec Ukraińców służących w polskiej strazy granicznej doszł w 1934 r. konsul H. Sztark staroście chojnickiemu. Powody dezercji były polityczne. Konsul podejrzewał, że Ukraińcy specjalnie starają się służyć na granicy niemieckiej, by tym łatwiej ją przekraczać (AAN, KS, sygn. 70, Pismo H. Sztarka do Starosty Powiatowego w Chojnicach J. Mieszkowskiego z 16 III 1934 r.).

obywatelstwa stanowił artykuł 1. rozporządzenia Rady Obrony Państwa z 11 sierpnia 1920 r., w myśl którego obywatel polski może być pozbawiony obywatelstwa, jeśli samowolnie porzucił służbę w wojsku i przebywał poza granicami Polski oraz celem uchylania się od służby wojskowej opuścił granice państwa³⁴. Uzupełnieniem było obwieszczenie Ministra Spraw Wojskowych z 29 stycznia 1921 r., które wzywało obywateli polskich przebywających poza granicami kraju do zgłoszenia się w konsulatach RP celem rejestracji. Kto tego nie dopełnił w ciągu trzech miesięcy od daty ukazania się obwieszczenia, narażał się na pozbawienie obywatelstwa polskiego³⁵. Stosownie do tych przepisów Konsulat RP w Szczecinie w 1927 r. opiniował pozytywnie 50 wniosków o pozbawienie obywatelstwa polskiego, rok później – 30³⁶. Nie można jednak stwierdzić, w jakim odsetku dotyczyły one Ukraińców.

Postawy wobec utraty polskiego obywatelstwa były dwojakie. Ukraińcy, którzy nie zamierzali odwiedzać rodzin poza granicami Niemiec lub też nie planowali dalszej emigracji, nie potrzebowali paszportów, a więc i polskiego obywatelstwa. O innej postawie informował w raporcie urzędnik konsulatu szczecińskiego, Kazimierz Wróblewski: „Dnia 5.2.1933 odbyło się zebranie robotników w Grimmen, na którym, jak w toku dyskusji wyjaśniło się, było obecnych kilku Ukraińców, dezertersów z wojska polskiego. Osobnicy ci zachowywali się nienaganne i prosili o udzielenie informacji, czy mogą otrzymać paszporty polskie na pobyt w Niemczech względnie na powrót do Polski. W toku rozmowy osobnicy ci oświadczyli, iż decyzją polskich władz krajowych, zostali pozbawieni obywatelstwa polskiego”³⁷.

Ukraińską stałą emigrację na Pomorzu Zachodnim tworzyło około 1–2 tys. osób, głównie robotników rolnych. Ukraińskich robotników sezonowych do 1931 r. była podobna liczba. Na podstawie dokumentów polskiego MSZ można stwierdzić, że w zakresie sympatii politycznych byli oni podzieleni na zwolenników

---

³⁴ AAN, KS, sygn. 209, Okólnik MSZ nr 99 w sprawie utraty obywatelstwa polskiego na skutek niespełnienia obowiązku służby wojskowej z 23 VII 1920 r.; *Ibidem*, Rozporządzenie Rady Obrony Państwa z 11 VIII 1920 r., „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1920, nr 81, poz. 540. Przepis ten dawał obywatelowi polskiemu 3 miesiące na zgłoszenie się w polskim konsulacie. W przypadku niedopełnienia tego obowiązku groziła mu utrata polskiego obywatelstwa.

³⁵ AAN, KS, sygn. 209, Obwieszczenie Ministra Spraw Wojskowych z 29 I 1921 r. Postanowienia te uległy zmianie dopiero w 1936 r. Ustawa o amnestii z 2 I 1936 r. stanowiła, że w sprawach o przestępstwo przeciw obowiązkowi wojskowemu, dokonane przed 30 III 1923 r. przez opuszczenie jednostki wojskowej lub też ucieczkę przed poborem, postępowania będą umorzone (AAN, KS, sygn. 235, Pismo MSZ do polskich urzędów zagranicznych z 11 II 1936 r.).

³⁶ AAN, AB, sygn. 3255, Roczny Raport Administracyjny KS za 1927 r.; *Ibidem*, Roczny Raport Administracyjny KS za 1928 r.

³⁷ AAN, AB, sygn. 3291, Karta służbowa K. Wróblewskiego z I V 1933 r.

ruchu komunistycznego oraz nacjonalistów. Obydwa nurty występowały równolegle, lecz hitlerowskie *Machtübernahme* wiosną 1933 r. ostatecznie położyło kres działalności komunistów. Jednak do tego czasu ruch komunistyczny dominował wśród ukraińskiej emigracji.

Agitacja komunistyczna wśród Ukraińców na Pomorzu Zachodnim była prowadzona na marginesie podobnych działań wobec polskich robotników rolnych. Prowadzili ją członkowie Komunistycznej Partii Niemiec (*Kommunistische Partei Deutschlands* – KPD) narodowości ukraińskiej³⁴. Nie stwierdzono natomiast, by na te tereny sięgały wpływy Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy. Obiektami działań byli głównie robotnicy sezonowi.

KPD stosunkowo późno zwróciła uwagę na robotników rolnych innych narodowości, przebywających w Rzeszy. Najpewniej wiązało się to z późnym w ogóle docenieniem proletariatu wiejskiego jako rezerwuaru siły rewolucyjnej. W lipcu 1927 r. Komitet Centralny KPD wydał dyrektywę dla wszystkich komórek partii, zalecającą nawiązanie współpracy z robotnikami rolnymi przybywającymi z Polski, w celu prowadzenia wspólnej walki „o równe prawa gospodarcze i polityczne”. Od 1928 roku na Pomorzu Zachodnim zaczęły powstawać pierwsze organizacje nakierowane na obywateli polskich³⁵.

Pierwsze ulotki komunistyczne pojawiły się wśród robotników z Polski wiosną 1927 r. Pracownicy polskiego konsulatu w Szczecinie szybko dostrzegli zarówno tę działalność, jak i jej efekty. W interpretacji urzędników konsulatu KPD zamierzała przekształcić stutysięczną rzeszę sezonowej emigracji w Niemczech w awangardę ruchu rewolucyjnego w Polsce. W przypadku Ukraińców dochodził jeszcze motyw narodowościowy, pozwalający wykorzystać stereotyp „polskiego pana” dla wzbudzenia sympatii wobec Ukrainy radzieckiej, a co za tym

---

³⁴ W wyborach do Reichstagu w 1928 r. na KPD oddano 3,3 mln głosów (10,6%), co dało tej partii 54 mandaty (na 491). W latach 1924–1929 KPD liczyła około 100 tys. członków. W 1932 r. – 320 tys. i była to wtedy trzecia siła w parlamencie niemieckim (T. Kotłowski, *Historia Republiki Weimarskiej (1919–1933)*, Poznań 1997, s. 181).

³⁵ Intensywna agitacja prowadzona w 1928 r. przyniosła efekty. Na początku tego roku zostało założone Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe Robotników Polskich w Niemczech (SKORP), które pozostawało pod bezpośrednimi wpływami KPD. Namawiało ono polskich robotników, by wstępowali do Niemieckiego Związku Robotników Rolnych (*Deutscher Landarbeiter Verband*). W maju 1929 r. powstała w Berlinie nowa organizacja, tym razem już ściśle uprofilowana politycznie: Związek Polskich Robotników Rolnych w Niemczech „Jedność Robotnicza”, która w 1931 r. przejęła działalność SKORP. Duże wpływy wśród polskiego wychodźstwa miała również Rewolucyjna Oporczyca Związkowa (*Revolutionäre Gewerkschaftsopposition*), założona w połowie 1930 r. W swej działalności skupiała się na organizowaniu akcji strajkowych, również wśród polskich robotników rolnych (AAN, KS, sygn. 191, Referat: H. Sztarka *Akcja komunistyczna wśród polskich robotników rolnych i metody jej zwalczania na Zjazd Konsularny w Berlinie 4–6 III 1932 r.*; A. Pomatowska, *Polskie...*, s. 137–138).

idzie – rozpalania niepokojów w Galicji Wschodniej. W tym celu niemieccy komuniści – w myśl instrukcji otrzymanych z ZSRR – mieli wykorzystać wszystkie środki wiodące do nawiązania bliskiego i żywego kontaktu z robotnikami, starając się w ten sposób zaszczerpić w „niewyrobionych politycznie masach” hasła komunistyczne. Konsul RP Jerzy Lechowski⁴⁰ uznał to za poważne niebezpieczeństwo i w 1928 r. z jednej strony zalecił swoim podwładnym zwracać szczególną uwagę na tę działalność, z drugiej zaś w tonie nieco alarmistycznym informował Poselstwo RP w Berlinie i Warszawę o postępach agitacji KPD⁴¹.

Przejawy intensyfikacji działalności komunistów urzędnicy konsulatu dostrzegli w pierwszej połowie 1928 r. Uznano to za fazę organizacji ruchu, gdyż wśród robotników pojawiło się wiele propagandowych ulotek, broszur i czasopism komunistycznych, w języku polskim, ukraińskim i niemieckim. W drugiej połowie roku dzięki nasilonej propagandzie niemieckich robotników rolnych należących do KPD, zaczęły powstawać wśród Polaków i Ukraińców zakonspirowane grupy komunistyczne (w dokumentach konsulatu nazywane „jacejkami”). Celem przeszkolenia organizacyjnego powstałych grup oraz by animować powstawanie nowych, KPD wysłała na teren Pomorza Zachodniego specjalnie wyszkolonych agitatorów. Konsulat i niemieccy zarządcy gospodarstw byli bezradni, gdyż agitatorzy podawali się za robotników lub objazdowych handlarzy i w ten sposób krążyli swobodnie od majątku do majątku, nie wzbudzając podejrzeń. Działania komunistów nasiliły się w 1929 r. Według obserwacji konsulatu działacze KPD objeżdżali na motocyklach pomorskie majątki i oficjalnie już urządzali wiece, na których podburzali robotników nie tylko przeciwko pracodawcom, ale i polskim placówkom konsularnym. Powiat Grimmen uważany był wówczas w polskim MSZ za „najbardziej komunistycznie nastrojony” w prowincji pomorskiej⁴². Podobnego zdania był proboszcz miejscowej parafii, ks. Engelbert Follun, który w 1930 r. stwierdził, iż w parafii Grimmen „[...] wszyscy robotnicy z Polski są po stronie komunistów”⁴³.

Stopień popularności ruchu komunistycznego oddaje liczba tytułów prasy inspirowanej i finansowanej przez KPD. Na Pomorzu Zachodnim nie ukazywały się żadne lokalne wydawnictwa komunistyczne w języku ukraińskim, natomiast obficie kolportowano berlińskie i sprowadzane z zagranicy. Były to „Gazeta Ukraińska” (wydawana w języku ukraińskim i niemieckim w Berlinie), „Wola” (wyda-

⁴⁰ J. Lechowski (1891–1947) był kierownikiem Konsulatu RP w Szczecinie w latach 1927–1931.

⁴¹ AAN, AB, sygn. 1676, Sprawozdanie emigracyjne KS za lata 1928/1929.

⁴² AAN, KS, sygn. 65, Sprawozdanie J. Piotrowskiego z podróży do Gryfina z 22 VII 1929 r.; *Ibidem*, sygn. 70, Pismo H. Szarka do Starosty Powiatowego w Chojnicach J. Mieszkowskiemu z 16 III 1934 r.

⁴³ AAN, KS, sygn. 91, Sprawozdanie K. Wróblewskiego z reemigracji z I XII 1930 r.

wana w języku ukraińskim w Berlinie), „Ukraińskie Więści Robotnicze” (wydawane w Winnipeg w Kanadzie)⁴⁴. Rozprowadzanie odbywało się głównie poprzez darmowe rozdawnictwo. Pierwszy numer „Gazety Ukraińskiej” ukazał się 6 sierpnia 1929 r. Redaktor naczelny, P. Dornberger, wyjaśnił w artykule wstępnym, że celem czasopisma jest podtrzymanie kontaktu Ukraińców w Niemczech z emigracją w USA, Kanadzie, Argentynie i Francji, by umożliwić koordynację wysiłków dla budowy „ukraińskiego socjalistycznego państwa i kultury”. Równoległy druk w języku niemieckim i ukraińskim sugeruje, że adresatem były środowiska emigracji starszej lub lepiej wykształconej. Według urzędnika Poselstwa RP w Berlinie, czasopismo to dążyło do „[...] propagowania i utrwalania irredenty ukraińskiej wśród Ukraińców zatrudnionych w Niemczech”⁴⁵. Zasięg „Gazety Ukraińskiej” w prowincji pomorskiej określano jako znacznie mniejszy niż „Woli”.

Organizacją komunistyczną najprężniej działającą wśród Ukraińców na Pomorzu Zachodnim było Ukraińskie Towarzystwo Kulturalno-Oświatowe „Wola” (*Wola – Wille*), mające siedzibę w Berlinie. Był to związek legalny, sądownie zarejestrowany 20 sierpnia 1927 r. przez *Amtsgericht–Berlin–Mitte*. Według statutu celem „Woli” było:

1. Skupienie emigracji ukraińskiej w ramach związkowych na płaszczyźnie interesów zawodowych.
2. Działalność kulturalno-oświatowa wśród emigracji ukraińskiej w Niemczech.
3. Pośrednictwo pracy dla osób zrzeszonych w związku.

Członkiem „Woli” mógł być każdy Ukraińiec przebywający na terenie Rzeczy, liczący powyżej 16 lat. W myśl założeń statutowych był to rodzaj związku zawodowego. Odmiennego zdania byli jednak urzędnicy polskiego konsulatu w Szczecinie. K. Wróblewski, opisując sytuację w powiecie Grimmen, informował centralę MSZ w 1930 r.: „Zasadniczym i istotnym celem związku «Wola», nie wzmiankowanym w statucie, jest przygotowanie zbrojnego powstania ludności ukraińskiej w Małopolsce Wschodniej, celem połączenia Małopolski Wschodniej z Ukrainą, pod protektorem ZSRR”⁴⁶. Trudno jednak ocenić, na

---

⁴⁴ W języku polskim rozprowadzano następujące tytuły: „Głos Pracy”, „Orka” (wydawana w Mińsku), dzienniki „Trybuna Radziecka” i „Kultura Mas” (wydawane po polsku w ZSRR) oraz „Bezbożnik Wojujący” (ZSRR) (AAN, KS, sygn. 91, Raport KS w sprawie pism komunistycznych z 29 IX 1930 r.).

⁴⁵ Urzędnik Poselstwa RP, Ignacy Ziętkiewicz, dodawał, że „Gazeta Ukraińska” ma charakter komunistyczny, gdyż gloryfikuje osiągnięcia Ukrainy radzieckiej, atakuje zaś stosunek rządu polskiego do Ukraińców. Wydawcą „GU” było *Neu Deutscher Verlag*. I. Ziętkiewicz twierdził, że czasopismo jest wydawane „za pieniądze niemieckie i w porozumieniu z czynnikami niemieckimi” (AAN, KS, sygn. 90, Pismo PB do Konsulatów RP w Niemczech i MSW z 13 IX 1929 r.).

⁴⁶ AAN, KS, sygn. 91, Karta służbowa K. Wróblewskiego z 22 IX 1930 r.

ile trafne były interpretacje polskiego urzędnika⁴⁷. Organem prasowym „Woli” było pismo o takim samym tytule, którego zasięg i wpływ, zwłaszcza w powiecie Grimmen, konsulatu polski oceniał jako „bardzo mocne”⁴⁸.

Oddział „Woli” w powiecie Grimmen liczył w 1930 r. 60 osób. Jego działalność polegała na rozprowadzaniu czasopism i książek oraz organizowaniu cyklicznych spotkań z działaczami komunistycznymi. Częstym gościem był Anton Jadasch, poseł sejmu pruskiego z ramienia KPD, redaktor naczelny komunistycznego dwutygodnika „Głos Pracy”. Wśród agitatorów należy wymienić Michała Łazarewicza i Jana Gorącego (Johan Goroncy), którzy w drugiej połowie lat 20. byli osobami wiodącymi w ukraińskim ruchu komunistycznym prowincji pomorskiej⁴⁹. Działacze „Woli” podejmowali też starania o poprawę warunków pracy i zakwaterowania robotników ukraińskich⁵⁰. Często przybierało to formę strajków, które starannie przygotowywano. Robotnicy posiadali komitety strajkowe, mieli spisane postulaty oraz fundusz zasiłków na okres przerwy w pracy. Konsulat RP w Szczecinie donosił w latach 1929–1930, że całą prowincję pomorską zalała fala strajków robotników z Polski. Jesienią 1930 r. niemal każdego dnia robotnicy lub niemieccy pracodawcy zwracali się do konsulatu z prośbą o mediację. Opisując te incydenty urzędnicy konsularni nie podawali jednak narodowości inicjatorów strajku i strajkujących, stąd nie można stwierdzić, jaki odsetek przerw w pracy był efektem działalności „Woli”. Konsulat, jako organ administracji państwowej, zajmował się działaniami wszystkich obywateli polskich⁵¹.

O wpływy w pomorskim oddziale „Woli” walczyły różne odłamy ukraińskiej emigracji politycznej, również nacjonalisci. Partie komunistyczne w ZSRR,

---

⁴⁷ K. Wróblewski, był z pochodzenia Kaszubem. Wykazywał on pewne przeczulenie na tle działalności Ukraińców, co było o tyle uzasadnione, że prowadząc działania wśród polskich robotników sezonowych często spotykał się ze skargami na ukraińskich włodarzy, zaś w 1933 r. został aresztowany przez niemiecką policję na skutek doniesienia Ukraińca, A. Turczyka (zob. przypis 55).

⁴⁸ AAN, KS, sygn. 91, Pismo KS do MSZ z 29 IX 1930 r.

⁴⁹ AAN, KS, sygn. 91, Karta służbowa K. Wróblewskiego z 22 IX 1930 r.

⁵⁰ Według obliczeń tej placówki z lat 1928–1929, sumując wszystkie świadczenia robotnik polski zarabiał 26,5 feniga na godzinę, co w sezonie umożliwiało odłożenie 300–500 RM (600–1.000 zł). Były to kwoty poważne. Koń roboczy kosztował wtedy w Polsce (średnio) 419 zł, krowa dojna – 478 zł (w 1934 r. koń kosztował 163 zł, krowa 146 zł). W ciągu kilku lat pracy w Niemczech można było zarobić na swoje gospodarstwo. W Polsce robotnik rolny w sezonie letnim 1928 r. zarabiał 5,6 zł dziennie, kobieta – 3,5 zł oraz odpowiednio 4,1 zł i 2,5 zł, gdy robotnicy byli na wyżywieniu pracodawcy. Były to zarobki o połowę mniejsze niż w Niemczech (AAN, AB, sygn. 1724, Sprawozdanie K. Wróblewskiego z podróży do majątku Sarow z 23 VIII 1929 r.; *Mały rocznik statystyczny 1938, op.cit.*, s. 231 i 251).

⁵¹ AAN, KS, sygn. 91, Pismo KS do rady emigracyjnego przy PB z 3 IX 1931 r.

Niemczech i Polsce zgodnie wypowiadały się przeciwko granicom, systemowi rządów i polityce narodowościowej Drugiej Rzeczypospolitej²². Dla przybyszy z Galicji Wschodniej pojęcia Polak, „ciemieżca narodowy” i „wyzyskiwacz” nie-rzadko były synonimami. Taka postawa zbliżała nacjonalistów ukraińskich i komunistów, gdyż obie strony upatrywały wroga w państwie polskim. Z tego powodu wśród działaczy „Woli” można było spotkać Ukraińców różnych opcji. Organizacja ta przestała działać na Pomorzu Zachodnim na początku lat 30., co było związane z zakończeniem napływu robotników sezonowych z Polski.

Wnikliwsze i niejako prewencyjne metody działań antykomunistycznych można prześledzić na przykładzie kontaktów konsulatu szczecińskiego z J. Gorącym, agitatorom KPD narodowości ukraińskiej, który wedle raportów placówki „znany był każdemu polskiemu robotnikowi rolnemu na Pomorzu”. Opuścił on Rosję w 1905 roku i posiadał obywatelstwo niemieckie. Urzędnik konsulatu, K. Wróblewski, zetknął się z nim podczas podróży służbowej do Grimmen w 1930 r. Po nabożeństwie urzędnik zaczął przemawiać do 300 robotników zgromadzonych za namową księdza na dziedzińcu parafialnym. Tematem były przepisy kontraktów o pracę. W trakcie przemowy z tłumu zaczęły się odzywać okrzyki przeciwko rządowi polskiemu, dyktaturze J. Piłsudskiego, a na koniec – przeciwko konsulatom polskim. W odpowiedzi K. Wróblewski zaczął mówić o pozytywnych efektach pracy swojej placówki. Wspomniał o podniesieniu stawek zarobkowych w 1930 roku i udanych interwencjach w poszczególnych majątkach. Potem zabrał głos J. Gorący, który w czarnych barwach odmalował los robotników w Polsce, po czym przeniósł wątek na konsulaty polskie w Niemczech, a skończył nazywając K. Wróblewskiego „naganiaczem polskiej burżuazji”. Ponieważ J. Gorący pomimo protestów kontynuował mowę, został pobity przez robotników i dopiero interwencja urzędnika przywróciła porządek. Podczas gdy agitator schronił się w kościele, K. Wróblewski kontynuował zebranie. W odpowiedzi na raport ze zdarzeń w Grimmen Poselstwo RP w Berlinie poleciło konsulатовi skontaktować się z J. Gorącym, aby nakłonić go do współpracy. Sugerowano, że byłoby dobrze namówić go do publicznego wyrzeczenia się swych poglądów, najlepiej w formie listu do „Dziennika Berlińskiego” (głównego periodyku Polaków w Niemczech) oraz do przeprosin za incydent w Grimmen. Wydelegowany w tym celu K. Wróblewski osiągnął cel po 6 godzinach rozmowy: J. Gorący podpisał deklarację, w której wyrażał żal z powodu incydentu i zobowiązał się na przyszłość zaniechać prowadzenia akcji komunistycznej wśród emigracji rolnej z Polski. Konsulat zawiadomił poselstwo, że dzięki rozległym wpływom agitatora urzędnik placówki ma zamiar nieoficjalnie brać

---

²² Zob.: H. Cimek, *Komunist. Stalin. Polska 1918–1939*, Białystok 1990; R. Szczęmiew, *W obcym interesie. Zarys historii Komunistycznej Partii Polski*, Warszawa–Kościan 1991.

udział w spotkaniach niemieckich, polskich i ukraińskich komunistów pomorskich. Jednak w poselstwie nie zaakceptowano pomysłu. Nie tylko zabroniono K. Wróblewskiemu uczestniczyć we wspomnianych zebraniach, ale i obrócono w niwecz „nawrócenie” agitatora, który mógł być cennym kontaktem konsulatu z KPD i środowiskiem ukraińskim. Otóż poselstwo spowodowało ukazanie się w „Dzienniku Berlińskim” publikacji „Gorącemu było gorąco”, gdzie określono go jako komunistę. W efekcie został on zwolniony z posady włodarza w majątku Willerswalde (powiat Grimmen). Dodać należy, że od czasu podpisania deklaracji nie tylko nie uprawiał propagandy komunistycznej, ale i nie pozwalał podległym sobie robotnikom udawać się na wiece KPD. Natomiast po zwolnieniu z pracy powrócił do swej poprzedniej działalności i to na wielką skalę. Zaczął objeżdżać majątki z przemówieniami i stanął na czele ruchu komunistycznego robotników rolnych w powiatach Grimmen, Demmin i Greifswald (w 1934 r. był już członkiem NSDAP). Oczywiście konsulatu nie miało już nadziei na nawiązanie z nim kontaktu⁵³.

Po upadku monarchii Habsburgów i powstaniu Polski problem ukraiński miał dla elit politycznych Niemiec szczególne znaczenie jako jeden z ważniejszych elementów polityki wschodniej. Skutkiem takiego podejścia było popieranie nacjonalistycznie nastawionych organizacji ukraińskich, które działały na terenie Rzeszy. Dlatego ta dziedzina aktywności organizacyjnej Ukraińców musi być rozpatrywana na szerszym tle przemian politycznych Niemiec.

Wśród bardzo zróżnicowanej emigracji ukraińskiej w Niemczech można wyróżnić dwa główne kierunki nacjonalistyczne: obóz konserwatystów (tzw. hetmański, związany z osobą P. Skoropadskiego) i skrajnych nacjonalistów, skupiający wiele ugrupowań, z których najbardziej aktywną i zwartą była grupa ukraińskiej Wojskowej Organizacji (UWO). Obóz hetmański na początku lat 30. przeszedł szereg wewnętrznych secesji, co doprowadziło do stopniowej utraty siły i znaczenia. Odmienne kształtowała się sytuacja UWO, która po przekształceniu w 1929 r. w Organizację Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) zaczęła dominować wśród emigracji w Niemczech.

Pierwszoplanową postacią radykalnych nacjonalistów na Pomorzu Zachodnim był Atanazy Turczyk – według informacji Konsulatu RP w Szczecinie – „przywódca Ukraińskich Strzelców Siczowych w Grimmen”, utrzymujący ścisły kontakt z placówką berlińską OUN. Uciekł on z Polski w 1923 r. i osiadł na stałe w majątku Hohenwarth (powiat Grimmen), gdzie wkrótce został włodarzem⁵⁴. Nie tylko aktywizował ukraińskich robotników do pracy narodowej, ale i czyn-

⁵³ AAN, KS, sygn. 91, Sprawozdania K. Wróblewskiego z 22 IX 1930 r. i 1 XII 1930 r.

⁵⁴ AAN, AB, sygn. 3291, Karta służbowa K. Wróblewskiego z 30 IX 1933 r.

nie zwalczał wpływy konsulatu polskiego w tej grupie⁵⁵. Rozległe kontakty w Berlinie pozwalały mu zapraszać na Pomorze Zachodnie stołecznych działaczy. Dwa razy do roku w celu odprawienia greckokatolickich nabożeństw przyjeżdżał ks. Piotr (Petro) Werhun, pierwotnie związany z obozem metropolity Andrzeja Szeptyckiego. Ks. P. Werhun od 1927 r. prowadził w Berlinie placówkę *Katholische Seelsorge für die unierten Ukrainer in Deutschland*, która od początku swego istnienia współpracowała z UWO, a od 1929 r. z OUN. Istotą jej działań było propagowanie wśród ukraińskich robotników radykalnego nacjonalizmu i antykomunizmu. Ks. P. Werhun, aktywnie przeciwstawiając się wpływowi KPD na Pomorzu Zachodnim, starał się skierować radykalizm robotników w kierunku narodowym. Działania A. Turczyka i P. Werhuna były kontynuowane w latach 30., ze szczególnym nasileniem w okresie 1934–1937⁵⁶.

Od 1927 r. na terenie prowincji pomorskiej działały oddziały Komitetu Pomocy dla Uciekinierów z Ukrainy Zachodniej w Niemczech (*Fürsorgekomitee für die Flüchtlinge aus den westukrainischen Gebieten in Deutschland*), związane z OUN. Komitet oferował nowo przybyłym pomoc w uzyskaniu pracy i tym samym wiązał ich z grupą Jewhena Konowalca⁵⁷.

Innym komitetem działającym na Pomorzu Zachodnim, lecz związanym z obozem hetmana P. Skoropadskiego, był Komitet Pomocy Głodnym na Ukrainie Radzieckiej⁵⁸. Konsul szczeciński H. Sztark informował centralę MSZ o tej organizacji w marcu 1934 r. Jej działania były wymierzone przeciwko ZSRR i ograniczały się do zbiórek pieniędzy oraz antyradzieckich prelekcji. Patronką akcji była córka hetmana, Elżbieta⁵⁹.

---

⁵⁵ W dniu 24 IX 1933 r. urzędnik KS, K. Wróblewski został aresztowany przez niemiecką policję podczas zabawy polskich robotników w Gryficach. Dokonano tego z polecenia miejscowego burmistrza, a przyczyną było doniesienie, że urzędnik konsulatu zorganizował zebranie polityczne. Oskarżenie publiczne przeciwko K. Wróblewskiemu zostało wniesione przez prokuratora w Greifswaldzie, na skutek doniesienia włodarza A. Turczyka. Włodarz ów oskarżał urzędnika, że ten nawoływał robotników polskich do zakładania mniejszościowych szkół i związków. Wkrótce go zwolniono i przeproszono, ale już w grudniu tego roku ponownie otrzymał on wezwanie do sądu powiatowego w Szczecinie. Tym razem wytoczono mu sprawę o zorganizowanie bez zezwolenia zebrania w Grünmen 1 X 1933 r. Sprawa ta – podobnie jak w kwietniu – stała się przedmiotem wymiany not między PB a niemieckim Urzędem Spraw Zagranicznych (AAN, AB, sygn. 3291, Karta służbowa K. Wróblewskiego z 25 I 1934 r.).

⁵⁶ R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce...*, s. 62, 116, 149.

⁵⁷ CAW, RN, sygn. 1775/89/154, Raport informacyjny nr 2 z 20 XII 1935 r.

⁵⁸ Podobne komitety były organizowane w wielu krajach przez Ukraińską Republikę Ludową, swoiste państwo ukraińskie działające na emigracji. Ludność „państwa” tworzyli żołnierze-emigranci w liczbie około 140 tys. (w Niemczech – 15 tys.). Główna Rada Emigracyjna rezydowała w Paryżu. Zob.: S. Mikulicz, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971, s. 106–131.

⁵⁹ AAN, KS, sygn. 70, Pismo H. Sztarka do Starosty Powiatowego w Chojnkach J. Mieszkowskiego z 16 III 1934 r.

Ujednoczenie życia politycznego rozpoczęte w Niemczech w 1933 r. nie miało istotnego wpływu na działalność ukraińskich organizacji prawicowych. Dopiero po podpisaniu 26 stycznia 1934 roku polsko-niemieckiej deklaracji o niestosowaniu przemocy we wzajemnych stosunkach, doszło do wyraźnej zmiany w nastawieniu centralnych władz niemieckich do problemu ukraińskiej emigracji. Najbliższe otoczenie A. Hitlera podejmując bliską współpracę z Polską zrezygnowało z dotychczas otwartego popierania środowisk ukraińskich, zwłaszcza OUN⁶⁰. Zmiana taktyki nie dotyczyła jednak części władz lokalnych Pomorza Zachodniego oraz kierownictwa armii niemieckiej i *Sturmabteilungen der NSDAP* (SA), które pozostały wiernie dawnym sympatiom. Enklawą przychylności dla OUN pozostał też kierowany przez Alfreda Rosenberga Urząd Spraw Zagranicznych partii nazistowskiej (*Aussenpolitisches Amt der NSDAP*). Jak donosił konsul H. Sztark w marcu 1934 roku, część ukraińskiej emigracji na Pomorzu Zachodnim „[...] chętnie wstępowała do szturmówek hitlerowskich SA i w swoim czasie mówiło się o użyciu specjalnie tych szturmówek przeciwko Polsce”, zaś „[...] agitacja Rosenbergowska jest obecnie niezwykle silnie prowadzona i o ile na początku wykazywała wyraźne ostrze przeciw polskie, o tyle teraz maskowana jest w tym względnie zrećnie”⁶¹.

Rezerwa ścisłego kierownictwa NSDAP wobec ukraińskich aspiracji niepodległościowych wzmożła się po dokonanych przez działaczy OUN zamachu na polskiego ministra spraw wewnętrznych, Bronisława Pierackiego (15 czerwca 1934 r.). Jednego z organizatorów zabójstwa Gestapo schwytało w Świnoujściu, dzięki informacjom konsula H. Sztarka. Okoliczności towarzyszące tym wydarzeniom świadczą o postępującym zbliżeniu stanowisk Polski i Niemiec w stosunku do radykalnego nacjonalizmu ukraińskiego, nawet na szczeblu lokalnym prowincji pomorskiej, gdzie dotychczas dominowały nastroje antypolskie, a więc – pro-ukraińskie⁶². Dalsze zmiany nastąpiły po rozprawieniu się A. Hitlera z SA w „noc długich noży” oraz śmierci prezydenta Paula von Hindenburga 2 sierpnia 1934 r. Osoba marszałka blokowała wpływy Führera w resorcie spraw zagranicznych Rzeszy (*Auswärtiges Amt*) i armii niemieckiej, które były bastionami poparcia

⁶⁰ Blżej o tym procesie w kontekście realiów Pomorza Zachodniego: W. Skóra, *Niemiecki aspekt sprawy zabójstwa ministra Bronisława Pierackiego*, „Słupskie Studia Historyczne, Słupsk 1997, nr 5, s. 119–138.

⁶¹ AAN, KS, sygn. 70, Pismo H. Sztarka do Starosty Powiatowego w Chojnicach J. Mieszkowskiemu z 16 III 1934 r. Wg R. Torzeckiego istnieją przesłanki do twierdzenia, że w 1933 r. członek OUN Riko Jaryj podpisał z E. Röhmem umowę, na podstawie której do SA przyjęto pewną liczbę Ukraińców na przeszkolenie (R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce...*, s. 126).

⁶² W. Skóra, *Niemiecki aspekt...*, s. 127–133.

⁶³ Z najbliższego otoczenia A. Hitlera takie deklaracje składali np. H. Göring wobec P. Skoropadskiego i E. Röhm wobec J. Poltawcia (R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce...*, s. 122–125).

dla OUN. Przywódca NSDAP również i tym się odróżniał od elit republiki we-marskiej, że nigdy nie obiecywał Ukraińcom pomocy w odbudowie ich państwa⁶³. Uwarunkowania te doprowadziły do podpisania – prawdopodobnie w marcu 1935 r. – układu o współpracy polskich i niemieckich władz bezpieczeństwa, skierowanego przeciwko OUN⁶⁴.

Spadek popularności OUN w Niemczech przyczynił się do powstania na Pomorzu Zachodnim oddziału Ukraińskiego Narodowo-Demokratycznego Zjednoczenia (UNDO). Ta centrowo-nacjonalistyczna partia, umiarkowana i skłonna do współpracy z państwem polskim, stanowiła pierwszoplanową legalną siłę polityczną w Galicji Wschodniej. Stojąc na gruncie antykomunizmu starała się zjednoczyć różnorodne ukraińskie nurty narodowe. UNDO z zadowoleniem przyjęło polsko-niemiecką deklarację z 1934 r. i z rezerwą odnosiło się do terytorycznych działań OUN⁶⁵.

Oddział UNDO powstał w Grimmen 20 listopada 1935 r. Na zebraniu organizacyjnym był obecny przedstawiciel niemieckich władz powiatowych oraz kilkunastu Niemców, byłych oficerów oddziałów stacjonujących na Ukrainie w czasie rządów P. Skoropadskiego. Ich obecność świadczy o akceptacji przez lokalny *establishment* powstającej organizacji. Z Berlina przyjechał ks. P. Werhun. Wiadomości o tym zebraniu pochodzą z raportu placówki polskiego wywiadu w Szczecinie⁶⁶. Jej kierownik, porucznik W. Gilewicz, w następujący sposób opisał ówczesnego lidera ruchu ukraińskiego w powiecie Grimmen (niestety nie wymienionego z nazwiska): „[...] rzekomo były oficer Petlury, osobnik dość niewyraźny. Z jednej strony stara się o obywatelstwo polskie, podając się w konsulacie za lojalnego obywatela polskiego narodowości ukraińskiej, któremu powrót do Polski został rzekomo uniemożliwiony obawą przed karą za poprzednią jego działalność polityczną w Polsce; z drugiej strony wiadomym jest konsulatowi, że przed władzami niemieckimi stara się on przedstawić jako zdecydowany wróg Polski i w tym też kierunku prowadzi w powiecie robotę między robotnikami rolnymi narodowości ukraińskiej”⁶⁷. Ten krótki opis unaczenia, jak skom-

---

⁶³ Treść tego układu nie jest znana. Wiadomo jednak, że jego ostrze było wymierzone również przeciw komunistom. Obejmował on współdziałanie i wymianę informacji. Zob.: M. Wojciechowski, *Stosunki polsko-niemieckie 1933–1938*, Poznań 1980, s. 241–242.

⁶⁴ R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*, Kraków 1989, s. 238–249; Idem, *Kwestia ukraińska w polityce...*, s. 134.

⁶⁵ Zob.: W. Skóra, *Działalność polskiego wywiadu w międzywojennym Szczecinie*, „Przegląd Zachodniopomorski” 2000, nr 2, s. 91–117.

⁶⁶ CAW, RN, sygn. 1775/89/154, Raport informacyjny nr 2 z 20 XII 1935 r. Nazwisko owego działacza ukraińskiego zostało w raporcie wymazane z niewiadomych przyczyn. Nie dotarło ono również do centrali wywiadu, o czym świadczy jej późniejsze żądanie, aby W. Gilewicz uzupełnił to nazwisko. Niewykłuczone, że chodziło o A. Turczyka (CAW, RN, sygn. 1775/89/154, Pismo Centrali do placówki „Bombaj” z 3 I 1936 r.).

plikowane, zmienne i niejednoznaczne były postawy ludzi, działających na styku interesów polskich, niemieckich i ukraińskich. Konsul H. Sztark raportował w listopadzie 1935 roku: „Niekłórcy z nich [Ukraińców – W.S.] pozostając w stałym kontakcie z władzami administracyjnymi i policją [niemiecką – W.S.] potrafili sobie, niewątpliwie z przyczyn politycznych, wyrobić u tychże odpowiednie stanowisko, dzięki czemu byli niejako mężami zaufania wśród robotników rolnych, a że znali język niemiecki i pozostawali na stanowiskach włodarzy, potrafili często dokuczać robotnikom polskim”. O ówczesnym stosunku niemieckich władz lokalnych do Ukraińców konsul stwierdził: „[...] patronowanie reaktywizacji organizacji ukraińskiej, choćby spod znaku skoropadczyny, jest niezwykle symptomatycznym i charakterystycznym dla metod politycznych na Pomorzu Pruskim”⁶⁸.

Na marginesie omawianej problematyki warto zasygnalizować, jaki był stosunek pracowników MSZ Drugiej Rzeczypospolitej do ukraińskiej emigracji w Niemczech. Przedstawione fakty mogą być przyczynkiem do szerszych wniosków, dotyczących tak zasadniczej problematyki, jak polityka narodowościowa państwa.

Do interesujących refleksji skłaniają elementy polskiej polityki paszportowej. Dokumenty Departamentu Konsularnego MSZ wskazują, jak bacznie śledzono obywateli polskich, nie będących etnicznymi Polakami. W myśl tajnych okólników MSZ, nadchodzących do konsulatów polskich w Niemczech, urzędnicy wystawiający paszporty oznaczali je w poufny sposób. Przepisy z 1932 r. zalecały, by na pierwszej stronie książeczki, po wydrukowanych literach „Nr”, a przed numerem paszportu, umieszczać „prostą kreskę” na oznaczenie „sprawy o charakterze kryminalnym”, zaś „kreską falistą” – „sprawy o charakterze politycznym”. Dla niepoznaki zalecano także same znaczki umieszczać po numerach. Konsulat RP w Szczecinie stosował te metody głównie w odniesieniu do osób narodowości ukraińskiej oraz działaczy ruchu komunistycznego. Również robotnicy rolni, którzy dopuścili się w Niemczech przestępstw pospolicznych, wracali do kraju nieświadomi oznakowania ich dokumentów w sposób czytelny dla polskich władz⁶⁹. W 1937 r. dyrektor Departamentu Konsularnego MSZ, Wiktor Tomir Drymmer, polecił konsulom zmienić kod. Literami od A do K oznaczano paszporty i wizy osób podejrzanych o przestępstwa kryminalne, literami od L do W osób podejrzanych o działalność polityczną niezgodną z polską racją stanu. W realiach Pomorza Zachodniego do tej drugiej kategorii zaliczano niemal wyłącznie działaczy ukraińskich. O fakcie wydania tak oznaczonych do-

⁶⁸ AAN, KS, sygn. 241, Pismo KS do MSZ z 25 XI 1935 r.

⁶⁹ AAN, KS, sygn. 216, Okólnik MSZ (ściśle tajny) nr 7 do wszystkich urzędów zagranicznych RP z 25 VII 1932 r.

kumentów konsulat każdorazowo powiadamiał Komendę Główną Policji Państwowej w Warszawie, załączając *dossier* danej osoby, będące uzasadnieniem tego kroku⁷⁰. W ten sposób, bez dodatkowej korespondencji, organy zewnętrznej administracji państwowej informowały o zachowaniu obywateli za granicą, co mogło mieć znaczenie przy powtórnym wydawaniu paszportów w kraju. Takie oznaczenia były też czytelnym sygnałem dla służb granicznych i policji, by wnikliwiej kontrolować określone osoby.

Odrębny problem stanowiła polityka wizowa. Konsulat polski w Szczecinie otrzymywał w latach trzydziestych wiele okólników MSZ, które były odzwierciedleniem tendencji panujących w kraju. Urzędnicy mieli obowiązek dostosowywać do nich swoje postępowanie przy wydawaniu wiz. W 1932 r. centrala MSZ poleciła konsulatom wszelkimi środkami utrudniać powrót do Polski obywatelom polskim pochodzenia ukraińskiego. Ich powroty były spowodowane kryzysem ekonomicznym w Europie i Ameryce Północnej, gdzie istniały główne centra emigracji. Władze obawiały się też, że powracający Ukraińcy przyczynia się do wzrostu terronu w województwach południowo-wschodnich, co nabierało szczególnego znaczenia w kontekście narastającego od 1930 r. konfliktu polsko-ukraińskiego⁷¹. Z chwilą udzielenia wizej Ukraińcowi konsulat każdorazowo powiadamiał o tym fakcie Wojewódzki Wydział Bezpieczeństwa we Lwowie. Ich wizej i paszporty oznaczano znakiem umownym „Z” przed numerem paszportu i wizej. MSZ poleciło też, by w razie ubiegania się bezpaństwowców – Ukraińców o obywatelstwo polskie, zdecydowanie odmawiać⁷².

Rezerwa do obywateli polskich narodowości ukraińskiej była też zauważalna w polityce kadrowej MSZ. W dokumentacji Konsulatu RP w Szczecinie znajduje się wiele podań o pracę w urzędzie, w tym również te, które składali Ukraińcy. Na podstawie sprawy Romana Teśli z 1929 r. można prześledzić zarówno procedurę przyjmowania do pracy w MSZ, jak i kryteria oceny kandydatów. R. Teśla, zamieszkały we Lwowie, był młodym absolwentem Wiedeńskiej Akademii Eksportowej. Władał biegle językiem angielskim, niemieckim, rosyjskim, ukraińskim i oczywiście polskim. Jego ojciec był Ukraińcem, matka Polką. Konsulat szczeciński odrzucił jego podanie o pracę, gdyż nie miał wakatów, lecz polecił go Wicekonsulatowi RP w Pile. Płacówka pilska rozpoczęła długą procedurę sprawdzania „lojalności narodowej i stopnia dyskrecji” kandydata, co w służbach zagranicznych jest oczywistym wymogiem. Skupiono się na rodzinnych powią-

⁷⁰ AAN, KS, sygn. 221, Okólnik MSZ (ściśle tajny) nr 26 do kierowników urzędów zagranicznych RP z 8 XI 1937 r.

⁷¹ J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918 - 1939*, Warszawa 1985, s. 73.

⁷² AAN, KS, sygn. 226, Okólnik MSZ nr 11 do kierowników urzędów zagranicznych RP z 6 IX 1932 r.

zaniach i szczegółowo, metodą dyskretnych wywiadów z krewnymi oraz korespondencji z urzędami krajowymi, badano „atmosferę panującą w domu” oraz drogę życiową. Sprawdzano, czy R. Teśla uważa się za Polaka i czy nie był zaangażowany w działalność polityczną Ukraińców. Po kolei negatywnie weryfikowano wiadomości nadchodzące z Polski, że ojciec kandydata, „jako kolejarz odmówił złożenia przysięgi na wierność Rzeczypospolitej w 1918 roku”, zaś Wiedeń wybrał na miejsce studiów w ramach ukraińskiego bojkotu uczelni lwowskiej. Konsul RP w Pile, Kazimierz Szwarzenberg-Czerny podkreślał w korespondencji z konsulem J. Lechowskim, że jeśli kandydat nie ma powiązań „z Rusinami” i ciągnie go do polskości, to jego pozyskanie „jest wręcz pożądane”. Weryfikacja kandydatury R. Teśli trwała dziesięć miesięcy. Rozpoczął on pracę w polskiej placówce w Pile wiosną 1930 r.⁷³ Podjęte działania nie wynikały więc z resentymentów narodowych, lecz były podyktowane ostrożnością wobec ugrupowań negujących polską rację stanu. Oczywiście w przypadku etnicznych Polaków procedura była znacznie prostsza i szybsza. W przypadku Ukraińców wzmoczona nieufność była elementem pragmatyki resortu spraw zagranicznych.

---

⁷³ AAN, KS, sygn. 154, Pismo KS do Wicekonsulatu RP w Pile z 16 IX 1929 r.; *Ibidem*, Pismo Wicekonsulatu RP w Pile do KS z 19 XI 1929 r.

Ігор Ільюшин
(Київ, Україна)

Ставлення польського емігрантського уряду й польського підпілля до українського питання в 1939–1941 рр.

«Ми всю свою життєву енергію і політичну діяльність спрямували на оборону польських східних територій. І зараз, помираючи, я дуже радію з того, що це нам не адалося. Дивлячись на ту страхітливу різанину, яка відбувається в Югославії, уявіть собі, що б могло дятися зараз на Волині чи у Східній Галичині, якщо б вони залишилися за Польщею».

(Міністр закордонних справ польського емігрантського уряду в Лондоні Є. Рачинський, 1993 р.)

Ставлення польського емігрантського уряду* і польського підпілля до українського питання в початковий період Другої світової війни було зумовлене, по-перше, довосинними уявленнями поляків про те, ким були українці в II Речі Посполитій, до чого вони прагнули і як склалися українсько-польські стосунки в міжвоєнний період, а, по-друге, позицією, котру займали українці вже в 1939–1941 рр., тобто під час польсько-німецької і польсько-радянської воєн, а також після них, в період територіального поділу і окупації Польщі Німеччиною і СРСР.

У міжвоєнний період прагненню українців до створення територіальної автономії в межах II Речі Посполитої польські урядовці протиставили (особливо з 1935 р.) політику «зміщення польськості» на територіях, де проживало українське населення. Зокрема, в Східній Галичині українцям було заборонено купувати землю, і це в той час, як західноукраїнські землі масово заселялися колоністами з Центральної Польщі (мазурами) і туг створювалася так звана «шляхта загородова». На Холмщині руйнувалися православні церкви, а український православний люд Холмщини і Волині примусово навертався

---

* Польський емігрантський уряд на чолі з генералом В. Сікорським було створено наприкінці вересня 1939 р. на території Франції. Спочатку він знаходився в Парижі, а пізніше переїхав до Анжера. До складу коаліційного уряду увійшли представники політичних партій, які з різних причин боролися з довосиннім «санашійним» режимом, а також ті діячі «салатів», які не скомпрометували себе активною співпрацею з Німеччиною і орієнтувалися на країни західної демократії (наприклад, генерал К. Сосніковський). Важче забаром уряд було визнано Францією, Великобританією та США.

у католицизм. Польська урядова політика була спрямована на те, аби відокремити лемків, бойків, гуцулів від решти українського населення, аби зм'якшити соціальський кордон і запобігти проникненню на Волинь впливу Організації Українських Націоналістів (ОУН), що мала широко розбудовану організаційну мережу в Східній Галичині¹.

Напередодні війни на східних польських землях активізував свою колонізаційну діяльність Корпус охорони прикордоння. Українське населення з прикордонної смуги виселялося. Українців усували з лісової і поштової служб, із установ зв'язку і комунікації. В серпні 1939 р. в польській пресі з'явився циркуляр Міністерства юстиції, в якому йшлося про необхідність арешту «ненадійного українського елемента» з-поміж міської і сільської інтелігенції і ув'язнення його в таборі Береза Картузька. Вже з початком німецько-польської війни стало відомо про існування урядових планів, підготовлених у 1938–1939 рр. Головнокомандуючим Війська Польського маршалом Е. Ридз-Смігли і міністром військових справ генералом Т. Каспшицьким, метою яких було звільнення «південно-східних кресів» країни від української присутності (стало відомо і про підготовлену генералом М. Янушай гісом акцію по виселенню, а можливо, навіть і частковому фізичному знищенню українців на західноукраїнських землях)².

Незважаючи на все це, до факту нападу Німеччини на Польщу українське населення поставилося з повною громадянською відповідальністю. На останньому засіданні Сейму II Речі Посполитої, яке відбулося 2 вересня 1939 р., керівник української парламентської групи і голова Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) Василь Мудрий, посилаючися на резолюцію УНДО від 26 серпня 1939 р., заявив про готовність українців віддати свою кров і надбання для захисту держави. Протягом першої половини вересня українські солдати у Війську Польському сумлінно виконували свій солдатський обов'язок, а з боку українських організацій не було жодного акту саботажу або диверсії³.

Лише в другій половині вересня 1939 р., коли німецький фронт наблизився до території, де проживало українське населення, а радянські війська перейшли східний кордон Польщі, почали траплятися чим далі, тим частіше випадки роззброєння, грабунку і вбивств польських солдатів і представників поліції, напади озброєного українського населення на окремі невеличкі загони

¹ Archiwum Akt Nowych (дальі ААН), Oddział VI, sygn. 202/III, t. 203, k. 5; sygn. 203/XV, t. 45, k. 79;

² ААН, sygn. 203/XV, t. 46, k. 53; R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 13.

³ ААН, sygn. 202/III, t. 203, k. 5.

відступаючого польського війська⁴. У зв'язку з цим наведемо уривок із спогадів коменданта Бережанського (Бжежанського) повіту Тернопільського округу Армії Крайової (АК) Яна Чісека: «В другій половині вересня 1939 р., коли німці вже були під Львовом, відбувся збройний виступ українських військових формувань на території Бжежанського повіту. В місцевості Конохи знаходилися пости української поліції. Вони скеровували відступаючі від Зборова на Бжежани і далі на південь окремі групи польського війська на шосе Дрижчув – Бжежани. Ця дорога проходила через ліс, в якому українці вбивали польських солдатів і відбирали зброю. Скільки було вбито, важко сказати»⁵.

Вступ радянських військ у Східну Галичину і на Волинь стався під приводом визволення українського народу з-під польського ярма. На цій підставі мало відбутися і приєднання західноукраїнських земель до УРСР і СРСР. Під час численних мітингів українці скаржилися на те, що зазнали великої кривди з боку поляків⁶. Тому радянська влада намагалася надати своїм суспільно-політичним перетворенням на цих землях проукраїнського характеру. Українізація торкнулася місцевих органів влади, адміністративних і торговельних закладів, освіти, преси тощо⁷. З усіх будинків знімали польські герби, замальовували польські назви і вивіски. Замість польських, з'явилися синьо-жовті і червоні прапори. На вивішування синьо-жовтих прапорів представники радянської влади відреагували відразу ж тим, що заборонили їх і наказали негайно знищити. Місцеве українське населення попередили, щоб «воно викинуло зі своєї голови ідею створення національно-фашистської України, оскільки Західна Україна мала увійти до складу великої Радянської України»⁸.

В перші дні і тижні після окупації Червоною Армією Східної Галичини і Волині представники всіх верств українського суспільства співпрацювали з органами радянської влади і намагалися використати цю співпрацю для усунення політків з усіх парин суспільно-політичного життя Західної України⁹. В деяких повітах Східної Галичини, зокрема в Бережанському і Підгаєцькому, сталися випадки грабунку, вбивства і спалення маєтків польських осадників. У колонії Якубовка Бережанського повіту було спалено 53 домівки і вбито

⁴ *Ibidem*, sygn. 203/XV, t. 42, k. 7.

⁵ *Materiały i Dokumenty Wojskowego Instytutu Historycznego (dł. MiD WiH)*, Sygn. III/49/1217, k. 2.

⁶ Слід відзначити, що у деяких місцевостях відступаючі групи польського війська також вдалися до насильства по відношенню до українського населення, яке не приховувало своїх радісних почуттів з приводу поразки поляків.

⁷ *AAN*, sygn. 203/XV, t. 42, k. 8.

⁸ *Ibidem*, sygn. 202/II, t. 203, k. 6.

⁹ *Zakład Historii Ruchu Ludowego (dł. ZHRL)*, Archiwum prof. Sł. Kota, sygn. 394, k. 68–70.

¹⁰ *AAN*, sygn. 202/III, t. 134, k. 300.

24 особи. У відповідь на скарги поляків командуючий Українським фронтом генерал С. Тимошенко видав відозву українською і польською мовами, у якій закликав «працюючих людей» до порозуміння¹⁰. Польський осадник, офіцер, службовець поліції, суспільний діяч не міг схватися від органів НКВС, оскільки в кожному селі було багато активістів з-поміж місцевого українського населення, які самі видавали поляків в руки радянської адміністрації. Через це значна частина польської інтелігенції тікала з провінції до Львова, де вона відчувала свою численну перевагу і була більш впевненою у своєму становищі, навіть не маючи офіційної опіки з боку місцевої влади¹¹.

Незабаром ситуація почала змінюватися. Радянська влада швидко зрозуміла, наскільки глибоко укорінилося в свідомості західних українців прагнення до самостійного державницького життя, і почала всілякими засобами боротися з ним. Це відбулося, передусім, на організаційній мережі ОУН, яка на території Східної Галичини опинилася у надзвичайно складному становищі¹². Арешти, депортації, кампанія по організації колгоспів охопили все населення Західної України. Українці також почали скаржитися на політику Рад. Багато молоді тікало за Буг, до німців, і вступало до лав української поліції. Інформація про це постійно надходила до польського емігрантського уряду і, зокрема, до Міністерства закордонних справ, від польських дипломатичних представництв з різних країн¹³. Чимало українців працювало на німців у підпіллі на радянській території. Репресії з боку Рад, яких зазнало й українське населення, виділили на зміну його ставлення до поляків – воно стало більш доброзичливим. В українському середовищі виникло навіть почуття певної солідарності з польським населенням. У всякому випадку український клір і інтелігенція визнали поляків за менше лихо порівняно з більшовиками¹⁴.

На тлі цих подій і розгорталися польсько-українські взаємини за кордоном і на окупованих територіях, а також формувалося ставлення польського емігрантського уряду і польського підпілля до українського питання.

Позицію членів польського емігрантського уряду щодо приєднання Московою західноукраїнських земель до СРСР добре можна зрозуміти з листування, яке велося між Головнокомандуючим Польськими Збройними Силами на Заході і прем'єром генералом В. Сікорським і головою Комітету у справах країни (КСК) генералом К. Сосніковським протягом 1939–1941 рр., а також з кореспонденції, яка надходила до Парижа (пізніше до Анжера) і Лондона в згада-

¹⁰ ZHRL, Archiwum prof. St. Kota, sygn. 394, k. 70–73.

¹¹ AAN, sygn. 202/III, t. 203, k. 6; sygn. 203/XV, t. 42, k. 8.

¹² ZHRL, Archiwum prof. St. Kota, sygn. 394, k. 110–111.

¹³ *Ibidem*, k. 118.

¹⁴ *Ibidem*, k. 111.

ний період¹⁵. У кореспонденції за жовтень–листопад 1939 р. ця позиція висловлена, зокрема, таким чином: «Мусимо протестувати проти будь-яких спроб поставити під сумнів наші права на цілісність державної території Польщі, які, можливо, будуть робитися урядами або громадськістю в союзницьких нам країнах. Водночас слід переконати союзників, Ватикан і Америку в тому, що Польща повинна мати спільний кордон з Румунією. При цьому необхідно стверджувати, що українці є ненадійним партнером для союзників [...] що у випадку віддання українцям Малопольщі [Галичини – *І. І.*] Румунії буде загрозувати втрата Бессарабії і Буковини (внаслідок цього погіршаться стосунки між союзниками і Румунією), і що Східна Малопольща [Східна Галичина – *І. І.*] є територією зі змішаним населенням (українці, поляки, євреї), котре скоріш буде прагнути належати до демократичної Польщі, аніж до України – країни молодого і тому більш націоналістичної»¹⁶.

Незважаючи на чітко окреслену негативну позицію щодо прав українців на західноукраїнські землі, в польському уряді розуміли необхідність союзу з ними, а також їх залучення на бік союзників. У листі від 16 листопада 1939 р., надісланого з Лондона до Парижа на ім'я міністра внутрішніх справ Ст. Кота доктором Т. Чарковським-Голєєвським – одним з тих польських політиків, які вже в початковий період війни розуміли важливість співпраці з українцями і підтримували з ними контакт (зокрема, через члена УНДО і секретаря новоутвореного уряду Української Народної Республіки (УНР) В. Солов'я), йшлося про «необхідність вислання когось до Угорщини або Румунії з тим, щоб: а) відшукати там кількох провідних українських політичних діячів (Шухевич мав бути в Угорщині або в Словаччині, єпископ Бучко в Чернівцях, Мудрий і Смоль-Стоцький в Празі); б) порозумітися з українцями на Русі Прикарпатській і Буковині, а через них скontaktувати з емігрантами з Малопольщі, а можливо, і з тими з українських діячів, які перебувають в самій Малопольщі, захопленій німцями; в) по досягненні порозуміння з кимось з авторитетних українських політиків схилити їх до приїзду до Парижа з метою створення українського комітету, уповноваженого до укладення з польським урядом польсько-української угоди [...]» Далі у листі доктор Чарковський-Голєєвський висловлював свої власні думки щодо можливості врегулювання українського питання «[...] Переходячи до суті справи, слід зазначити, що це маючи поки що цілковитої ясності в ній через розбіжності у вимогах українців, гадаю, що усілякі полуміри типу культурної, господарської автономії і тому подібні речі, які могли бути привабливими до 17 вересня поточного року, тепер українців не задовольнять. Оскільки тимчасово ні про

¹⁵ ZHRL, Centralne Kierownictwo Ruchu Ludowego (CKRL), sygn. 34, k. 1-293; Archiwum prof. St. Kota, sygn. 394, k. 1-118.

¹⁶ *Ibidem*, k. 54.

яку польсько-українську федерацію не може бути й мови з огляду на необхідність гарантування польській державі недоторканності її кордонів, вважаю, що відділення Східної Малопольщі і Волині в окрему провінцію, об'єднану з Польщею подібно до того, як були об'єднані коронні землі з Австрією, могло б заспокоїти наших українців. Збереження австрійських традицій в українському суспільстві, побоювання перед великою Україною і можливість упорядкування життя на демократичних засадах задовольнили б їх, а водночас уможливили б співжиття українців з місцевим польським елементом. Стосовно ж питання про те, чи мусила б укладена з українцями угода обумовити створення у майбутньому федерації з великою Україною, ми вважали, що зараз це питання є другорядним і неактуальним. Обумовленість цього положення мала б цінність єдине з тієї точки зору, що угода враховувала б національні прагнення українців, а також їхню теорію про єдиний великий український народ [...]»¹⁷.

Подібні до цього листа звернення на ім'я членів уряду, а також інформація про ситуацію на західноукраїнських землях, що постійно різними каналами падала до Парижа, змусили Комітет у справах країни на черговому засіданні 28 листопада 1939 р. прийняти відповідну резолюцію в українському питанні. Резолюція від 28 листопада не була офіційною декларацією уряду, а призначалася лише для довірених осіб як директива щодо ведення переговорів з українським представництвом. Через побоювання можливої реакції Москви справа польсько-українського співробітництва до певного часу мала залишатися у великій таємниці. У вступі до цього документа зазначалося: «Уряд не тільки припускає можливість порозуміння з незалежним українським рухом, але визнає потребу створення спільного польсько-українського фронту [...] спрямованого проти окупантів».

Далі у пунктах резолюції передбачалося:

«1. Буде створена українська незалежна держава. В справі східних кордонів цієї держави поляки погодяться на будь-яке рішення, запропоноване українською стороною.

2. Незалежна українська держава буде існувати на засадах рівності з Польською Республікою у єдиній федерації. Укладення кордонів між Польщею і Україною буде залежати від характеру федеративного устрою.

3. Українська меншина в межах Польської Республіки, польська меншина в межах української держави будуть користуватися усілякими національними і культурними правами на взаємних засадах»¹⁸.

Голова КСК генерал К. Сосиковський надіслав цю інструкцію до прем'єра для її затвердження. Однак генерал В. Сікорський із скептицизмом поставився

¹⁷ *Ibidem*, к. 58–59.

¹⁸ *Armia Krajowa w dokumentach*, т. VI, London 1989, к. 4–5.

до намагання членів комітету повернутися до міжвоєнної політики федералізму. Голова уряду вважав, що поляки і українці у майбутньому самі повинні визначити можливі форми свого співіснування. До того ж він мав сумніви, чи схвалить «прометеїстичну» політику союзники¹⁹. З цих причин офіційна декларація уряду від 18 грудня 1939 р., що визначала головні напрями його зовнішньої політики, лише у найзагальніших рисах торкалася українського питання, зокрема, підтверджувала засади рівноправності і справедливості в ставленні до національних меншин. Водночас декларація проголошувала боротьбу Польщі за повернення втрачених «східних кресів»²⁰.

Незважаючи на лише загальну згадку про майбутні засади в ставленні до національних меншин в післявоєнній Польщі, емігрантський уряд і надалі в своїй роботі приділяв багато уваги українському питанню. Вся інформація про контакти з українцями та їхнє ставлення до поляків, німців і більшовиків продовжувала стікатися до Міністерства інформації та документації, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства закордонних справ, а також у штаб Головнокомандуючого. Кожне з цих відомств готувало численні доповіді або навіть великі реферати про можливі шляхи розв'язання української проблеми, які подавалися на ім'я того чи іншого міністра з тим, щоб в кінцевому підсумку їх розглянув прем'єр генерал. В. Сікорський.

На початку 1940 р., коли поляки дуже сподівалися на можливість нападу на СРСР з півдня союзницьких військ на чолі з французьким генералом М. Вейгандом, в штабі Польського Головнокомандуючого з'явилася чимало планів щодо врегулювання українського питання за рахунок зруйнованої більшовицької імперії, хоча були вони в тій ситуації нереальними. В одному з них, датованому 6 січня 1940 р., зазначалося: «Метою організації і підтримки українського збройного руху на Київщині і за Дніпром має бути: а) диверсія у глибокому тилу більшовицької армії; б) можливий розпад Росії на окремі

¹⁹ R. Torzecki, *Kontakty polsko-ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego rządu emigracyjnego i podziemia (1939–1944)*, „Dzieje Najnowsze” 1981, № 1–2, s. 319–346. Польські прометеїсти (пілсудчики) в 20–30. рр. передбачали можливість зіткнення демократичного Заходу з більшовицьким режимом СРСР, результатом якого мав бути розпад багатонаціональної радянської імперії. На думку прихильників цієї доктрини, визволенням, але політично і національно недостатньо зрілим народам, Польща повинна була надати допомогу у формуванні власної державності. Планувалося, що потенційні держави утворять спільну федерацію, провідні позиції в якій займатиме II Речі Посполита. Див. S. Mikułicz, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971.

²⁰ Незважаючи на сумніви В. Сікорського щодо можливості повернення до прометеїстичної політики, в одному з пунктів декларації уряду від 18 грудня 1939 р. йшлося про необхідність створення у післявоєнному світі союзу слов'янських держав Центральної і Південно-Східної Європи у формі конфедерації, котра охоплювала б територію від Балтійського до Чорного і Адріатичного морів. Див. M. Kwiatkowski, *Rząd i Rada Narodowa RP w świetle faktów i dokumentów od września 1939 do lutego 1942*, Londyn 1942, s. 18–19.

національно-державні утворення; в) можливе створення української держави на Наддніпрянщині». Далі в плані підкреслювалося: «Польща зацікавлена в тому, щоб цю акцію проводити за власний рахунок, щоб занепад більшовизму весь світ ставив в заслугу нам, [...] щоб нарешті новоутворена Україна була для нас чинником прихильним, а не ворожим [...] На чолі акції повинні стояти поляки, які б виступали як керівники українських повстанських загонів [...] Мусимо пам'ятати, що робимо це не для них, а для себе, що це в наших власних інтересах, що через цю акцію ми готуємо собі умови для подальшого співіснування, що повинні мати вирішальний голос при визначенні умов цього співіснування [...] Збройна акція українських повстанців повинна мати такий вигляд, що вона спрямована не проти радянського солдата, а лише проти ГПУ, комуністичної партії і безбожників [...] Загальний напрямок всього руху має бути з території Румунії, з району середньої Бессарабії, на Черкаси, а потім або на Східну Малопольщу, або на Крим, Дон і Кубань»²¹.

Цей план свідчив про те, що в польських військових колах було чимало прихильників ідеї політичного прометейзму. Українському питанню воли відводили чи не головну роль в реалізації федералістичної програми. На думку цих людей, створення української держави на Наддніпрянщині у всьому мало відповідати польським державним інтересам, оскільки, по-перше, завдяки допомозі українцям в створенні їхньої власної держави поляки могли б мирним шляхом вирішити на свою користь проблему приналежності західноукраїнських земель, а по-друге, новоутворена «Велика» Україна, уклавши унію з Варшавою, входила б до польської федерації, чим значно послаблювала б Росію і, навпаки, зміцнювала б Польщу.

В цей же час, а саме 4 січня 1940 р. (за іншою версією – 4 лютого), на ім'я міністра інформації і документації Ст. Стронського надійшла доповідь, підготовлена референтом з національних справ професором О. Гуркою²². Останній ретельно збирав інформацію про всілякі контакти з українцями, а також неодноразово особисто розмовляв з новим головою українського уряду в еміграції В. Прокоповичем, міністром закордонних справ О. Шульгіним, іншими колишніми і тодішніми діячами уряду УНР.

У доповіді професора О. Гурки містився загальний аналіз чинних українських політичних угруповань: «скоронадчиків», комуністів, старорусинів, ундовсько-петлюрівської сілки, націоналістів (ОУН). Говорячи про боротьбу між двома найвпливовішими з цих угруповань – ундовсько-петлюрівською сілкою з націоналістами – за право репрезентувати всіх українців, О. Гурка підкреслював, що лише перші мають законні повноваження на забезпечення

²¹ ZHRL, Archiwum prof. St. Kota, sygn. 407, k. 1-2.

²² *Ibidem*, sygn. 396, k. 109-117.

континітету державності УНР, яка існувала протягом 1918–1920 рр. Проте вплив спішки на українське оточення в еміграції був, на думку польського референта, набагато слабшим, ніж вплив ОУН, і це незважаючи на те, що саме діячі спілки сформували новий український уряд і підтримували постійний контакт з офіційними представниками французького і британського міністерств закордонних справ. Наголошуючи на існуванні фінансової залежності ундовсько-петлюрівських політичних кіл від польського уряду, так само як оунівців від Берліна, професор Гурка зазначав, що ні перших, ні других не можна сприймати безідейними наймацями, нездатними у разі погребі виступити і проти Польщі, і проти Німеччини в ім'я перемоги українських інтересів. В оцінці ставлення польського суспільства до українців референт дотримувався тієї думки, що по кількох місяцях радянської окупації Східної Галичини і Волині там спостерігалось прагнення польської і української інтелігенції до зближення і порозуміння. Цього, на жаль, з точки зору Гурки, не можна було сказати про Генерал-губернаторство (ГГ) і еміграцію, де польська громадськість в своїй більшості ставилася до українців традиційно вороже, до того ж на території ГГ такому ставленню сприяло і співробітництво переважної більшості українських націоналістів з німцями.

У своїх висновках референт наполягав на необхідності проведення більш активної політики щодо українців, спрямованої на порозуміння з ними. Він зазначав, що відсутність активної позиції в українському питанні польського уряду протягом чотирьох місяців від початку війни вже призвела до значних змін у свідомості українців, які були не на користь поляків. Серед таких змін професор Гурка називав, зокрема, дві: 1) прагнення всіх українських утруповань, незалежно від їхніх політичних переконань, до створення власного українського легіону, а не в складі польського війська, як домагалися українці раніше*; 2) відмову визначити свого представника до складу Польської Національної Ради або інших органів польської державності, на чому також спочатку наполягали петлюрівці і ундівці. Сильно вразила українців, на думку Гурки, і героїчна боротьба з більшовиками нечисленного фінського народу, досвід якої міг бути використаний ними як приклад для боротьби за власну державність.

У зв'язку з викладеним, професор радив негайно від імені польського уряду видати декларацію про незалежність української держави. Лише такого змісту декларація, на його думку, могла б покласти початок справжній польсько-українській співпраці. Другим важливим кроком, який негайно мусив зробити уряд для польсько-української о зближення, радив Гурка, було спрямування

---

* ОУН саботувала призов польських громадян української національності до Польського Війська на території Франції.

всіх зусиль уряду на співпрацю з українцями у військовій («революційно-диверсійній») галузі з метою зруйнування Радянської Росії. З точки зору референта, по-перше, польсько-українська військова діяльність була єдиним чинником в Європі, здатним знищити Росію, а, по-друге, лише ініціатор і керівник такої повстансько-диверсійної боротьби мав можливість у майбутньому визначати долю довоєнних східних кордонів Речі Посполитої. Таким чином, і цей представник Міністерства інформації і документації схилився до прометеїстичної концепції у врегулюванні українського питання.

Проте політика федералізму була не єдиною в поглядах і діяльності тих польських урядовців, які несли відповідальність за стосунки з національними меншинами. Виразником думок протилежного табору – національних демократів та їхніх прихильників – став певною мірою доктор Б. Лонгхампс, який підготував і 24 лютого подав на розгляд відповідних осіб співдоповідь, а точніше, зауваження на реферат професора О. Гурки²¹. Доктор Лонгхампс розкритикував плани по організації повстансько-диверсійної боротьби заради зруйнування більшовицької імперії та створення української держави. На його думку, подібні плани фактично були спрямовані не стільки проти Радянської Росії, скільки проти російського народу, який, стоячи перед загрозою втрати Наддніпрянської України, тільки б ще більше згуртувався у боротьбі із Заходом (в тому числі і з Польщею). Доктор Лонгхампс пропонував інші засоби знищення комуністичної влади на Сході, зокрема, поширення серед росіян гасел: цивілізовані західні країни (і в тому числі Польща) прагнуть до зміни економічної і політичної ситуації в Росії на краще, вони прагнуть, перелусім, до розкріпачення селян і надання їм дрібної приватної власності, до забезпечення всього російського населення речами першої потреби, що з цією метою Захід буде робити все можливе, наприклад, ліквідує всілякі перепони для проникнення в Росію цих речей, і т. ін. Лонгхампс вважав, що такого роду пропаганда цінностей західного світу поступово мала привести до змін у ставленні російського народу до своїх керівників, і в кінцевому результаті – до повалення ним комуністичного режиму. За подану західними країнами допомогу у знищенні неавтономної всім системи російський народ мусив бути вдячним і Польщі. В питанні створення української держави доктор дотримувався тієї думки, що коли така і постане, то вона завжди буде залишатися невдячною полякам, до того ж її постійно вкористовуватимуть для антипольських інтриг німці, незалежно від того, як завершиться війна. Допомога французів або англійців в цій справі українцям мала розглядатися як порушення взятих ними на себе перед Польщею зобов'язань. Доктор Лонгхампс робив висновок, що в найближчий час польський уряд повинен заявити:

²¹ *Ibidem*, sygn. 402, k. 28–37.

1. Польський уряд виступає проти утворення в будь-якій формі українського легіону або якогось іншого українського військового формування з числа громадян Речі Посполитої і створення таких формувань буде розглядати як дії, що суперечать взятим союзницькими державами на себе зобов'язанням.

2. Польський уряд вважає, що видання в теперішній час декларації про створення української держави було б передчасною і недоцільною дією з огляду на її ворожий характер не стільки щодо радянського уряду, скільки щодо російського народу; подібна дія могла б ускладнити в майбутньому порозуміння із визволенням від більшовицького ярма російським народом.

3. Польський уряд приступив до справедливого розв'язання українського питання на своїй території відразу ж по її поверненні і зробить це тільки на засадах непорушності кордонів Речі Посполитої, а також на підставі ухвали парламенту, обраного демократичним шляхом.

Арбітрами в полеміці між О. Гуркою і Б. Лонгхампсом голова уряду генерал В. Сікорський зробив доктора Л. Гродзицького на тій підставі, що той був представником селянської партії і галичанином за походженням, а тому мав добре знати настрої основної маси тамтешнього українського населення, а також спеціалістів зі свого штабу (штабу Головнокомандуючого) на чолі з його начальником полковником О. Кендзором. У своїх зауваженнях від 7 березня 1940 р. на доповіді Гурки і Лонгхампса доктор Гродзицький вкатував на привідповіді помилки обох референтів у підході до українського питання і, насамперед, на недооцінку ними міри розвиненості українців в Галичині²⁴. Він писав: «Українці мають цілком розвинену національну свідомість, власні національні ідеали, власні історію і традиції, нарешті, власні літературу і мистецтво. Український народ має за теперішнього часу на цих землях майже всі суспільні верстви населення, необхідні для нормального розвитку нації і, зокрема, численну інтелігенцію. Українці мають великі організаційні здібності, завдяки яким, а також самовідданій праці одиниць і всього суспільства в цілому створили тут більш розвинену кооперацію, ніж поляки [...]» На думку Гродзицького, українці Галичини були повноцінною сформованою нацією у західноєвропейському розумінні цього поняття, а тому, незважаючи на значний економічний і культурний внесок поляків у розвиток цієї землі, вони (поляки) мали бути готові до можливої її втрати.

З точки зору представника однієї з найвпливовіших в довоєнній Польщі партій (і слід вважати, що ця точка зору була домінуючою серед людовців), існували три можливі шляхи розв'язання проблеми довоєнних східних територій II Речі Посполитої і водночас врегулювання української проблеми. Серед перших двох він називав такі: ці території входили до складу ново-

²⁴ *Ibidem*, к. 42–56.

утвореній української держави або до складу СРСР. За таких обставин українське питання могло бути вирішене без участі Польщі. У випадку, якщо б Східна Галичина і Волинь залишалися за Польщею, Гродзицький пропонував застосування «кантонального» розподілу території з одночасним добровільним переміщенням населення. Можливим кордоном, який мав відокремити український «кантон», доктор називав лінію, що проходила по р. Буг до залізничної станції Красне, далі по р. Гішла або Золота Лила до їхнього гирла, потім по р. Дністер до гирла р. Ломниця і вздовж цієї річки аж до уторського кордону. Таким чином Польща залишала б собі Львів і за невеликим винятком (Битков) майже весь нафтовий басейн. Згідно з Гродзицьким, саме ця лінія в найбільш справедливий спосіб поділяла місцеве населення за принципом, хто якою мовою розмовляв. Однак прийняття за теперішнього часу будь-яких рішень стосовно української проблеми, а тим більше здійснення будь-яких дій (в тому числі видання декларації про підтримку ідеї створення незалежної України) Гродзицький вважав передчасним кроком і пропонував чекати на завершення війни.

У заяві від 8 квітня 1940 р., зробленій військовими зі штабу Головнокомандуючого, повторювалися вже знайомі з попередніх планів (від січня 1940 р.) думки про «цивілізаційну» місію Польщі на сході і, зокрема, про допомогу українцям у створенні ними на Наддніпрянщині вільної і самостійної держави²⁵. При цьому підкреслювалося, що проблема створення української держави ніяким чином не повинна пов'язуватися з питанням, кому мають належати польські «східні креси». В цьому плані офіційна політика польського уряду, на думку начальника штабу, мусила полягати у збереженні *status quo ante bellum*. Справа східних територій II Речі Посполитої була виключно польською внутрішньою справою і не підлягала обговоренню з українцями.

Приблизно такою ж була позиція представника Міністерства внутрішніх справ, висловлена у нотатці, підготовленій для міністра Ст. Кота²⁶. В українській проблемі він бачив два аспекти: 1) внутрішньопольський – проблема Волині і Східної Малопольщі; 2) міжнародний – питання про визволення України взагалі. На думку референта, польський уряд у своїй діяльності мусив враховувати обидва ці аспекти. Одним з найбільш ефективних засобів впливу на українців з еміграції, Східної Малопольщі і Наддніпрянської України з метою їх перетягнення на бік Польщі і залучення до антинімецької і антирадянської коаліції він вважав пропагандистську діяльність. Через радіопередачі українською мовою, листівки, брошури, підпільну пресу, а також за посередництвом спеціально підготовлених емісарів для роботи з українцями

²⁵ *Ibidem*, k. 57–63.

²⁶ *Ibidem*, sygn. 410, k. 16–22.

на окупованих Німеччиною і СРСР територіях уряд повинен був пропагувати ідею єднання між поляками і українцями, а також думку про те, що однією з головних цілей війни є перемога в ній союзників, визволення Польщі і створення на землях Радянської України великої незалежної української держави. Ідея створення такої держави мала бути підтримана всілякими засобами і на міжнародній арені. Ініціатива в цьому повинна належати польському урядові, який, використовуючи свої дипломатичні і консульські можливості, домагатиметься визнання союзниками необхідності створення по завершенні війни «Великої» України. Працівник міністерства пропонував урядові взяти на себе дипломатичну опіку над усіма українцями (як над колишніми польськими громадянами, так і над «радянськими» українцями), активізувати дії по створенню при польській армії невеличких українських загонів (переважно зі східних українців) з українськими офіцерами на чолі з числа колишніх петлюрівських офіцерів і т. ін.

Озброєні безліччю пропозицій і порад щодо необхідності встановлення більш корисних для польської сторони стосунків з українцями, представники Міністерства закордонних справ намагалися заініціювати з ними переговори. Про те, що робилося в цьому напрямку, йшлося, наприклад, в нотатці від 20 лютого 1940 р., підготовленій для прем'єра В. Сікорського²⁷. У ній повідомлялося, зокрема, про місію В. Солов'я до Угорщини, Румунії і Італії та переговори з різними тамтешніми українськими колами (насамперед з націоналістами з табору А. Мельника)*, про контакти і розмови доктора Рітла з представниками української еміграції в Канаді, про завдання польської дипломатії в зв'язку з проведенням української 15–17 березня 1940 р. в Сполучених Штатах великого конгресу української еміграції. Автор нотатки був стурбований тим, що відсутність чіткої офіційної позиції уряду в українському питанні не давала можливості польській стороні знайти якусь спільну з українцями платформу для порозуміння. Він вказував на певну радикалізацію «претензій» українців до Польщі (навіть з боку таких полонювців, як О. Шульгін), маючи на увазі висування ними останнім часом як необхідної умови польсько-українського діалогу згоди поляків на створення «соборної» великої України, з включенням до її складу Східної Малопольщі і Волині (і навіть Поділля та Холмщини). За таких обставин референт Міністерства закордонних справ пропонував негайно опрацювати офіційну інструкцію, яка б відповідала українським вимогам і могла бути прийнята українською стороною

²⁷ *Ibidem*, sygn. 396, k. 136–141.

* ОУН у 1940 р. неохоче ставилася до спільної із членами уряду УНР боротьби за незалежність України, вважаючи останніх приплічками ворогів української справи, подібні поляків і Польщі. Через це переговори В. Солов'я з представниками проводу ОУН в Італії не дали позитивних результатів.

як платформа для налагодження польсько-українського співробітництва. На його думку, ця інструкція мала б містити такі твердження:

а) польський уряд визнає право українського народу на власну державність і готовий підтримувати ці прагнення на дипломатичному рівні в міру розвитку сприятливої для цього міжнародної ситуації;

б) польський уряд визнає потребу тісної співпраці з майбутньою українською державою, аж до створення федерації;

в) справа територіального розмежування між обома країнами може бути вирішена лише після створення реального загальноукраїнського уряду, до того ж це буде залежати від характеру політичного співробітництва між ними;

г) польський уряд визнає право українців, що мешкають в Польщі, на всебічний національний і культурний розвиток в межах автономії. У всякому випадку, українці в Польщі будуть користуватися тими самими правами в розвитку свого національного і культурного життя, що і поляки, котрі залишаться в кордонах української держави.

На думку автора цих пропозицій, офіційна інструкція подібного змісту мала бути негайно розіслана довіреним представникам польського уряду, уповноваженим вести переговори з українцями на окупованих німцями і Радами територіях зі змішаним населенням. Проте ні в 1940, ні в 1941 р. такої інструкції не з'явилося.

В травні 1940 р. українське питання обговорювалося на белградській конференції за участю представників уряду, комсидантів баз зв'язку з окупованою країною в Будапешті і Бухаресті*, а також членів підпілля з Варшави і Львова²⁸. Представник штабу Головнокомандуючого полковник Ф. Демель (псевдонім «Хечка») на конференції заявив, що всі авторитетні українські політики, котрі б могли мати повноваження для переговорів з польською стороною і з якими уряд міг би вести офіційні розмови щодо майбутнього статусу Східної Малопольщі, знаходяться у німців. Дії уряду, спрямовані на порозуміння з українською стороною, підсумував на конференції його уповноважений полковник Т. Василевський («Джевіца»): «Польський уряд в українському питанні визначитися не може. Усі спроби порозумітися виявляються марними, оскільки українці, що знаходяться за кордоном, походять виключно із Східної Малопольщі і воруже ставляться до поляків»²⁹.

* Для забезпечення зв'язку між емігрантською владою і підпіллям на окупованій території Польщі у грудні 1939 р. було створено дві бази: № 1 в Угорщині і № 2 в Румунії. Обидві бази співралися на польські дипломатичні представництва, які діяли в цих країнах майже до кінця 1940 р. Пізніше бази були перенесені до інших країн.

²⁸ J. Zamojski, *Konferencja belgradzka w 1940 r.* [w:] *Najnowsze dzieje Polski 1939-1945*, [b.m.w.] 1960, t. X, s. 191-238.

²⁹ MiD WIH, sygn. III/21/16, cz. IV (a), k. 56-57.

Багато уваги, вже в початковий період війни приділяло українському питанню і командування підпілля*. У звіті про ситуацію в Краківському регіоні полковника С. Ровецького від 22 лютого 1940 р. йшлося про інтенсивний наплив українців з території радянської окупації до ГТ. Втікачі зосереджувалися, головним чином, у Кракові, але діставалися також Варшави. Усіх емігрантів з дозволу німців прибирав до рук табір Є. Коновальця. Штаб-квартира табору знаходилася у Кракові, а його військові осередки в містах Крнініці і Закопане. Здавалося б, що з огляду на діючий німецько-більшовицький пакт табір Коновальця мусив проводити лише благодійну діяльність. Проте фактично, як доповідалося у звіті, він не пропускав нагоди для проведення військової і політичної акції, сподіваючись на можливий у майбутньому похід німців на Схід.

У звітах за 1941 р. генерал Ровецький (призначений генерал-майором 3 травня 1940 р.) серед багатьох українських організацій, які, на його думку, особливо вороже ставилися до поляків, виділяв дві. Першу з них представляли старші за віком діячі з Українського Центрального Комітету (УЦК) на чолі з В. Кубійовичем, які щільно були віддані німцям. Другу групу становили молоді безкомпромисні прихильники ідеї відновлення незалежної Української держави на чолі з С. Бандерою, які йшли на співпрацю з німцями лише з тактичних міркувань³⁰.

Звіти командуючого підпіллям свідчать про те, як поляки боляче реагували на творення німцями тут «русинської республіки», «виділення руситів і надання їм на відміну від поляків усіх прав громадян Рейху». Зокрема, наводилися

---

* Польська підпільно-військова організація Союз Збройної Боротьби (надалі Звійонзек Вальей Збройней – ЗВЗ) була заснована Верховним Головнокомандуючим генералом В. Сікорським 13 листопада 1939 р. як складова частина Польських Збройних Сил, що відтворювалися на Заході. Головним Комендантом ЗВЗ було призначено генерала К. Соснковського, який перебував на той час в Парижі. До завдань ЗВЗ належало підтримання патріотичних настроїв у суспільстві, організація і здійснення розвіддільності та саботажно-диверсійної боротьби проти окупантів, проведення репресивних заходів щодо зрадників, а також підготовка загального антинімецького збройного повстання, що передбачало передусім накопичення зброї. 30 червня 1940 р. у зв'язку з поразкою Франції і необхідністю переміщення польських емігрантських властей на Британські острови Головне Командування (ГК) ЗВЗ було перенесено до окупованої країни з центром у Варшаві і з генералом С. Ровецьким на чолі на обох окупованих територіях. Організаційно-територіальна структура ЗВЗ була поділена на 6 регіонів (*obszary*), які у свою чергу поділялися на округи, райони (*obwody*) та відділення (*placówki*). У Краківському, Люблинському, Львівському, Тернопільському, Станіславському і Волинському округах поряд з польськими проживала і велика кількість українського населення. Назвом Головнокомандуючого від 14 лютого 1942 р. ЗВЗ було перейменовано на Армію Крайову (АК).

³⁰ *Ibidem*, s. 108–109; *Armia Krajowa w dokumentach*, т. II, London 1973, s. 138–139.

такі приклади, що полякам було заборонено відвідувати найкращі ресторани, тільки за попередньою домовленістю дозволялося користуватися залою для чекання на вокзаші, німці зобов'язали польський краківський центральний відділ кооперації сплатити лемкам значну грошову суму тощо, тоді як українці мали власне казино, займали посади ветеринарія, лікарів, довірених осіб у єврейських фірмах. З українців утворювалися озброєні загони, що були одягнені в польські мундири, але з іншими шапками, а частково – і в синьо-жовте вбрання. Частина загонів німці випроводили для охорони словашького і угорського кордонів, після чого подолання їх польськими військовими та кур'єрами значно ускладнилося. Чимало українців – чи то членів Українських допоміжних комітетів (УДК), чи то якихось інших українських установ, що були створені в ГТ, – знаходилося на послугах Аblersа, Служби Безпеки (СБ) або навіть гестапо³¹.

Польські дослідники цієї проблематики наводять приклади, коли на підставі доносів з боку українців, відбувалися численні арешти в конспіративних осередках ЗВЗ як Краківщини, так і Люблінщини³². Напевно дійсно такі доноси мали місце. Але, на наш погляд, вони, як правило, не містили якоїсь конкретної інформації про ті чи інші дії, спрямовані проти окупаційної влади. Радше за все це були загальні звинувачення поляків у неояльності до німців. За умови суворой конспірації і поширеной недовіри до українців, останнім було дуже важко потрапити до польських підпільних структур, тоді як провокаторів серед поляків вистачало. Звичайно ж діставалися до польського підпілля і члени ОУН, але не в інтересах цієї організації було шукати його (тим більше після 1941 р.), навпаки – українська політична мета полягала в тому, щоб поляки завдавали німцям якомога більше клопоту. Ще раз підкреслимо, що на нашу думку, ніхто так не заважав польським діячам в проведеной підпільній діяльності, як вони самі собі, чи то необережністю, чи то змушеними зізнаннями під час допитів в гестапо, або навіть свідомими доносами і провокаціями польських «Азефів»³³.

Незважаючи на відсутність офіційних директив щодо переговорів з українцями, в складі львівської підпільної організації ЗВЗ був створений спеціальний український відділ, який вивчав українські справи і намагався такі переговори започаткувати. Як повідомляв прибулий 9 липня 1940 р. до будапештської бази діяч львівського підпілля на псевдо «Радван», внаслідок переговорів відповідальних за це осіб зі складу ЗВЗ з представниками отамана

³¹ *Ibidem*.

³² W. Jaroszyński, B. Klembukowski, E. Tokarczuk, *Luny nad Niszcza i Bugiem. Walki oddziałów AK i BCh w Obwodzie Hrubieszowskim w latach 1939–1944, Zamówić 1992, s. 22.*

³³ На цю тему дивись напр.: З. Кияш, *В якій лаві. Українець у польському підпіллі*, Торонто 1976, с. 121.

Мухи була досягнута домовленість про те, що ЗВЗ є «уповноваженим в справі встановлення контактів між українцями та урядами союзників»¹⁴. Далі «Радван» називав умови, лише за яких українці погоджувалися на співпрацю з союзниками:

«1. Визнання коаліцією права українського народу на політичну самостійність і самовизначення;

2. Створення при коаліції українського представництва. Про персональний склад такого представництва українська сторона мала повідомити пізніше;

3. Започаткування всілякими засобами коаліції проукраїнської пропагандистської діяльності;

4. Українці підтримують польсько-чесько-українську співпрацю, спрямовану проти Німеччини;

5. Українці вважають можливим створення союдної держави Польща-Чехія-Україна;

6. Питання про приналежність Східної Малопольщі мало бути врегульовано по закінченні війни, до того ж за взаємної згоди з боку Польщі й України;

7. Організаційно поляки і українці мають виступати окремо, своєю діяльністю не перешкоджають один одному, у разі потреби узгоджують дії, але ні в якому разі не діють в межах одної організації;

8. На підготовку до збройного повстання українці поки що не погоджуються. Однак у випадку виникнення південного фронту Українські Національні Збори могли б висловитися за вихід зі складу Радянського Союзу, і якщо б це спричинило збройний конфлікт з Москвою, то за умови підтримки з боку коаліції українці також були б здатні на повстання»^{15*}.

¹⁴ZHRL, SKRL, sygn. 34, k. 176. У доступних автору матеріалах не знайдено іншої інформації, яка б уточнювала дані про згадані переговори.

¹⁵*Ibidem*, sygn. 42, k. 24–25.

* Поза сумнівом українські учасники цих переговорів представляли інтереси уковсько-петлярівських кіл. Члени ОУН у переважній більшості (як мельниківці, так і бацдерівці) у 1940 р. виступали проти співпраці не лише з поляками, а й з «альцятами». Незадовго до цих переговорів у травні 1940 р. в українському часописі «Свобода», що виходив у США, з'явилася стаття представника проводу ОУН Є. Опацького *Наша нейтральність та ідеологічна війна*. В ній таким чином було висловлено позицію ОУН щодо війни країн західної демократії проти Німеччини: «[...] Не маємо жодної підстави воювати на боці альцятів, бо вони підтримують шалені наміри Польщі, так само, як не маємо жодної підстави воювати на боці німецького Рейху, котрий віддав Західну Україну Москві. Жодна із воюючих сторін не висунула української проблеми, а коли б навіть ця проблема була висунута, то й тоді спершу необхідно уважно придивитися до того, наскільки цей крок ширий та реальний. Нашою найбільшою і, зрештою єдиною, є проблема згуртування всіх власних сил, щоб солідарно виступити не в момент гігантської боротьби нині воюючих держав, а тоді, коли їхні сили висчерпаються, коли противники захолять спокою та відпочинку». Cz. Partacz, *Problem ukraiński w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i polskiego państwa podziemnego w latach 1939–1945* [w:] *Polska–Ukraina: trudne pytania*, t. 4, Warszawa 1999, s. 121

Інформація про висунуті українцями умови 23 липня була передана будапештською базою до Лондона, де вже тоді після поразки і капітуляції Франції знаходилася польська емігрантська влада. Водночас з бази зв'язку звернулися до уряду з проханням негайно дати інструкцію щодо того, якою має бути офіційна відповідь львівського ЗВЗ на пропозиції української сторони. Цього ж місяця від генерала К. Сосняковського на ім'я «Громадянина Ракоція» (Головного коменданта ЗВЗ генерала С. Ровецького) надійшла до Варшави інструкція № 5 (була затверджена і прем'єром генералом В. Сікорським). В ній зазначалося: «Наше ставлення до РАД як до окупанта не зазнало принципової зміни [...] Однак не виключено, що при подальшому розвитку подій Росія в певний момент може опинитися на боці Англії як її союзника у війні проти німців [...] Тоді може доведеться переглянути наше ставлення в сенсі відкладення на якийсь час вирішення територіальної суперечки з радянським окупантом [...] Натомість вже зараз мусять бути піддані ревізії гасла про знищення Росії, що, однак, не повинно зашкодити встановленню більш тісних зв'язків з українцями, які дружньо ставляться до Польщі. Вирішення українського питання в політичній площині належить виключно до компетенції уряду. Тому всі спроби дійти в цьому питанні якогось порозуміння з Вами, які, можливо, будуть робитися з українського боку, слід обмежити лише до прийняття від українців відповідних заяв без надавання їм будь-якої політичної, а тим більше військової інформації з нашого боку»³⁶. Інструкція такого змісту обмежила можливості польського підпілля у Львові дійти якогось порозуміння з українцями і налагодити співпрацю з українськими підпільними організаціями, діючими на окупованих СРСР землях.

Відсутність офіційної декларації польського емігрантського уряду в підтримку ідеї створення незалежної України стала також причиною ухилення українських політиків від подальших переговорів з поляками на еміграції. Якщо в польських урядових колах і готові були принаймні взяти до уваги ідею створення незалежної української держави на Наддніпрянщині в обмін на підтримку українцями коаліції, то у всякому випадку без включення до її складу Східної Галичини і Волині. Українські політики (особливо націоналістичного спрямування) в умовах територіального поділу Польщі і включення західноукраїнських земель до складу УРСР, навпаки, неодмінно тепер висували вимогу забезпечення «соборності» українських територій, вважаючи її основною вимогою в справі українсько-польського порозуміння. Поразка Франції і підготовка Німеччини до війни з СРСР давали українським політикам надію на здійснення у найближчий час їхніх планів, до того ж без будь-якої згоди, а тим більше допомоги з боку Польщі та її союзників.

³⁶ *Ibidem*, к. 3; *Armia Krajowa w dokumentach*, t. 1, London 1970, s. 267.

Варто відзначити, що від початку 1941 р. у зв'язку з інтенсивною підготовкою Німеччини до агресії на СРСР, ОУН обох фракцій активізувала свої зусилля в напрямку військової співпраці з гітлерівцями. У спеціально створених українських школах у Кракові, Кросні, Закопаному, Тарнові та інших містах українська молодь здобувала поліційні та військові навички. Частина членів ОУН було залучено до веркнутцу (вартівних відділів), підлеглих з українського боку полковникові Р. Сушко, а з німецького – командувачу шуцмансшафтів (допоміжної поліції, у якій служили як українці, так і поляки). Значну кількість молодих українців було скеровано до нациввійськових відділів «Української служби праці» (*Ukrainischen Heimaldienst*), призначених для проведення будівельних робіт, і словним чином, військового характеру. У спеціальній школі в м. Травники на території Люблінського дистрикту відбувалася підготовка українців-охоронців, які згодом охороняли концентраційні табори у Майданску, Штуттгофі і навіть Освенцимі³⁷. До війни готувалися т. зв. «похідні групи», головною метою яких мало бути після звільнення української території від Рад формування органів місцевого самоврядування.

У першому кварталі 1941 р. було створено український легіон. Згідно з досягнутими домовленостями між ОУН-Бандери і представниками збору він мусив воювати на боці вермахту і виконувати спеціальні завдання. Ці завдання не були чітко визначені, але передбачали, насамперед, дії по опануванню найважливіших військових, адміністративних, господарських та комунікаційних об'єктів, а також збереженню їх від знищення відступаючими радянськими військами і загонами НКВС. У травні легіон було поділено на два батальйони («Дружини українських націоналістів») «Нахтігаль» під командуванням оберлейтенанта, доктора А. Герзнера і «Роланд», яким керував майор Є. Побігушій. З огляду на те, що на території ГТ збройний вишкіл українців не міг відбуватися, батальйони було перенесено до Сілезії та Австрії³⁸.

До близького зіткнення Німеччини з СРСР готувалася ОУН також на території Східної Галичини. Про її заходи в цьому напрямку інформують численні звіти співробітників НКВС на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР І. Серона. Так, зокрема, у доповідній записці заступника начальника слідчої частини ГУДБ НКВС СРСР, капітана держбезпеки Родоса, повідомлялося про арешт значної кількості керівників ОУН, а також про розірвані зізнання, які вдалося від них отримати під час допитів.

По лінії ОУН були заарештовані члени закордонного центру Володимир Гринів (псевдо «Кремень-Кремінський»), Ярослав Горбовий («Славко»),

³⁷ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy, op.cit.*, s. 278.

³⁸ AAN, sygn. 202/III/134, k. 279-311; R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy, op.cit.*, s. 53-54, 61-64.

«Буй»), Федір Федечко («Ярема»), котрі прибули до Львова з Кракова нібито для підготовки збройного повстання проти радянської влади, керівники Львівської крайової екізекутиви ОУН Осип Грицак («Галайда»), «Роман», «Бездольний»), Степан Вірчин (впн же Ніклевич, «Вірко»), Павло Габа («Юрко», «Невідомий»), головний кур'єр Львівської екізекутиви Галина Лєвицька («Куна»), господарка головної конспіративної квартири в будинку № 10 по вулиці Пильникарській Мирослава Шавалюк та деякі інші. Затримані мали при собі автоматичну зброю, порошок міцно діючої отрути, мали багатьох міст СРСР. У Я. Горбового було вилучено вже зашифроване ним повідомлення до Кракова про стан ОУН у Львові і провали, що сталися, серед членів організації. Під час допитів працівники НКВС з'ясували, що члени ОУН, котрі прибули з Кракова, поряд з дорученнями центра організації отримали завдання від агентів німецької розвідки з проведення на території СРСР розвідницької роботи. На підставі зізнань заарештованих осіб чекісти дізналися про склад та плани закордонного центру ОУН, зокрема, про заступника керівника центру – Романа Сушко, а також активних його діячів – Ріхарда Ярого, Ярослава Гайваса, Володимира Тимчія («Лопатинський») та деяких інших, котрі, на думку затриманих членів ОУН, були резидентами німецької розвідки. Керівництву НКВС стало відомо про існування спеціальної розвідшколи в Закопаному, що була створена німцями, де проходили вишкіл з метою перекидання на територію СРСР завербовані абвером оушівці. Зізнання членів ОУН дало змогу працівникам радянських спецслужб виявити кілька конспіративних квартир у Львові та інших містах Західної України, а також склади зі зброєю організації. Один з таких складів було викрито в кам'яних кар'єрах поблизу села Олейски, де переховувалося 10 кулеметів (4 станкових і 6 ручних), 42 гвинтівки, 34 пістолети⁹⁹.

Про дії ОУН, спрямовані на підготовку збройного повстання на території Східної Галичини, органи НКВС дізналися також від заарештованих діячів польського підпілля. Так, у березні 1941 р. чекісти затримали командуючого округом Львів – провінція організації ЗВЗ В. Млотковського («Млюта»). Під час допитів Млотковський погодився на пропозицію співробітників НКВС постачати їм необхідну інформацію, що торкалася німецьких справ, а також діяльності українських організацій¹⁰⁰.

Якщо вірити твердженням Млотковського, зробленим після війни, то від передав до НКВС інформацію про військово-політичні наміри Німеччини, отриману від членів німецької репатріаційної комісії, що працювала у Львові протягом 1940 р. В квітні 1941 р. Млотковський повідомив НКВС про те, що

⁹⁹ Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ), ф. 16, оп. 33, спр. 44, арк. 15–19.

¹⁰⁰ МІД WIN, sygn. III/49/176, k. 1–50.

до Львова прибув німецький емісар і привіз для «п'ятої колонії» (під цим терміном слід розуміти українські організації) план проведення диверсійної акції в Східній Галичині. Початок акції мав збігтися з днем нападу Німеччини на СРСР, який, як стверджував Млотковський, було заплановано на 21–22 червня 1941 р. Таким чином, поляки вже в квітні 1941 р. передали до Москви інформацію про підготовку німців до війни проти СРСР, до того ж із зазначенням точної дати початку цієї війни*, а також відомості про заплановане ОУН на території Східної Галичини збройне повстання. У зверненні до радянського консульства в Познані від 11 січня 1972 р. Млотковський підкреслював, що вся ця інформація була передана до НКВС у письмовій формі, а тому він вважав, що десь цей документ мав зберегтися⁴¹.

У документації польського підпілля за 1943 р. повідомлялося про те, що у день вибуху німецько-радянської війни ОУН формально організувала такі у Львові та інших містах Східної Галичини повстання. Проте розпочалося воно передчасно, а тому було більшовиками криваво придушено. Частина повстанських загонів сховалася у лісах і там дочекалася приходу німців. На думку польського керівництва, спроба збройного антирадянського повстання, організованого ОУН, стала однією з головних причин тієї жадливої розправи, яку учинили більшовики над в'язнями в тюрмах Західної України в момент свого відступу⁴².

Початок війни і участь в ній на боці Німеччини ОУН значно загострила українсько-польські взаємини і погіршила ставлення до українців польського суспільства. Як щірно звитували дітячі польських підпільних осередків переважна більшість української людності Східної Галичини і Волині зустрічала німців з великим ентузіазмом. У кожному селі були зроблені тріумфальні арки, насипані кургани, виставлені хрести з меморіальними дошками*. Радість українців була величезною, усе населення сподівалося на те, що нарешті Україна буде вільною⁴³.

Проголошення групою ОУН-Бандери Акта відмовлення Української держави 30 червня 1941 р. у Львові і реакція на цього німецького керівництва були розцінені польськими політиками і військовими як свідчення відсутності у бандерівців політичної тверезості і відчуття реальності. На думку коман-

---

* Вже 13 березня 1941 р. у центральному підпільному друкованому органі ЗВЗ «Інформаційному бюлетені» з'явилася повідомлення про рух німецьких військ у східному напрямку і робився висновок про підготовку Німеччини до нападу на СРСР.

⁴¹ *Ibidem*, к. 23.

⁴² ААН, зупл. 202/ІІІ/134, к. 308.

* Так само щиро і з надіями на краще життя поляки вітали німецьку армію у вересні 1939 р. у багатьох місцевостях західних районів Польщі; „Karta” 1993, № 10, s. 11.

⁴³ *Ibidem*, зупл. 203/ХV/42, к. 7.

дування польського підпілля, бандерівці, «дбаючи, передусім, про швидкість в реалізації своїх задумів, основне своє завдання вбачали у тому, щоб не пропустити нагоди для проголошення акта і потім поставити німців перед доконаним фактом». Як зазначали поляки така позиція ОУН-Б «привела до видання низки гротескових документів, з яких жоден не мав важливого значення. Ухвалені декларації, що були пересипані пишномовними фразами, залишилися лише на папері»⁴⁴.

Інакше оцінювали представники польських організацій дії на той час ОУН-Мельника. Вони вважали, що мельниківці виявилися обережнішими і правильніше оцінили ситуацію та можливості, які вона відкривала. Політичної діяльності ОУН-М не розвинула, натомість, офіційно тримаючи в своїх руках керівництво українською громадою в ГГ, вона розбудовувала там громадське, господарське та культурне життя. На Холмщині, Підляшші і Лемківщині мельниківці проводили політику денационалізації – усували польський елемент з різних галузей суспільного життя⁴⁵.

Слід наголосити на тому, що після нетривалого періоду зближення між українцями і поляками, викликаного спільним спротивом радянізації Східної Галичини і Волині, з вступом на цю територію німецької армії нещадність між ними відродилася. Вона виплеснулася, передусім, на шпальтах української преси, яка почала з'являтися відразу ж по захопленню німцями Львова. Вже перший український тижневик «Українські східні вісті» мистив нападки на Польщу і поляків. На думку останніх, цей тижневик, не встигнувши ще потрапити під німецький контроль, цілком відбивав пастрої української громади Львова, оскільки був органом міської управи.

У статті *Поголосок*, розміщеній у 18 номері тижневика від 26 липня 1941 р. її автор зазначав, наприклад, таке: «[...] через море крові, яку проливали більшовики, здавалося б, що це знайдеться жодного народу, який би не був вдячний німцям за визволення з більшовицької неволі. Проте очевидною є співпраця поміж поляками і євреями, яких пов'язала прихильність до більшовиків, а також ідея вицвіщення українства. Немає жодної підлості, яку б не своїли ці московські приплічники. Навіть у в'язницях, де всіх гризли одні й ті самі вши, деякі з них з ненавистю ставилися до українців і відігравали там сумну роль. Їхня чорна робота українцям добре відома. Місцеві елементи ненавидять українців за те, що вони співпрацюють з німцями, тоді як українці пишаться цим, оскільки німці б'ють найбільших злочинців світу». Далі у статті йшлося про те, що деякі польські організації поширювали чутки про надання у найближчий час Англією і Америкою військової допомоги Росії. Як зазначав її

⁴⁴ *Ibidem*, sygn. 202/III/134, k. 310.

⁴⁵ *Ibidem*, k. 311.

автор, поляки стверджували також, «що західні країни та Росія, а разом з ними і польські легіони на чолі з військовим генієм – Сікорським – спільними зусиллями переможуть Німеччину і перебіють українців – погромників більшовиків, євреїв та поляків»⁴. Насамкінець автор статті підкреслював, що українці вірять у блискавичну перемогу Німеччини і поразку більшовицької Росії та західних плутократів, а розповсюдження поляками різних чуток є небезпечною для них справою⁵.

Слід гадати, що подібні за характером статті в українській пресі викликали численні скарги з боку поляків, з якими вони неодноразово зверталися у різні інстанції німецької окупаційної адміністрації. Тільки цим можна пояснити ту обставину, що наприкінці серпня німці заборонили видавання «Українських східних вістей». Замість них почала виходити українська газета німецькою мовою «Львівські вісті», яка вже не порушувала основних засад німецької пропагандистської політики.

Упродовж липня 1941 р. німці інтернували усіх членів створеного бандерівцями у Львові уряду на чолі з Я. Стецько. 1 серпня вони утворили з трьох довоєнних польських східних воєводств – Львівського, Станіславівського і Тернопільського – дистрикт Галичина, таким чином остаточно перекресливши надії ОУН на можливість відновлення на цій території української держави. Згідно з розпорядженням губерціатора Г. Франка від листопада дистрикт вже ніяким чином не відокремлювався від решти території ГГ. Натомість Волинь було включено до Рейхскомісаріату Україна на чолі з Е. Кохом і відділено від ГГ хордоном, що пильно охоронявся німцями. Ці події не могли не вплинути на ставлення українських націоналістів як до німців, так і до поляків.

10 серпня 1941 р. між представником польського підпілля у Львові і членом ліквідованого німцями українського уряду адвокатом В. Горбовим відбулася перша офіційна розмова щодо майбутнього українсько-польських взаємин. На запитання поляка про те, чи не збираються українці, з огляду на останні події, переглянути своє ставлення до німців В. Горбовий відповів: «[...] Українська громадськість буде надалі послідовно підтримувати німців. [...] це буде робитися навіть якщо після зайняття території Радянської України останні застосують проти українського незалежницького руху репресії». Далі В. Горбовий продовжував, що навіть якщо за місяць або два він опиниться в Дахау, то й там «виступатиме за союз українців з німцями». На його думку,

---

⁴ Після укладення під тиском англітців в Лондоні польсько-радянської потітничної угоди від 30 липня 1941 р. і військової угоди від 14 серпня 1941 р. емігрантський уряд генерала В. Сікорського розпочав співпрацю з Москвою, зокрема, в питаннях організації розвідальності в тилу німецької армії, а також формування на території РСРП армії, до якої мали увійти польські військовополонені.

⁵ *Ibidem*, k. 309.

випадки виявлення неприяни до німців і розчарування ними траплятимуться, проте обов'язок провідників ОУН буде полягати в тому, щоб впливати на суспільство таким чином, аби уникнути будь-яких ворожих щодо німців вис-тупів.

Незважаючи на останні події, В. Горбовий був задоволений з перебігу військових дій на фронті. З перемогою Німеччини він пов'язував позитивні зміни у вирішенні українського питання, оскільки ця перемога мала спричинити покінчення двох найближчих ворогів України – Польщі і Росії. Адвокат був переконаний у тому, що майбутнє обов'язково принесе українцям незалежну і об'єднану Українську державу.

На чергове запитання польського діяча про те, чи не спровокують дії українців по об'єднанню різних територій в одну державу конфлікт не лише з Польщею і Росією, а й з Румунією і Угорщиною, В. Горбовий відповів наступне. На його думку, Ужгород і Чернівці мали для українців другорядне значення. Натомість Львів і Галичина були символами відродження українства, а тому, як вважав український представник, якщо у майбутньому доведеться вирішувати питання про входження цих земель до складу України з поляками, то останні психологічно цілком не були готові до того, щоб урегулювати його мирним шляхом. Отже на думку В. Горбового, на українців і поляків чекало повторення подій 1918–1919 рр.

З приводу останнього запитання про те, якими будуть дії українців, якщо Німеччина програє війну, член українського уряду зазначив, що українська громада в Сполучених Штатах докладає певних зусиль для налагодження стосунків з «альянтами»^{47*}.

Друга офіційна зустріч поміж представниками польського підпілля і членом ОУН-Б, цього разу українським політичним письменником і експертом в радянських справах доктором Б. Левицьким, відбулася у жовтні 1941 р., у Варшаві. Український діяч охоче поставився до переговорів щодо опрацювання спільних засад у проведенні антинімецької політики. Він висловив, що бандерівці боляче сприймають факт «стовідсоткової співпраці з німцями українських офіційних чинників, оскільки розуміють, що нова Європа будуватиметься за англійськими, а не за німецькими рецептами».

Доктор Б. Левицький обіцяв зробити все, що від нього залежатиме, аби усунути ворожу налаштованість переважної більшості української людності по відношенню до поляків. Однак і від поляків він вимагав, аби вони зі свого боку припинили антиукраїнські випадки. Крім того, представник ОУН-Б, на-

⁴⁷ *Ibidem*, к. 272–273; *Armia Krajowa w dokumentach*, т. II, с. 143–144.

* Про спроби бандерівців і мелників зав'язати контакт з представниками країн західної демократії упродовж 1939–1943 рр. майже нічого не відомо.

полягав на тому, щоб під час всіх наступних українсько-польських переговорів обидві сторони виходили з положення, що обов'язково має постати незалежна Україна, при цьому територіальні суперечки, на його думку, могли бути врегульовані по закінченню війни⁴⁸.

У грудні 1941 р. з польськими організаціями навіязали контакт також мельниківці. Під час переговорів, що відбулися у Львові поміж діячем Бюро інформації і пропаганди М. Жулавським і головою УЦК професором В. Кубійовичем, останній з метою остаточного врегулювання територіальної суперечки запропонував розмежувати територію проживання українців і поляків по лінії річок Буг, Гнила Липа та Люмниця. При цьому він вважав можливим, у разі необхідності, здійснення переселення людності «на зразок німецьких експериментів». У разі згоди польської сторони, В. Кубійович радив спільно звернутися з подібним проектом до німецьких окупаційних властей. Голова УЦК в принципі визнавав непорушність кордонів II Речі Посполитої, а українським територіям в складі майбутньої Польщі пропонував надати широку автономію на зразок давньої Сілезії⁴⁹. Нагадаємо, що така позиція цілком суперечила концепції ОУН-Б щодо створення Української самостійної соборної держави (УССД) на всіх етнічних українських землях. Через це бандерівці неодноразово застерігали В. Кубійовича, аби він не перебирав на себе право втручатися у вирішення цього питання⁵⁰.

Незважаючи на прагнення обох сторін виробити якусь загальну платформу для спільних дій і тим самим запобігти подальшому розгортанню українсько-польської ворожнечі воно виявилось марним. Як і передбачав у листопадovому звіті за 1941 р. до Лондона генерал С. Ровецький, погіршення військового становища вермахта на Сході перекреслило усілякі можливості для досягнення порозуміння між представниками українського і польського незалежницьких рухів⁵¹. Зазнавши великих людських і матеріальних втрат на фронті і опинившись перед неминучістю затяжної війни, німецькі окупанти вдалися до грабнических заходів щодо підкорених народів.

Репорти представників польських підпільних організацій з окупованих різних теренів зі змішаним населенням свідчить про те, якою напруженою стала моральна атмосфера в тилу гітлерівської армії. Як українська, так і польська людність пізнали в повному обсязі акції по конфіскації сільсько-господарських продуктів (т. зв. контингент) і каральні експедиції по селах у випадку якихось ускладнень з їх постачанням, різного характеру примусові роботи на користь повітових, районних та міських окупаційних властей, ву-

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*, sygn. 203/XV/3, k. 31.

⁵⁰ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy, op.cit.*, s. 173, 181.

⁵¹ *Armia Krajowa w dokumentach*, t. II, s. 142.

дичні облоги на людей з подальшим їх вивезенням на роботу до рейху, важкі матеріальні умови, а іноді формальний голод, у зв'язку з відсутністю роботи або мізерністю заробітної платні. Не повиню дивувати те, що кожен в такій ситуації намагався вижити за рахунок сусіда, тим більше, якщо цей сусід був іншої віри і національності.

Українське і польське селянство ставилося до німців однаково вороже. Інакше сприймала окупантів інтелігенція, становище якої було особливо важким. Частина її працювала на пошті, в судових та фінансових закладах, в шкільництві, на фабриках. За повідомленням генерала С. Ровецького, наприклад, в ГТ протягом 1939–1941 рр. постало майже тисячу нових українських шкіл і така ж кількість кооперативів. Решта інтелігенції намагалася працювати в окупаційних установах. Переважна більшість представників інтелігенції як українського, так і польського походження співпрацювали з німцями, а іноді навіть намагалися зав'язати з ними товариські стосунки. Серед солтисів, війтів та бургомістрів знов ж таки як з українського, так і з польського боків часто траплялися особи, які надто запопадливо виконували вказівки окупантів і були відвертими запродавцями та прислужниками. Вони використовували своє службове становище і кривдили не лише представників інших національностей, а й своїх «кравя»⁵².

Втім навіть ті українці і поляки, що працювали в окупаційних установах за завданням своїх патріотичних організацій, намагалися спрямовувати діяльність німецьких властей на користь своїх «співвітчизників» і навпаки сіяти цедовіру до «чужинців». Так, наприклад, великою довірою у окупантів користувалися польські перекладачі, які своїми діями неодноразово намагалися підштовхнути німців до антиукраїнських заходів⁵³.

Загалом варто відзначити, що гітлерівці надавали перевагу у працевлаштуванні вже готовим фахівцям, незалежно від їхньої національності, адже в тилу воюючої армії адміністративний апарат мав функціонувати справно і ефективно. Там, де переважають українці, як, наприклад, в поліції на Волині, на польські колонії та села, як правило, «контингент» накладався втричі більший, ніж на українське населення⁵⁴. Все це сприяло тому, що загальною характерною рисою в українсько-польських взаєминах на всіх територіях зі змішаним населенням на межі 1941–1942 рр. стала взаємна ненависть. Мусимо це констатувати, щоб зрозуміти причини кривавого українсько-польського конфлікту, що наближався.

⁵² MiD WIn. sygn. III/33/81, k. 5–6.

⁵³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 22, спр. 76, с. 51–52.

⁵⁴ AAN. sygn. 203/XV/42, k. 7.

Підсумовуючи викладене вище, ще раз наголосимо на тому, що визначальним чинником в ставленні польського емігрантського уряду і польського підпілля до українського питання в 1939–1941 рр. було їхнє прагнення пом'якшити антипольську налаштованість усіх відламів українства і, насамперед, ОУН, а також залучити його до антигитлерівської коаліції. Проте, ті спроби, що робилися в цьому напрямку польськими військово-політичними колами виявилися недостатніми, а по великому рахунку і даремними. За умов, коли польські офіційні чинники безкомпромісно відстоювали принцип непорушності довосинних кордонів II Речі Посполитої, а ОУН, як найбільш репрезентативна сила українського суспільства, з такою ж безкомпромісністю доводила право українців на створення УССД з включенням до її складу всіх етнічних українських земель, досягнути якихось домовленостей було не можливо. Важливу роль у протистоянні сторін відіграла також та обставина, що поляки і українці опинилися, що називається «по різні боки барикад», тоді як поляки пов'язали себе з табором «альцгів». ОУН, хоча і проklamувала орієнтацію на власні сили, в практичній діяльності зробила ставку у досягненні головної своєї мети на Німеччину.

Postrzeżenie problemu ukraińskiego przez polską lewicę okresu II wojny światowej

Problem ukraiński w latach II wojny światowej stał się zagadnieniem niezwykle aktualnym i ważnym. Już w II Rzeczypospolitej należał do nierozwiązanych kwestii w polityce wewnętrznej, a późniejsze wydarzenia z lat 1939–1945 utrudniły jeszcze bardziej możliwość rozstrzygnięcia. Otóż w dniu 17 września 1939 r. Armia Czerwona wkroczyła na obszary wschodnich województw II Rzeczypospolitej, włączając je w skład terytorium Związku Radzieckiego. W ten sposób Zachodnia Ukraina, dotychczas należąca do Polski, weszła w skład ZSRR, a zamieszkałą tam ludność uznano za obywateli państwa radzieckiego. Nic dziwnego, że właśnie w tej sytuacji problem ukraiński uległ tak ogromnej aktualizacji. Rozpatrywano go więc nie tylko na tle wydarzeń okresu międzywojennego, ale także w świetle określenia przebiegu wschodniej granicy Polski i stosunków polsko-radzieckich. Istotną rolę problem ten odegrał również w dyskusjach programowych, dotyczących wizji ustrojowej przyszłej niepodległej Polski. Wiele polskich ugrupowań politycznych, które w warunkach wojennych przeszły na drogę podziemnej działalności, przygotowało swoje programy, uwzględniając sprawę ukraińską.

W wyniku wybuchu II wojny i okupacji niemiecko-radzieckiej, polska lewica została rozbita organizacyjnie. W kraju i na emigracji ukształtowały się partie polityczne bądź grupy ogniskujące się wokół pism, o wyraźnym zabarwieniu lewicowym. Ich cechą wspólną była krytyka dotychczasowych przedwrześniowych działań podjętych przez stronę polską w odniesieniu do mniejszości narodowych, w tym i ukraińskiej.

Najszybciej, już jesienią 1939 r., wykrystalizowała się konspiracyjna partia lewicowa, skupiająca członków b. Polskiej Partii Socjalistycznej (dalej: PPS) proweniencji prawicowej i centrowej. Przybrała nazwę Ruchu Mas Pracujących Polski Wolność Równość Niepodległość, w skrócie WRN. Organizacja ta negatywnie oceniła system rządów w II Rzeczypospolitej, zarzucając im „zaognienie stosunków kresowych”, przybierających postać pacyfikacji i niszczenia cerkwi. Oskarżono ówczesną władzę o zepchnięcie ludności ukraińskiej do roli drugorzędnych obywateli państwa polskiego. Otwarcie przyznano, że rządy w okresie dwudziestolecia nie potrafiły porozumieć się z narodem ukraińskim, nie przeprowadziły demokratycznych i wolnościowych działań w stosunku do niego, jak i do pozostałych mniejszości. Wyraźnie stwierdzono, że Polska „[...] zwłaszcza w okre-

sie rządów sanacji zmarnowała w wielkim stopniu kapitał zaufania i wielki prestiż historyczny, którym cieszyła się na wschodzie Europy”¹. WRN ostro skrytykowała politykę narodowościową II Rzeczypospolitej, obarczając ją nacjonalizmem, błędnym i bezmyślnym działaniem wobec Ukraińców, zamieszkujących przedwojenne terytorium państwa polskiego.

W podobnym tonie wypowiedziała się grupa lewicy socjalistycznej skupiona wokół konspiracyjnego pisma pt. „Barykada Wolności”. Jej działacze podkreślili, że „mamy ciężkie grzechy na sumieniu, ciąży na nas nie tylko dziedzictwo wieków przeszłych, ale i sanacyjna polityka kresowa. Mamy do zlikwidowania nie tylko nieufność, ale wprost nienawiść, zwłaszcza ze strony Ukraińców”².

Pogląd ten podtrzymała partia polityczna, utworzona 1 września 1941 r. na bazie konspiracyjnych grup polskiej lewicy socjalistycznej. Przyjęła ona nazwę Polskich Socjalistów (dalej: PS) i uznała sanacyjną politykę narodowościową za błędną, pozbawioną jasnego programu działania, pełną „szykan i przykrości” wobec mniejszości narodowych. To wszystko, zdaniem Polskich Socjalistów, zadecydowało o nienawiści do „wszystkiego co polskie” i stało się po 1939 r. przyczyną antypolskich wystąpień. W tym czasie część społeczeństwa ukraińskiego upatrywała swojego wyzwolenia narodowego w zwycięstwie Hitlera lub Stalina. Dopiero późniejsza rzeczywistość rozwiała ich nadzieje. Polscy Socjaliści uważali, że ludność ukraińska powinna szukać oparcia w Polsce, która po zakończeniu wojny, w myśl ich opinii, odrodzi się jako państwo demokratyczne. To właśnie taki kraj, udowodniali dalej, „może stać się ojczyzną nie tylko dla Polaków ale i dla Ukraińców”³.

Uogólniając można stwierdzić, że polska lewica potępiła politykę narodowościową II Rzeczypospolitej. Postulując przekształcenia ustrojowe Polski po wojnie, wyrażała przekonanie, że Ukraińcy wraz z Polakami dojdą do porozumienia, a wszelkie konflikty pomiędzy nimi zostaną zażegnane. Nawijając do tej idei porozumienia i współdziałania obu narodów niejednokrotnie przytaczano fakty świadczące o stosunku Niemiec i ZSRR wobec Ukraińców. Twierdzono, że ludność ukraińska nie znalazła zrozumienia ani wśród Niemców, ani też w Związku Radzieckim. Dowodem tego były liczne przykłady przytaczane przez polską lewicę. I tak uznano ZSRR za prześladowcę większości Ukraińców, który wręcz zniszczył biologicznie ten naród. „Przywódcy ukraińscy – napisano na łamach jednego z pism «WRN» – nawet komunistyczni zostali wymordowani, miliony chłopów ukraińskich wywieziono z Ukrainy i wygubiono lub też rozpylono po

---

¹ *Wulka o III Republicę*, „Trybuna Ludów”, br nr-u z IX 1940; *Polsku wobec mniejszości ukraińskiej i białoruskiej*, „WRN”, nr 13 z 20 VII 1942; *Ilacznego nie „Polska etnograficzna”*, „WRN”, nr 2 z 28 I 1941.

² *Układ polsko-sowiecki a sprawa Kresów Wschodnich*, „Barykada Wolności”, nr 59 z 11 VIII 1941.

³ *Kwestia ukraińska*, „Robotnik”, nr 96 z 8 X 1942.

bezdrożach wschodniej Rosji, a kulturę ukraińską poddano rusyfikacji⁴. Nie lepiej przedstawiała się, zdaniem lewicy, sytuacja Ukraińców po wejściu Niemiec hitlerowskich. I wówczas nastał terror, tym razem niemiecki, a w kierunku zachodnim kierowano transporty niewolników ukraińskich do pracy w III Rzeszy⁵. Udowodniano, że Niemcy potraktowały Ukrainę jako teren zdobyty, z którego czerpano liczne korzyści, m.in. nowe siły robocze.

Polska lewica zgodna była co do faktu, że społeczeństwo ukraińskie mamiono w czasie wojny złudzeniami o powstaniu wielkiego wolnego państwa ukraińskiego. Ale żadna ze stron ani ZSRR, ani Niemcy nie była wybawicielem Ukraińców, nie była zainteresowana aspiracjami narodowymi tej społeczności. Natomiast obie strony wykorzystywały Ukraińców dla własnych celów. Podsycały antypolskie i antyżydowskie nastroje, starały się wyzyskać skrajny nacjonalizm ukraiński i skierować go do walki przeciw narodowi polskiemu. „Ogromna jednak większość społeczeństwa ukraińskiego – przyznali Polscy Socjaliści – a zwłaszcza robotnicy i chłopci, rozczarowani zarówno do bolszewików, jak i Niemców, zaczęli spoglądać na czasy sprzed 1939 r.”⁶

Wychodząc więc z tych przesłanek potraktowano Polskę za odpowiedniego partnera dla Ukraińców. Powojenna Rzeczpospolita, przekształcona ustrojowo, miała być krajem, który rozumiał i doceniał aspiracje innych narodów do własnej państwowości, likwidował konflikty na płaszczyźnie narodowościowej. Ale jednocześnie pojawił się poważny dylemat w środowisku polskiej lewicy. Dotyczył on drogi porozumienia z Ukraińcami i sposobu uregulowania wzajemnych stosunków. W tych kwestiach nie było już jednomyślności i zgodności.

Generalnie wśród wszystkich konspiracyjnych ugrupowań politycznych istniały trzy odmienne kierunki rozwiązania sprawy ukraińskiej. Pierwszy z nich, tzw. nacjonalistyczny, reprezentowany przez Stronictwo Narodowe (dalej: SN), Konfederację Narodu i Obóz Narodowy – Szaniec, problem ukraiński traktował w wymiarze podrzędności, dopuszczając nawet koncepcję przesiedlenia ludności ukraińskiej. Natomiast wśród przedstawicieli dwóch pozostałych kierunków były stronnictwa lewicowe. Wymieniona partia WRN współtworzyła m.in. ze Stronictwem Ludowym (dalej: SL), Stronictwem Pracy (dalej: SP), kierunek, który starał się rozwiązać problem ukraiński w ramach państwowości polskiej poprzez zrównanie Ukraińców w prawach z Polakami⁷.

⁴ Z. Zaremba, *Wojna i konspiracja*, Londyn 1957, s. 113–114; *Imperializm rosyjski*. „WRN”, nr 6 z 19 III 1943; *Dlaczego nie „Polska etnograficzna”*. „WRN”, nr 2 z 28 I 1944.

⁵ Z. Zaremba, *Wojna... op.cit.*, s. 184; *Kwestia ukraińska*, „Robotnik”, nr 96 z 8 X 1942.

⁶ *Kwestia ukraińska*, „Robotnik”, nr 96 z 8 X 1942.

⁷ Stanowisko ugrupowań politycznych w kraju wobec sprawy ukraińskiej, Delegatura Rządu RP na Kraj. Departament Informacji i Prasy. Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), sygn. 202/III–10; *Vademecum polityczne z 22 VII 1944*, Delegatura Rządu RP na Kraj. Departament Informacji i Prasy. [w:] AAN, sygn. 202/III–43.

WRN, optowała za przyznaniem równych praw wszystkim obywatelom Rzeczypospolitej bez różnicy narodowości i wyznania. Ludność ukraińska, zamieszkująca terytorium Polski, miała uzyskać warunki do swobodnego rozwoju narodowego, gospodarczego, społecznego i kulturalnego. Postulowano, aby na obszarach tzw. mieszanych narodowościowo wprowadzić szeroki samorząd, umożliwiający aktywny udział wszystkich obywateli. Język ukraiński na tych terenach miał być traktowany, na płaszczyźnie publicznej i oświatowej, równorzędnie z językiem polskim. Propagowano także rozwój stowarzyszeń kulturalnych, inwestycje przemysłowe i komunikacyjne, przeobrażające Kresy Wschodnie w bardziej rozwinięte ekonomicznie regiony i zapewniające jednocześnie pracę Ukraińcom. Tak pojmowana idea równouprawnienia była charakterystyczna dla założeń programowych WRN i poza nią więcej dezyderatów partia nie zgłosiła. Stojąc konsekwentnie na stanowisku przywrócenia po wojnie wschodniej granicy wedle traktatu ryskiego z 1921 r., WRN zdecydowanie odrzuciła możliwość okrojenia terytorialnego Polski na wschodzie. Sprzeciwiała się odstępowaniu tych ziem Ukrainie bądź Związkowi Radzieckiemu. Owszem dostrzegała i doceniała dążenia narodu ukraińskiego do stworzenia własnej państwowości, ale nie kosztem Polski. W jej opinii to raczej w granicach ZSRR pozostał „tron ukraiński”, na bazie którego mogła powstać w przyszłości niepodległa Ukraina. W przypadku utworzenia takiego właśnie państwa, WRN deklarowała gotowość nawiązania z nim dobrosąsiedzkich stosunków. „Ale gdy do tego przyjdzie – stwierdzono – Polska winna w największej zgodzie przeprowadzić z tymi państwami (tj. nie tylko z Ukrainą, ale i Białorusią – przyp. D. U.) swc rozgraniczenie”⁸. Szerzej i precyzyjniej nie omówiono tej kwestii, pozostawiając ją otwartą. Natomiast bezsporną sprawą było dla WRN urzeczywistnienie równouprawnienia, które miało doprowadzić do porozumienia polsko-ukraińskiego i współpracy obu narodów.

Trzeci kierunek wobec sprawy ukraińskiej odnosił się do autonomii narodowej i był reprezentowany przez Polskich Socjalistów oraz Stronnictwo Demokratyczne (dalej: SD). Polscy Socjaliści, w odróżnieniu od WRN, zgłosili bardziej radykalny projekt przyznania autonomii terytorialnej bądź narodowo-kulturalnej ludności ukraińskiej, znajdującej się w granicach Rzeczypospolitej. W sposób odmienny od WRN odnieśli się także do wschodniej granicy Polski, pozostawiając ją za dyskusyjną⁹. Hasło autonomii w obrębie państwowości polskiej było rów-

⁸ *Program Polski Ludowej*, Warszawa 1943; *Materiały do Programu Polski Ludowej* – zeszyt II, Warszawa 1942; *Polska wobec mniejszości ukraińskiej i białoruskiej*, „WRN”, nr 13 z 20 VII 1942; *Odezwa do narodu ukraińskiego*, „WRN”, nr 17 z 27 VIII 1943; *Polska i Rosja*, „Wolność” (Kraków), nr 1 z II 1942; *Polska wobec sąsiadów*, „Wolność” (Kraków), nr 5 z XII 1942.

⁹ Raport sytuacyjny za okres od 15 VIII do 15 XI 1941 r. Delegatura Rządu RP na Kraj, Departament Spraw Wewnętrznych 1941–1942. [w:] AAN, sygn. 202/II-6 t. 1; *Deklaracja politycz-*

niez dla nich sprawą otwartą. Po wojnie mogą bowiem „wysunąć się – pisali Polscy Socjaliści – zagadnienia niepodległości Białorusi i Ukrainy, ich całkowitej odrębności, albo ich sfederowania z Polską lub z Rosją”. W tej sytuacji najtrafniejszym, ich zdaniem, rozwiązaniem było sfederowanie obszarów mieszanych, a nie zaś ich dzielenie pomiędzy narody. Błędem byłoby, argumentowali, rozdzielanie ziem polskich i przekazanie ich jednemu lub drugiemu narodowi. Opowiedziano się więc za przekształceniem tych terenów w związek federacyjny, w którym narody miały pełnić rolę gospodarzy na zamieszkałych przez siebie obszarach¹⁰.

W trakcie odbywającego się w Warszawie w kwietniu 1943 r. II Zjazdu PS doszło do przekształcenia tej organizacji w Robotniczą Partię Polskich Socjalistów (dalej: RPPS). Z chwilą swojego powstania RPPS podtrzymała postulat przyznania autonomii Ukraińcom¹¹. Ale w 1944 r. odeszła od tego dezyderatu, oceniając go za nieaktualny i lansując tezę prawa narodów do samostanowienia o sobie. O przynależności obszarów tzw. mieszanych narodowościowo miała zdecydować „swobodnie wyrażona wola ludności”, a narody miały prawo „samookreślenia się aż do oderwania”. W ten sposób uaktualniano hasła Lenina, a Ukraińcom dano prawo do decydowania o swoim losie. Naturalnie wysunięcie przez RPPS takiej koncepcji było możliwe dzięki temu, że działacze tej partii potraktowali linię Curzona jako przyszłą granicę na wschodzie Rzeczypospolitej. Twierdzili, że należy dobrowolnie zrezygnować z ziem polskich na wschodzie, zamieszkałych w większości nie tylko przez Ukraińców, ale i Białorusinów, Litwinów. Określili te tereny za „etniczne niepolskie”¹².

RPPS współtworzył Centralizację Stronnictw Demokratycznych, Socjalistycznych i Syndykalistycznych, a po IV Zjeździe w maju 1944 r. doszło w samym RPPS do rozłamu. Grupa jego działaczy powołała wówczas Polską Partię Socjalistyczną – Lewicę (dalej: PPS-Lewica). RPPS i PPS-Lewica ewoluowały coraz bardziej w kierunku Polskiej Partii Robotniczej (dalej: PPR), co doprowadziło do zbliżenia stanowisk w kwestii ukraińskiej. Utworzona w Lublinie w dniach 10–11 września 1944 r. PPS, w skład której weszła RPPS i PPS-Lewica, przyjęła spuściznę swych poprzedniczek.

---

na „Polskich Socjalistów”, „Gwardia”, nr 16 z IX 1941; *Czy powrót do granic z 1939 r.*, „Barykada Wolności”, nr 80 z 18 I 1942; *Kwestia ukraińska*, „Robotnik”, nr 96 z 8 X 1942.

¹⁰ *Deklaracja polityczna „Polskich Socjalistów”*, „Gwardia”, nr 16 z IX 1941; J. Itrich, *Kwestia narodowościowa i ukształtowanie granic Polski w myśli politycznej socjalistów w okresie wojny i okupacji*. [w:] *Oblicza lewicy. Losy idei i ludzi*. Warszawa 1992, s. 270–271.

¹¹ *Program Robotniczej Partii Polskich Socjalistów*. Warszawa 1943.

¹² *Zaluzę polsko-sowiecki*, „Robotnik”, nr 133 z 1944; *Sprawa granic wschodnich*, „Robotnik”, nr 134 z 22 II 1944; *Linia Curzona jako podstawa przyszłej granicy wschodniej Polski*, „Robotnik”, nr 137 z 21 IV 1944; Uchwały IV Zjazdu RPPS z 1944 r. [w:] AAN, sygn. 196/1.

Dlatego też lubelska PPS skłonna była do ustępstw terytorialnych na wschodzie przyznając Ukraińcom prawo do samostanowienia o sobie. Identyfikując poglądy głoszą PPR, która postulowała, aby o losie ziem spornych zadecydowała wola ludności, uznając przy tym zasadę prawa narodów do samostanowienia o sobie¹³.

Można stwierdzić, że w okupowanym kraju istniał podział lewicy na dwie grupy. Pierwszą z nich tworzyły organizacje polskiego ruchu socjalistycznego, nawiązujące do programu przedwojennej PPS i do idei socjalistycznych. Problem ukraiński starały się one rozwiązać poprzez równouprawnienie bądź nadanie autonomii terytorialnej lub narodowo-kulturalnej. Natomiast w skład drugiej grupy weszły stronnictwa odwołujące się do myśli komunistycznej, czego przykładem było zawarcie w programie narodowościowym zasad marksizmu-leninizmu. Postulowano więc rozstrzygnięcie kwestii ukraińskiej drogą prawa narodów do samookreślenia¹⁴. Następnym elementem różniącym obie grupy był stosunek do wschodniej granicy Rzeczypospolitej. W kontekście terytorialności państwa polskiego rozpatrywano problem ukraiński. Otóż obie grupy polskiej lewicy uznawały prawa narodu ukraińskiego do pełnej niepodległości, ale każda z nich w sposób odmienny pojmowała utworzenie niepodległej Ukrainy. Organizacje ruchu socjalistycznego, nie decydując się na utratę przez Polskę Kresów Wschodnich, były bardziej skłonne widzieć powstanie niepodległej Ukrainy na terenach należących do ZSRR. Z kolei ugrupowania przechodzące od socjalizmu do komunizmu przedstawiały nawet korzyści płynące z rezygnacji z obszarów na wschodzie. Uważały te ziemie za etnicznie niepolskie, które mogły wejść w skład jednolitych republik Ukraińców i Białorusinów¹⁵.

Problem ukraiński podjął także lewicowy nurt na emigracji, którego reprezentantami byli głównie polscy działacze socjalistyczni, o zróżnicowanej proveniencji. W czasie wojny ukształtowały się na uchodźstwie różne struktury, zajmujące się sprawą ukraińską. Jedną z nich był Centralny Komitet Wykonawczy PPS Zagranicą (dalej: CKW PPS Zagranicą), po klęsce Francji w czerwcu 1940 r. przekształcony w Komitet Zagraniczny PPS (dalej: KZ PPS). Sprawował on rolę zagranicznego przedstawicielstwa PPS i już 16 maja 1940 r. opracował szczegółowy projekt też w sprawie ukraińskiej. Tak jak krajowy WRN zakładał równouprawnienie ludności ukraińskiej we wszystkich dziedzinach życia publicznego.

---

¹³ *Vademecum polityczne...*, *op.cit.*; J. Itrich, *Kwestia...*, *op.cit.*, s. 270–272; *Uchwały konferencji PPS w Lublinie podjęte 11 września 1944 r.* [w:] *Dokumenty programowe polskiego ruchu robotniczego 1878–1984*, pod red. N. Kołomojczyka i B. Syzdka, Warszawa 1986, s. 360; *Deklaracja Komitetu Centralnego PPR z 1 marca 1943 „O co walczymy”*, [w:] *Dokumenty...*, *op.cit.*, s. 281.

¹⁴ H. Chałupczak, T. Browatek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 1998, s. 260–261.

¹⁵ *Uchwały IV Zjazdu RPPS z 1944 r.*, *op.cit.*

Przejawiać się to miało w: utworzeniu szerokiego samorządu, wprowadzeniu języka ukraińskiego do urzędów, sądów i innych instytucji na obszarach, na których znajdowało się co najmniej 20% Ukraińców. Na terenach z przewagą tej ludności miały powstać szkoły ukraińskie, a tok nauczania miał się odbywać w tymże języku. Po wojnie miał zostać otwarty Uniwersytet we Lwowie i Wyższa Szkoła Gospodarstwa Rolnego w Łucku z językiem ukraińskim jako wykładowym. Jednocześnie CKW PPS zgłosił dezyderaty do realizacji w chwili obecnej, tj. w 1940 r. Postulował: 1) włączenie w skład Rady Narodowej RP na uchodźstwie przedstawicieli ludności ukraińskiej w liczbie trzech-czterech osób, 2) utworzenie w Armii Polskiej odpowiedniej formacji zbrojnej, składającej się z Ukraińców, 3) wprowadzenie w Polskim Radio ukraińskich audycji i 4) zaprzestanie używania w różnych publikacjach, czy wypowiedziach sformułowań drażniących Ukraińców, jak np. „Rusini, ruski”¹⁶.

Polska lewica na uchodźstwie zgodnie przyznała prawo ludności ukraińskiej do niepodległego bytu. Dostrzegała jednak przeszkody wiążące się z tym zagadnieniem. Wyraził to Adam Ciołkosz przemawiając na posiedzeniu Rady Narodowej (dalej: RN) w Londynie. Podkreślił, że aspiracje narodowe mogą stać w sprzeczności z interesem państwa polskiego. Jednocześnie rozważania te pozostawił otwartymi na przyszłość, wypowiadając się „[...] ale jeżeli zechcą (tj. mniejszości narodowe, w tym i Ukraińcy – przyp. D. U.) zażądać tego samego, co jest naszym udziałem, to jest pytanie, czy Polska nie będzie musiała odmówić, jeżeli własne pretensje musi opierać na prawach narodowych do posiadania własnego domu. To problem wielki i trudny i nie próbowałbym go w tej chwili rozstrzygać [...]”¹⁷.

Stanowisko Ciołkosza poparł Herman Lieberman, który również zauważył sprzeczności tkwiące pomiędzy prawem do niepodległości narodowej, a nienaruszalnością terytorialną Polski. Uważał za niemożliwe pogodzenie tych dwóch elementów i przytoczył przykład, kiedy to Ukraińcy mogli zażądać budowy swojego państwa kosztem części ziem polskich¹⁸. W rezultacie przedstawiciele socjalistyczni w RN zgodnie opowiadając się za ideą niepodległej Ukrainy, pozostawili ją jednak otwartą i nierozwiązaną. Argumentowali to tym, że warunki wojenne nie sprzyjały rozwikłaniu tej, jak trafnie określili, złożonej i skomplikowanej sprawy. Powszechna była wśród nich świadomość, że ludność ukraińska pragnęła bu-

¹⁶ *Tęty w sprawie mniejszości narodowych*, [w:] PPS na obczyźnie we Francji i Wlk. Brytanii 1939–1940. Teczka nr 155, Archiwum Lidu Ciołkosz w Londynie.

¹⁷ Przemówienie A. Ciołkosza na XXVII posiedzeniu RN RP w Londynie z 17 XII 1940 r. [w:] Akta Rady Narodowej RP. Protokoły posiedzeń. Polski Instytut i Muzeum im. gen. W. Sikorskiego w Londynie, sygn. A. 5/1–5.

¹⁸ Przemówienie H. Liebermana na XXVII posiedzeniu RN RP w Londynie z 17 XII 1940 r. [w:] Akta., *op.cit.*, sygn. A. 5/1–5.

dowy własnego – wolnego i suwerennego państwa. Nie zamierzała tworzyć ani Ukrainy Radzieckiej, ani kraju zbyt silnie związanego z Polską. Ukraińcy pamiętali bowiem władzę radziecką, której efektem było to, iż „[...] działacze ukraińscy, polityczni przywódcy, bądź uciekali, nawet pod hitlerowską okupację, na teren Polski, bądź też zarządzaniem władz sowieckich znaleźli się w kryminatach sowieckich”¹⁹. Ale pamiętali także system rządów w przedwrześniowej Polsce czego wynikiem była taka sytuacja, w której w czasie wojny nie można było „[...] znaleźć Ukraińca, któryby się oświadczył za przynależnością [...] do Polski”. Wyraźnie Jan Szczyrek, przedstawiciel b. PPS w RN, oświadczył, że nie ma Ukraińców „[...] którzy chcą być po stronie Polski, po stronie Państwa Polskiego”²⁰.

W związku z tym, pierwszym działaniem propagowanym przez lewicę była zmiana stosunku wobec ludności ukraińskiej i przekonanie jej o polepszeniu położenia w przyszłej, demokratycznej i ludowej Polsce. Miało temu służyć wprowadzenie zasady równouprawnienia, czyli przyznania tej ludności takich samych praw i obowiązków, jak i Polakom. Zabiegano o włączenie w skład RN przedstawiciela ukraińskiego, którego jeszcze w 1942 r. w tym polskim parlamencie na uchodźstwie nie było. Twierdzono, że ludność ukraińska, stanowiąca około 5 mln społeczeństwa w II Rzeczypospolitej odznaczała się bardzo wysokim stopniem uświadomienia narodowego i poczuciem własnej odrębności narodowej²¹.

W opinii lewicy pochodną wszelkich działań miało być pozyskanie Ukraińców dla państwa polskiego. W następstwie mogło dojść do porozumienia polsko-ukraińskiego i współdziałania na wielu płaszczyznach. W tych rozważaniach stanowczo odżegnano się od myśli oddania połudnowo-wschodnich Kresów Wschodnich, stojąc na stanowisku, że: 1) Polska powinna zachować na wschodzie *status quo* sprzed września 1939 r.; 2) ewentualna utrata tych terenów to utrata nie na rzecz suwerennej Ukrainy, ale na rzecz ZSRR, którego oceniano jako państwo totalitarne i imperialistyczne. Oskarżono przy tym ZSRR, że w imię rzekomej obrony interesów ludności ukraińskiej, dążył do aneksji wschodnich obszarów Rzeczypospolitej.

Należy zaznaczyć, że na Wyspach Brytyjskich w czasie II wojny światowej ukształtowały się kierownicze struktury partyjne i organy państwa polskiego na obczyźnie, których rolą było m.in. reprezentowanie okupowanego kraju na forum międzynarodowym. Funkcjonujący na gruncie brytyjskim wspomniany już KZ PPS stanowił jak gdyby centralną bazę dla innych ośrodków polskiej lewicy, znaj-

---

¹⁹ Przemówienie J. Szczyrka na posiedzeniu RN RP w Londynie z 9 XI 1942 r. [w:] Akta., *op.cit.*, sygn. A.5/1-5.

²⁰ Przemówienie J. Szczyrka na posiedzeniu RN RP w Londynie z 20 IX 1943 r. [w:] Akta., *op.cit.*, sygn. A.5/1-5.

²¹ Przemówienie A. Ciołkosza na posiedzeniu RN RP w Londynie z 9 XI 1942 r. [w:] Akta., *op.cit.*; sygn. A.5/1-5; Przemówienie A. Ciołkosza na posiedzeniu RN RP w Londynie z 12 XII 1942 r., *op.cit.*, sygn. A.5/1-5.

dujących się w wielu państwach. Jego ustalenia, w tym m.in. w sprawie ukraińskiej emanowały więc poza Wlk. Brytanię. To właśnie członkowie KZ PPS wytyczyli specjalne zadanie do wykonania, przeznaczone dla pozostałych środowisk lewicowych w tym m.in. Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej. Chodziło o nawiązanie łączności z niepodległym i demokratycznym ruchem Ukrainy, z zastrzeżeniem, aby nie szukać kontaktów ze zwolennikami Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (dalej: OUN)²². Starano się współpracować w ramach rządu i RN RP z przedstawicielami ludności ukraińskiej, ale ta kwestia była trudna do realizacji. Skomplikowaną bowiem sprawą było sprowadzenie z Polski na Zachód rzeczywistych reprezentantów ukraińskich. „Nie tak łatwo wydobyć się – pisał A. Ciołkosz w 1941 r. do O. Langego – z Polski, a ci Ukraińcy i Białorusini, którzyby mogli istotnie reprezentować Ukrainę i Białoruś albo są w więzieniach, albo rozstrzelani albo sterroryzowani”²³.

Nieco odmienna sytuacja zaistniała w USA i choć propagowano tam hasła KZ PPS, to jednak wystąpiły różnice w podejściu do problemu ukraińskiego. Zdecydowało o tym rozproszenie polskiej lewicy na gruncie amerykańskim oraz zdominowanie jej działalności i myśli programowej inną tematyką aniżeli w Wlk. Brytanii. W USA bardzo aktualnymi stawały się koncepcje nowego urzędzenia nie tylko Europy, ale i świata. Tworzono organizacje zajmujące się projektami przebudowy starego kontynentu, powojennym systemem zbiorowego bezpieczeństwa i łączeniem państw w związki unijne. Duży wkład i zaangażowanie w te zagadnienia wniósł Feliks Gross, działacz przedwojennego PPS-u w Krakowie. Ten przedstawiciel lewicy, przebywając podczas wojny w USA, problem ukraiński rozpatrywał w kontekście myśli federacyjnej. Nie traktował go więc oddzielnie, lecz kompleksowo, w połączeniu z krajami Europy Środkowej i Wschodniej. Uważał, że wiele konfliktów i antagonizmów narodowościowych zniknie z chwilą powstania demokratycznej unii europejskiej, której początkiem miała stać się zjednoczona Europa Środkowo-Wschodnia. Narody znajdujące się w ramach federacji miały mieć zabezpieczoną pełnię praw i swobód obywatelskich, a ich życie narodowe i kulturalne nie mogło być w niczym ograniczone. W opinii F. Grossa w powojennej Europie dążącej do federacji miało ulec zmianie dotychczasowe pojęcie suwerenności państwowej. Przyszłą suwerenność należało bowiem ograniczyć na rzecz bezpieczeństwa i współpracy państw unijnych²⁴.

²² List A. Ciołkosza do polskich socjalistów w USA z 1 II 1941 r., [w:] Archiwum Lidii Ciołkosz.

²³ List A. Ciołkosza do O. Langego z 31 I 1941 r., [w:] Archiwum Lidii Ciołkosz.

²⁴ List F. Grossa do A. Ciołkosza z 5 LX 1942 r., [w:] Archiwum Lidii Ciołkosz; F. Gross, *Próba planu*, „Nowa Polska”, nr 3 z 1942 r. (Londyn); F. Gross, *Myśli o jutrze*, „Nowa Polska”, nr 6 z 1943 r. (Londyn); F. Gross, *Myśli o jutrze*, „Nowa Polska”, nr 10 z 1943 r. (Londyn); F. Gross, *Socjalizm humanistyczny*, Nowy Jork 1946.

W USA w środowisku polskiej lewicy pojawiły się jednak odmienne poglądy, traktujące kwestię ukraińską poprzez pryzmat budowy własnego państwa. Uznano prawo narodu ukraińskiego do zjednoczenia i utworzenia własnych form państwowości. Ale zagadnienie określenia granic niepodległej i zjednoczonej Ukrainy pozostawiono nierozstrzygnięte, odraczając tę sprawę na przyszłość²⁵. Jeszcze inaczej problem ten postrzegał działacz lewicy polskiej w USA – Oskar Lange. Kwestionując polską granicę na wschodzie, optował za rezygnacją z Kresów Wschodnich jako terenów niepolskich i oddania ich republice Ukrainy i Białorusi. W ten sposób, twierdził Oskar Lange, ludność ukraińska, dotychczas zamieszkująca polskie obszary, miała możliwość scalenia narodowego z „sowiecką Ukrainą”. Był stanowczo przeciwny pozostawieniu Ukraińców w ramach państwowości polskiej, uważając to za przyszłe źródło osłabienia wewnętrznego Rzeczypospolitej i za ewentualne konflikty narodowościowe. Lange podkreślił jednak, że „na terytoriach etnograficznie ukraińskich i białoruskich” znajdowały się dwa miasta: Lwów i Wilno. Były to „stare centra kultury polskiej”, stanowiące „nieodłączną część polskiego życia narodowego” i dlatego też należało potraktować je inaczej. Oskar Lange zaproponował dwa rozwiązania tej sprawy: albo włączyć te miasta do Polski, albo nadać im specjalny „status w sowieckiej Ukrainie, Białorusi, czy Litwie”²⁶.

Istotą postrzegania problemu ukraińskiego przez polską lewicę II wojny światowej była ogólnikowość i brak ostatecznych decyzji. I tak na przykład sprawę utworzenia niepodległej Ukrainy odraczano w przyszłość, nie wypowiadając się szerzej w tym zakresie. Ale z drugiej strony można postawić pytanie, czy było możliwe bardziej szczegółowe odniesienie się do kwestii ukraińskiej, skoro podczas wojny wiele zagadnień było dyskusyjnymi i nieuregulowanymi. Pojawiało się wiele niewiadomych i kontrowersyjnych tematów. Polska lewica nie była zorientowana co do powojennych losów Kresów Wschodnich, kształtu terytorialnego Rzeczypospolitej i wzajemnych stosunków z ZSRR. Wyloniły się wówczas sprzeczne stanowiska o nienaruszalności terytorialnej państwa polskiego, bądź przekazanie wschodnich obszarów republikom Ukrainy i Białorusi. Wysunięto też poglądy o federacji europejskiej oraz podnoszono tzw. aspekt poczucia narodowego. Otóż w tej ostatecznej kwestii przewidywano wzrost poczucia narodowego w czasie wojny, który to „rozsadzi ZSRR”, co z kolei umożliwi powstanie niepodległej Ukrainy. „Wtedy dopiero będziemy widzieli w pełni – twierdzono – jak się ukształtuje sprawa naszego Wschodu i jak się rozwinie sprawa ukraińska”²⁷. Nie określono natomiast ziem, które miały wejść w skład suwerennego państwa ukraińskiego, odkładając to na przyszłość.

²⁵ List W. Malinowskiego do A. Ciołkosza z 19 IX 1941 r. [w:] Archiwum Lidii Ciołkosz

²⁶ List W. Malinowskiego do A. Ciołkosza z 11 VI 1943 r. [w:] Archiwum Lidii Ciołkosz. O. Lange, *Rola Polski w powojennym świecie* [w:] *Na progu wolności*, Londyn 1944, s. 2-6.

²⁷ List A. Ciołkosza do M. Kamiola (brak dat) [w:] Archiwum Lidii Ciołkosz.

Byli też przedstawiciele polskiej lewicy, którzy odnieśli się do sprawy ukraińskiej poprzez pryzmat antypolskich wystąpień niektórych grup Ukraińców. Przykładem była postać Szmula Zygielbojma, reprezentanta żydowskiej klasy robotniczej w Wlk. Brytanii (tj. Ogóln żydowskiego Związku Robotniczego Bundu – D. U.). Domagał się on większego nagłaśniania działań pewnych grup ukraińskich wrogich Polakom. „Chodzi mianowicie o to – powiedział – ażebyśmy podawali do wiadomości, że tak Litwini szaulisy, jak i pewnego rodzaju organizacje ukraińskie na terenie Małopolski Wschodniej, współdziałają z Niemcami przy tych wszystkich masakrach [...] Czy wobec tego nie należy kampanii naszej zmienić w tym kierunku, ażeby przestać milczeć o udziale w tych przestępstwach niemieckich pewnych grup innych narodowości, które Niemcom pomagają”²⁸.

Całokształt problematyki ukraińskiej, tak aktualnej w latach II wojny światowej, nie został wyczerpująco nakreślony przez polską lewicę. Niektóre z zagadnień wyłącznie naszkicowano, inne zaś, jak np. zasadę równouprawnienia szerzej zaprezentowano. Niejednokrotnie stosunki polsko-radzieckie przestąpiły i zdominowały kwestię ukraińską. Należy jednak z całą stanowczością podkreślić, że myślą przewodnią wszelkich działań i dyskusji podjętych przez polską lewicę była chęć porozumienia z ludnością ukraińską i współpracy w różnych dziedzinach życia.

---

²⁸ Przemówienie Sz. Zygielbojma na posiedzeniu Komisji Spraw Zagranicznych z 25 IX 1942 r. [w:] Akta..., *op.cit.*, sygn. A.5/1–5. Sprawę antypolskich wystąpień niektórych grup ukraińskich omawiała konspiracyjna prasa m.in. „WRN”: *Odezwa do narodu ukraińskiego*, „WRN”, nr 17 z 27 VIII 1943 r.; *Szafeństwo mordowania*, „WRN”, nr 6 z 24 III 1944 r.; *Współpraca Ukraińców z Niemcami*, „WRN”, nr 7 z 15 IV 1944 r.

Czechosłowacja a konflikt polsko-ukraiński 1945–1947

Aż do końca 1945 r. ochrona granicy polsko-czechosłowackiej miała charakter prowizoryczny i nieskuteczny. Nieliczne placówki Straży Celnej (FS) i Narodowego Bezpieczeństwa (NB) nie mogły w żaden sposób zapobiec przenikaniu przez granicę oddziałów UPA. Działo się tak między innymi z powodu obecności na tych terenach oddziałów Armii Czerwonej i NKWD. Ponieważ przez dłuższy czas nie była rozstrzygnięta sprawa przynależności państwowej Rusi Zakarpackiej oraz przebiegu przyszłej granicy pomiędzy ZSRR a Czechosłowacją, obecność jednostek czechosłowackich nie była mile widziana przez sowietów. Sytuację tę wykorzystywała ukraińska partyzantka przenikając od czasu do czasu na tereny Słowacji w celu odpoczynku czy zaopatrzenia się w żywność, lekarstwa i inne potrzebne produkty. Nie budziło to większego zaniepokojenia władz czechosłowackich. Stan ten zmienił dopiero rajd kurenia UPA mjr. „Pruta”. Wiosną 1945 r. przybył on na tereny Bieszczadów z Ukrainy.

15 sierpnia „Prut” otrzymał rozkaz przeprowadzenia rajdu po Słowacji. Wkrótce oddział przekroczył granicę koło wsi Czerteż i udał się do wsi Suche. Tu z mieszkańcami przeprowadzono propagandowe rozmowy. Przez następnych parę tygodni partyzanci odwiedzali wybrane wioski starając się w nich podgrzać antykomunistyczne nastroje, zbadać stan świadomości politycznej i narodowej miejscowej ludności oraz przekazać jak najwięcej informacji o działaniach UPA. W czasie rajdu stoczono jedynie parę drobnych potyczek z nieprzyjacielem tracąc w nich kilku ludzi wziętych do niewoli. Niewykluczone, że 1 września zlikwidowano w Stropkowie lokalnego działacza partii komunistycznej. 10 września 1945 r. kuren ponownie znalazł się w Polsce¹.

Wiadomość o rajdzie UPA wzbudziła zaniepokojenie samego Ławrentija Berii. Przeciwko UPA wysłano pułk motocyklistów z 4. Armii Pancernej i oddział specjalny z 9. Armii Gwardii. Nerwowa reakcja sowietów wynikała z nieznamomości zamiarów i sił ukraińskich partyzantów. Nie wykluczano, iż UPA zamierza przejść na Zakarpacie. Z kolei Czechosłowacy wysłali z Koszyc kombinowany batalion z 10. Dywizji Piechoty, który miał za zadanie zapewnić bezpieczeństwo transportu w okolicy Przełęczy Dukielskiej. W rejon wydarzeń

¹ *Litopys UPA*, t. 3, Toronto 1987, s. 167–176.

przybyły także specjalne grupy funkcjonariuszy sowieckich i czechosłowackich służb bezpieczeństwa².

Kolejny tajemniczy rajd partyzantki po terenach Słowacji miał miejsce w dniach 2–13 grudnia 1945 r. Dotknął on Novą Sedlicę, Zboj, Kolbasov i Ulicz. W miejscowościach tych zabrano pewną ilość bydła i rozbito sklepy. Ponadto zabito 18 mieszkańców – Żydów i komunistów. Najwięcej, bo aż 11 osób narodowości żydowskiej zabito w Kolbasovie. Według sowieckich materiałów sprawcy antysemickiego pogromu przeszli do Polski w okolicy Wetliny³. Nazwałem ten rajd tajemniczym, ponieważ nie znajduje on potwierdzenia w raportach oddziałów UPA, co nasuwa podejrzenie, iż być może mamy do czynienia z wypadkiem podszywania się pod ukraińską partyzantkę. Z drugiej wszakże strony na terenach pogranicznych w tym rejonie ukraińska partyzantka czuła się dość swobodnie. Nie można więc wykluczyć, że dokonała tego np. Bojówka Służby Bezpieczeństwa OUN, której meldunki nie trafiały do zbiorczych sprawozdań UPA. Ewentualnie, była to akcja wykonana bez poinformowania o niej dowództwa. Sprawa jest niejasna i wymaga dalszych badań.

Wiadomość o wypadzie w okolicy Kolbasova i Novej Sedlicy sprowokowała sowietów do nawiązania łączności pomiędzy NKWD a armią CSR. Jednocześnie minister spraw wewnętrznych ZSRR Krugłow postanowił zwrócić się z prośbą do polskich władz, by te zlikwidowały oddziały UPA w rejonie wyrostka ciśnieniskiego. Tę ewentualną operację miały one uzgodnić z dowódcą Wojsk Ochrony Pogranicza w okręgu lwowskim gen. Burmakiem⁴.

Pogrom w Kolbasovie zmusił władze czechosłowackie do działania. 13 grudnia 1945 r. dowódca Okręgu Wojskowego IV w Bratysławie powołał Grupę Bezpieczeństwa Obszaru Granicznego (ZPU) „Janosik” liczącą ok. 2500 ludzi. Podporządkowano jej posterunki FS i NB. Grupa „Janosik” miała nie dopuścić do przechodzenia na teren Słowacji „oddziałów UPA i ludności ukraińskiej uchylającej się od przesiedlenia”⁵.

Grupa ZPU zmieniła swój kryptonim i skład liczebny. W kwietniu 1946 r. wzrnocniono ją do 14 batalionów (ok. 7000 ludzi) i zmieniono jej nazwę na „Ocel” („Stal”). We wrześniu 1946 r. jej stan zmniejszono do 4 tys. ludzi. Nieco wcześniej (29 czerwca) zmieniono kryptonim grupy na „Teplice”. Powołanie grupy „Ocel” było związane z kolejnym rajdem przeprowadzonym przez UPA po Słowacji. W kwietniu 1946 r. pojawiły się w tym rejonie trzy sotnie UPA: „Bira”,

² Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej (GARF), f. 9478, opis 1, dzieło 375, k. 1, 90, 92, 96–110.

³ GARF, f. 9401, opis 2, dzieło 141, k. 329.

⁴ *Ibidem*.

⁵ A. B. Szczesniak, W. Z. Szota, *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa 1973, s. 420.

„Myrona” i „Karmeluka”. Podobnie jak wcześniej oddział „Pruta” organizowały one w słowackich wioskach antykomunistyczne wiece. Z zasady unikały starć zbrojnych. Po kilku tygodniach powróciły na terytorium Polski.

Pojawienie się silnych zgrupowań UPA na Słowacji skłoniło Czechosłowaków do szukania kontaktów z Polakami. Wcześniej ze względu na napiętą sytuację pomiędzy obydwojma państwami nie mogło być o niej nawet mowy. Trudno zaś za przejaw takiej współpracy uznać przyjęcie wycofujących się z Łupkowa pod naciskiem UPA polskich żołnierzy i następnie przekazanie ich stronie polskiej.

24 kwietnia 1946 r. Czechosłowacy nawiązali pierwsze kontakty z przedstawicielami polskiej GO „Rzeszów”. 6 maja 1946 r. w Cieszynie wiceminister bezpieczeństwa publicznego płk Grzegorz Korczyński w czasie spotkania z dowódcą Grupy „Oceł” płk. Janem Hermanem zasady współpracy polsko-czechosłowackiej przy zwalczaniu UPA. 12 maja dokonano wymiany oficerów łącznikowych. Ze strony CSR był nim kpt. J. Musil, zaś po polskiej mjr J. Konieczny⁶.

Na efekty polsko-czechosłowackiego porozumienia nie trzeba było długo czekać. Na granicy pojawiły się silne (przeważnie pluton) patrole wojska. 4 maja 1946 r. Czechosłowacy na granicy państwowej na wysokości wsi Wellina zaatakowali sotnię „Myrona” wspartą przez część sotni „Karmeluka”. Ukraińcy przyjęli walkę i silnym ogniem zmusili Czechosłowaków do ustąpienia. Według ukraińskich danych Czechosłowacy mieli 1 zabitego i 2 rannych. UPA nie poniosła żadnych strat⁷. 7 maja 1946 r. Czechosłowacy zgodzili się przyjąć na swoje terytorium ukraińską ludność z przygranicznych wsi. Miała ona być osiedlona, jak ją zapewniono, np. w Sudetach. 19 maja ludność wsi Wisłok, Przybyszów, Karlików i Płonne przeszła wraz z dobytkiem granicę. Ewakuacji ponoć próbował się przeciwstawić sotenny „Chrin”, lecz jego uwagi zostały przez ludność zlekceważone. W czasie przechodzenia granicy sotnia „Chrina” obserwowała przebieg wyjazdu. Ponoć doszło nawet do spotkania „Chrina” z oficerem wojsk czechosłowackich, który wziął jego oddział początkowo za Wojsko Polskie.

Czechosłowacy już następnego dnia ukraińską ludność zaczęli przekazywać stronie polskiej, która kierowała ją dalej do ZSRR. Pozwalali przy tym wywozić z Czechosłowacji poszczególnym rodzinom jedynie jedną furmankę rzeczy. Co się na nią nie zmieściło – zostawało już w CSR. Przekazywanie przesiedleńców zakończono ostatecznie 26 maja 1946 r.⁸ W sumie, wg czechosłowackich danych, do końca 1946 r. stronie polskiej przekazano 3116 osób – w znakomitej większości byli to Ukraińcy próbujący ukryć się przed wysiedleniem na terytorium Czechosłowacji. Tego samego dnia (tj. 26 maja) 400-os-

⁶ *Ibidem*, s. 420–421.

⁷ Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Akta sprawy M. Onyszkiewicza, X 13, k. 107.

⁸ *Ibidem*, X 14, k. 41, 44–46.

bowy oddział czechosłowacki zrobił oblławę w okolicy Wisłoka. W jej trakcie zabił jednego cywila⁹.

Warto w tym miejscu wspomnieć o jeszcze jednym, nieco wcześniejszym wydarzeniu, o którym możemy się dowiedzieć z dokumentów UPA. Otóż 27 kwietnia 1946 r. trzech czechosłowackich żołnierzy przybyło do wsi Solinka i chciało zastrzelić Jurka Frycza, ten zdołał jednak umknąć do lasu. Próbę likwidacji Frycza podjęto przynajmniej jeszcze jeden raz¹⁰. Nie wiadomo, dlaczego podjęto taką próbę. Być może wskazuje to na fakt, iż Czechosłowacy po polskiej stronie przynajmniej próbowali stworzyć siatkę wywiadowczą.

W lipcu 1946 r., jak wynika z meldunków UPA, oddziały czechosłowackie zaczęły „dosyć często” przekraczać polską granicę „napadając i rabując okoliczne wioski”¹¹. Aby przerwać te wypadki dwa roje z sotni U-1 zorganizowały zasadzkę. Jednak, pomimo 72-godzinnego wyczekiwania skończyła się ona na niczym.

Ostatnim aktem działalności UPA w Polsce była podjęta w 1947 r. próba przebiecia się na Zachód. Szczególnie spektakularnym tego przejawem były rajdy przez Czechosłowację sntzi „Iromenki”, „Burlaki” oraz „Brodyca”. W PRL-u obrośli one w małą legendę, głównie dzięki peerelowskim autorom. Szczególnie zasłużył się tu Władysław Jarnicki swoim „Złotym Tygrysem”, zatytułowanym *W pogoni za Burlakiem*¹². Ta łatwa w czytaniu, w sensacyjnym tonie napisana książeczka pełna jest jednak różnego rodzaju przeinaczeń. Warto, jak sądzę, zobaczyć jak było w rzeczywistości.

Już jesienią 1946 r. dowództwo UPA w Polsce podjęło decyzję, aby w wypadku większych oblław Wojska Polskiego – przerzucić większość sił na Zachód. Plan ten postanowiono zrealizować w trakcie operacji „Wisła”, kiedy dalsze istnienie partyzantki straciło wszelki sens. Z ukraińskich planów zdawali sobie sprawę Czechosłowacy. Do zwalczania UPA przygotowali silne oddziały wojska, Służby Narodowego Bezpieczeństwa (odpowiednik polskiego Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego) i policji. W sumie przeciwko UPA na Słowacji, Morawach i w Czechach wystawiono do września 1947 r. 13,5 tys. ludzi. Najsilniejsza jednostka – Grupa Operacyjna „Teplice” została rozlokowana we wschodniej Słowacji. Już w trakcie działań, w czechosłowackim sztabie wypracowano dość skuteczną metodę zwalczania-rajdujących partyzantów. Ponieważ w czasie rajdu musieli oni przechodzić przez drogi przecinające pasma górskie, wzdłuż nich tworzono z małych grup żołnierzy dobrze wyposażonych w broń maszynową sieć zasadzek i zabezpieczeń¹³.

⁹ *Ibidem*, X 13, k. 105; X 14, k. 46.

¹⁰ *Ibidem*, X 13, k. 47.

¹¹ *Ibidem*, X 12, s. 164.

¹² W. Jarnicki, *W pogoni za „Burlakiem”*. Warszawa 1969; W. Jarnicki, *Spalona ziemia*, Lublin 1970.

¹³ J. Fiala, *Zprava o akci B*, Vyšehrad 1994.

Jako pierwsza, o godz. 4. nad ranem 17 czerwca 1947 r. przekroczyła granicę polsko-czechosłowacką sotnia Michała Dudy „Hromenki”. „Hromenko”, który jako podoficer służył w batalionie „Nachtigall” był, moim zdaniem, najzdolniejszym z dowódców UPA działających w Polsce¹⁴. W brawurowym rajdzie przeprowadził swój oddział z Pogórza Przemyskiego do granicy ponosząc przy tym stosunkowo niewielkie straty (zresztą troska o podkomendnych wyróżniała go spośród innych dowódców ukraińskiej partyzantki). 19 czerwca oddział UPA wszedł do wsi Papina, gdzie rozbrojono patrol wojsk czechosłowackich i zaopatrzone się w żywność. Partyzanci zgodnie z otrzymanymi rozkazami starali się żywność kupować, a nie rekwirować. Następnego dnia w potyczce z Czechosłowakami „Hromenko” stracił pierwszego zabitego na terenie CSR. Przed ruszeniem w dalszą drogę od oddziału odłączył się kapelan przemyskiego kurenia UPA ojciec „Kadyło”. Razem z grupą strzelców postanowił on zakonspirować się na terenie Słowacji licząc na swoje kontakty z miejscowym greckokatolickim duchowieństwem. Okazało się to błędem. Wszyscy zostali bowiem aresztowani przez czechosłowacką służbę bezpieczeństwa, która w tym czasie prowadziła na szeroką skalę represje, m.in. właśnie przeciwko Kościołowi greckokatolickiemu.

Tymczasem sotnia parła na zachód. Przekroczyła Ondawę i zaopatrzyła się w zakupioną lub zarekwirowaną żywność w Detriku i Petejovcach. 30 czerwca starła się z Czechosłowakami w okolicy Złatnika. W czasie walki od oddziału oddzieliła się część czoty „Bartla”. Od tej pory „Hromenko” postanowił tylko w ostateczności odwiedzać miejscowości. Oddział żywił się głównie kupowanym w góralskich szalasach owoczym serem i mięsem. W nocy z 11 na 12 lipca sotnia stoczyła potyczkę koło miejscowości Młynki. Do największego starcia doszło jednak 15 lipca koło Hrabuśic. Sotnia w czasie marszu niespodziewanie otrzymała ogień najpierw z boku, a następnie od tyłu. Kompania czechosłowackiego SNB zajęła dogodnie stanowiska na górze, z której oddział właśnie schodził w dół. Partyzanci zalegli i odstrzeliwując się skokami zmiierzali do lasu. „Przed nami – wspomina buńczuczny sotni, Iwan Jowyk „Sokołenko” – zapaliła się trawa, ponieważ Czesi strzelali kulami zapalającymi. Nasze przedpole zasnuł dym i to nas uratowało”¹⁵.

Ukraińcom udało się oderwać od nieprzyjaciela, ale poniesiono bolesne straty. Trzech partyzantów poległo. Kilku zostało rannych. Ranę w rękę otrzymał także „Hromenko”. Od tej pory niektóre obowiązki dowódcy przejął cytowany „Sokołenko”. Warto wspomnieć, że dowódca kompanii SNB porucznik Josef Husak oraz kilku jego żołnierzy za opisane starcie otrzymali medale „Za odwagę w obliczu wroga”.

¹⁴ Patrz: M. Kalba, *My przystały Ukrajini DUN 1941–1943*, Lwów 1999, s. 171.

¹⁵ I. Jowyk, *Neskorona armija*, Kyjów 1995, s. 254.

„Hromenko” przeszedł słowacki Beskid Niski i dotarł w lasy Nizkich Tatr. Tu pułk SNB „Slovensko” zorganizował na niego obławę. Partyzanci w dniach 20–23 lipca kilkakrotnie próbowali przejść linię czechosłowackich ubezpieczeń tracąc przy tym kilku zabitych i wziętych do niewoli. Cierpliwe „podchody” z SNB przyniosły w końcu rezultaty – sotnia przeszła linię okrajenia przez wykrytą lukę na południe od Malużiny. W wykryciu słabych punktów linii nieprzyjaciela pomagali „Hromence” Słowacy. Jeśli wierzyć ukraińskim wspomnieniom chętnie informowali oni o posunięciach komunistycznego, „czeskiego” wojska. 5 sierpnia sotnia napotkała kilku studentów wędrujących po górach. Kupiono od nich mapy Moraw, Czech i nawet części Austrii. Wkrótce sotnia wkroczyła na tereny Moraw. Doszło tu jedynie do paru drobnych potyczek, między innymi w nocy z 9 na 10 sierpnia w Byfnicy i 17 sierpnia we wsi Jestrabice. Starcie w Jestrabicach zdradziło miejsce pobytu oddziału i pozwoliło Czechosłowakom zamknąć go w okrążeniu. Powstańcom w sukurs przyszyły jednak mgły i burze. Pod ich osłoną niezauważeni dwukrotnie przemknęli przez linię wojska. Choć nastawienie ludności czeskiej było zdecydowanie niechętnie partyzantom i o każdym ich pojawieniu natychmiast meldowano władzom, przeszli oni przez Morawy i Czechy bez strat. Nocą 24 na 25 sierpnia wkroczyli do Austrii, a kilkanaście dni później, w nocy z 9 na 10 września bez większych niespodzianek przeszli granicę Bawarii i poddali się Amerykanom. „Każdy z nas – napisał później „Hromenko” – odetchnął z ulgą...”¹⁶.

Sotnia „Burlaki” przeszła granicę polsko-czechosłowacką nocą z 21 na 22 czerwca 1947 r. W czasie przechodzenia granicy nie doszło do starć ani z Polakami, ani z Czechosłowakami. Około godz. 10. sotnia dotarła w okolice wsi Telepovec, pow. Snina. Do wsi nie wstąpiono, gdyż stacjonował w niej oddział wojska. Zabrano jedynie pasącą się krowę, którą – z powodu starcia z czeskim patrolem niedogotowaną – zjedzono. Partyzanci skierowali się następnie w kierunku m. Parihuzovec. Po drodze natknięto się na patrol wojska. Ukraińcy przekonali Czechosłowaków, że są zbłąkanym polskim oddziałem, po czym zaskoczonych rozbroili. Około godz. 22. dotarli do Parihuzovców. Rozbili tu posterunek NB (Narodowego Bezpieczeństwa – czechosłowacka policja) oraz zarekwirowali żywność, m.in. mąkę, cukier i słoninę. W pobliskim lesie widząc zmęczenie swoich podwładnych „Burlaka” zarządził dwa dni odpoczynku¹⁷.

26 czerwca sotnia zajęła wieś Pichne. Rozbrojono kilkusobowy patrol wojska oraz zabrano różne produkty żywnościowe. Rano oddział ruszył w dalszą drogę na zachód przez m.in. Dedačovą – Hrubov – Niżną Sitnice – Kelce. 3 lipca

¹⁶ M. Hromenko, *U welykomu rejdi*, Monachium 1956, s. 153.

¹⁷ Archiwum Warszawskiego Okręgu Wojskowego (AWOW), 10/91/3751, Akta sprawy Włodzimierza Szczygielskiego

1947 r., ok. godz. 20. sotnia dotarła do miejscowości Kvakovce pow. Vranov. Poszczególne grupy partyzantów zaopatrzyły się w żywność u mieszkańców. Oprócz tego rozbito miejscową spółdzielnię, skąd zabrano 15 litrów wódki, 700–800 sztuk papierosów, 15–20 kg cukru, mąkę i inne produkty. Ponadto „Burlaka” z podwładnymi dopił napoczętą beczkę piwa. Na zabrane rzeczy wycenione na 10 tys. koron „Burlaka” dał pokwitowanie.

Po dokonaniu rekwizycji oddział UPA ruszył w dalszą drogę. Mając większą ilość prowiantu Ukraińcy omijali ludzkie osiedla. Dopiero 9 lipca powstańcy przeszli do Ruskych Peklan pow. Preszov, gdzie „Burlaka” kupił za czeskie pieniądze 300 sztuk papierosów. Następną rekwizycję przeprowadzono nocą 14 lipca w Zlatej Idce, pow. Nižny Medzev. Zabrano tam 60–70 kg cukru, „większą ilość mąki”, 600–700 sztuk papierosów, tabakę, marmoladę, kawę, 5 litrów koniaku oraz nieco słoniny.

16 lipca 1947 r. na odpoczywających partyzantów natknął się oddział Czechosłowaków. Wywiązała się krótka walka. Ukraińcy stracili jednego zabitego i jednego ciężko rannego. Wzięli zaś do niewoli jednego elewa szkoły podchorążych. Rozbrojono go i zabrano mu umundurowanie. „Burlaka” najpierw go przesłuchał, by dowiedzieć się czegoś na temat sił czechosłowackich, po czym przeprowadził z nim propagandową rozmowę wyjaśniając cel walki toczonej przez UPA. Podkreślił, że ukraińska partyzantka walczy jedynie z komunizmem. Kazał mu też przekazać innym czechosłowackim żołnierzom, aby w czasie starć strzelali w górę. Podchorąży został puszczony wolno w chwili, gdy sotnia ruszyła do dalszego marszu. Po godzinie ponownie doszło do krótkiego, 3-minutowego starcia. Po stronie ukraińskiej zginął kolejny strzelec, zaś kilku Czechosłowaków trafiło w ręce UPA. I tych po rozbrojeniu i krótkiej rozmowie puszczono wolno. W następnych dniach partyzanci z determinacją posuwali się naprzód. Coraz bardziej doskwierał im brak map terenów, po których przechodzili.

By je zdobyć, 21 lipca „Burlaka” wysłał patrol do Vojtechovej Osady. Natrafił on jednak na placówkę wojska. W strzelaninie po obydwu stronach padło po jednym zabitym. Oddział „Burlaki” ruszył dalej starając się unikać starć. Od przygodnie spotykanych osób i co jakiś czas branych do niewoli pojedynczych żołnierzy przeciwnika „Burlaka” orientował się w sytuacji. Po każdej potyczce ukraińscy partyzanci skrzętnie zbierali porzucaną przez Czechosłowaków broń maszynową. Zaczynało im bowiem powoli brakować amunicji do tej przyniesionej z Polski – po jej wyczerpaniu po prostu porzucali ją w lesie.

Wieczorem 31 lipca 1947 r. żołnierze UPA dotarli do lasu w okolicy drogi Malužina–Nižna Boca. Przez kilka godzin obserwowano drogę. Nie zauważono jednak nic groźnego. Około godziny pierwszej „Burlaka” wydał rozkaz przejścia na drugą stronę szosy. Gdy partyzanci znaleźli się na otwartej przestrzeni powital ich silny ogień broni maszynowej oraz eksplozje granatów. Zahartowani w bojach spotkaniowych z polskimi oddziałami żołnierze UPA natychmiast odpowiedzieli

ogniem i po krótkiej walce zmusili Czechosłowaków do ustąpienia. Stracili jednak następnych dwóch zabitych i jednego rannego. Nie mając możliwości transportowania rannego, „Burlaka” zostawił go z listem do Czechosłowaków z prośbą, by traktowali go tak jak on traktuje wziętych do niewoli żołnierzy armii CSR.

1 sierpnia oddział spotkał trzech turystów, od których przejęto dwie mapy. Dzięki temu można było pewniej kontynuować rajd. Sotnia w dalszej drodze nie zaglądała już do miejscowości. Było to zbyt niebezpieczne. Żywność zdobywano w górskich szatach rekwirując ją lub kupując. 4 sierpnia partyzanci dotarli do góry Magura Lupca w Nizkich Tatrach. Tu przenocowali i rano podjęli próbę przedarcia się przez pierścień obławy w okolicy potoku Lučanka, 9 km na południe od miejscowości Liptowska Tepla. Skończyło się to niepowodzeniem i Ukraińcy stracili 2 rannych. Po południu sotnia wróciła na Magurę Lupcę. Tu rozłożono się na odpoczynek. Nieoczekiwanie na polanie pojawił się oddział czechosłowacki. Siedemnastu podchorążych dosłownie weszło pod lufy podwładnych „Burlaki”. Nie mając możliwości na skryty odwrót, „Burlaka” nakazał otworzyć ogień. Skutki były tragiczne – 6 podchorążych poległo, trzech zostało rannych. Pozostali, słabo się odstrzeliwując uszli do lasu. Partyzanci zabrali broń i umundurowanie rannych i zabitych Czechosłowaków. Rannych podchorążych opatrzone. Sotnia nie poniosła żadnych strat.

Potyczka na Magurze Lupcy była największą porażką armii CSR w walkach z UPA. Na wieść o tym dowódca wojsk czechosłowackich wydzielonych przeciwko UPA, gen Julius Nosko rozkazał większość sił prześladowujących „Hromenkę” skierować przeciwko „Burlace”.

Tymczasem sotnia „Burlaki” klucząc i manewrując parła wciąż do przodu. 13 sierpnia dotarła do miejscowości Biela pow. Ružomberok. W jej okolicy zanoceowała. „Burlaka” spał z grupą partyzantów w schronisku turystycznym, zaś reszta oddziału w lesie. Korzystając z okazji, przebywającym w schronisku turystom tłumaczył cele walki UPA. W nocy zbudził go wybuch granatu. Okazało się, że został on spowodowany przez nieostrożność jednego z jego podwładnych. W wyniku eksplozji dwóch partyzantów odniosło rany i trzeba było pozostawić ich w schronisku.

16 sierpnia 1947 r. sotnia dotarła do Matej Fatry. Również ten górski rejon był nasycony czechosłowackim wojskiem. Jak się wydaje, fakt ten załamał „Burlakę”. Choć morale jego sotni stało na wysokim poziomie postanowił podzielić ją na mniejsze grupy. Jak później zeznawał, chciał w ten sposób uniknąć daremnego przelewu krwi swoich podwładnych. Doszedł bowiem do wniosku, że w dalszej drodze musiałby siłą przerywać się przez kolejne blokady, co spowodowałoby duże straty. Jego decyzja zrobiła na podwładnych przygnębiające wrażenie. Przyzwyczajeni do słuchania rozkazów nagle mieli sami podejmować strategiczne decyzje. Nic więc dziwnego, że decyzję swojego dowódcy przyjęli w głuchym milczeniu. Przed rozjęciem „Burlaka” zrobił całemu swojemu oddziałowi zdję-

cie. Jego sotnia, wg czeskich danych, liczyła wówczas 67 ludzi. Rozwiązanie sotni, jak się wydaje, było błędem. Wątpliwe, by zmniejszyła ona poniesione straty.

Tak czy inaczej sotnia została podzielona na 7 grup. Wkrótce kilka z nich ponownie skupiło się wokół dowódcy tworząc grupę 35 osób. 19 sierpnia partyzanci podeszli do leśniczówki Dvor. Chcieli tu zdobyć trochę żywności. W budynkach stacjonowało kilku czechosłowackich żołnierzy, którzy odrzucili propozycję poddania się i rozpoczęli walkę. W starciu zginął jeden Czechosłowak. Żołnierze UPA musieli się wycofać. Nocą z 20 na 21 sierpnia grupa „Burlaki” wpadła wprost na czechosłowackie ubezpieczenie niedaleko miejscowości Krašňany. Ukraińcy odpowiedzieli ogniem i poderwali się do szturm. Przebili się przez linie ubezpieczenia, lecz otrzymali silny ogień broni maszynowej ze skrzydeł. Walkę rozstrzygnął czołg, który pojawił się na drodze i zmusił Ukraińców do odwrotu. W pościg za nimi ruszył żołnierz Ladoslav Patočka, lecz śmiałość swą przypłacił życiem. Choć „Burlace” i tym razem dopisało szczęście, to po walce zebrał jedynie 18 ludzi. Poradził im, aby się rozeszli i kontynuowali dalszy marsz sami albo się poddali. Sam pozostał z 6 ludźmi i członkiem cywilnej siatki „Ofelią” i w dalszym ciągu kontynuował marsz, jednak z coraz mniejszym przekonaniem. Ostatecznie 3 września 1947 r., po dotarciu do rzeki Vah 4 km na północny-zachód od miasta Vrutky, postanowił się poddać. Z informacją o swojej decyzji wysłał do czechosłowackiego dowództwa „Ofelię”. W kilka godzin później zjawił się w oznaczonym miejscu (schronisko Janosiškovo) i złożył broń. Decyzji tej zapewne później bardzo żałował. Wydany w 1948 r. polskim władzom został bowiem skazany na karę śmierci i stracony.

Sotnia „Brodyca” w czasie akcji „Wisła” przebywała w Beskidzie Niskim. Aby uniknąć obław zmuszona była parokrotnie przechodzić na tereny Czechosłowacji, gdzie doszło do szeregu starć¹⁸. „Brodyca” zrezygnując z manewrując wyrwał się pościgowi i w okolicach Małych Pienin przeszedł ponownie do Polski. Następnie, górami Beskidu Sądeckiego dotarł ponownie w Beskid Niski. Tu pozwolił swoim ludziom odpocząć i podjął decyzję o marszu na Zachód. Początkowo prowadził swój oddział przez pograniczne góry Polski. Poprzez Gorce i Beskid Żywiecki dotarł w październiku aż w okolice Wisły. Tu postanowił podzielić oddział na mniejsze grupy, które miały przebijać się samodzielnie. Partyzanci, podobnie jak w sotni „Burlaki”, decyzję dowódcy przyjęli bez entuzjazmu. Przyzwyczajeni do polegania na dowództwie nierzadko poczuli się opuszczeni. Rozkaz jednak wykonano. Porzucono broń maszynową i karabiny, w dalszą drogę zabierając tylko broń krótką. Drobne grupy partyzantów w końcu października 1947 r. przeszły granicę kierując się w stronę Austrii. W czasie drogi stoczyły

---

¹⁸ Bardziej dokładny opis tych starć patrz: G. Motyka, *Tak było w Bieszczadach Walki polsko-ukraińskie 1943–1948*, Warszawa 1999, s. 424–425.

kilka potyczek z wojskami czechosłowackimi. W jednej z nich, wieczorem 29 października koło hotelu „Baron” na górze Biały Krzyż zginął jeden i zostało rannych dwóch Czechosłowaków (w najnowszym 29. tomie *Litopysów UPA* jest podana błędna informacja, że wszyscy trzej Czechosłowacy zginęli)¹⁹. Znaczna część partyzantów została schwytana. Do końca listopada złapano aż 35 członków sotni. Wśród wziętych do niewoli był też zatrzymany 30 października przez policjantów Jiri Michla i Karela Motyčkę sotenny „Brodycz”. Podobnie jak „Burlaka” został on wydany Polsce i stracony.

Oprócz zwalczania partyzantki czechosłowackie służby bezpieczeństwa przejęły linie sztafetowe. Już w 1945 r. udało im się aresztować „Perebyjnisa”. W 1948 r. przeprowadzono aresztowania wśród księży greckokatolickich. Według oficjalnych doniesień władz zlikwidowano punkty przerzutowe OUN mieszczące się w greckokatolickim kościele św. Salwatora przy ul. Karlovej 1 w Pradze, w kościele w miejscowości Bystre, pow. Svidník²⁰.

W czasie walk toczonych przez UPA z Czechosłowakami Ukraińcy stracili 61 zabitych, 260 wziętych do niewoli i 29 osób, które poddały się same. Wśród wziętych do niewoli było trzech sotennych (oprócz „Burlaki” i „Brodycza” był też „Kałynowycz”). Poza partyzantami Czechosłowacy aresztowali 65 współpracowników UPA i 46 członków siatki cywilnej. Do tych ostatnich danych należy podchodzić z wielką ostrożnością. Byli to niekoniecznie Ukraińcy i w dodatku wcale nie musieli być oni związani z UPA. W tym czasie bowiem władze organizowały obławy na przedstawicieli opozycji aresztując ich pod wymyślanymi zarzutami, w tym także pod pretekstem współpracy z UPA.

Straty czechosłowackie wyniosły w tym czasie 32 zabitych, 26 rannych i 2 zaginionych żołnierzy, policjantów i cywilów. Starcia z UPA były największą operacją wojskową, jaką wojska czechosłowackie przeprowadziły po II wojnie światowej.

Kilkuset Ukraińcom udało się przedrzeć do amerykańskiej strefy okupacyjnej. Ich przybycie miało pewne znaczenie polityczne. Pokazało bowiem, iż za „żelazną kurtyną” istnieje antykomunistyczna partyzantka (najprawdopodobniej to właśnie zachęciło w 1948 r. brytyjski wywiad do nawiązania współpracy z OUN-b). Był to niewątpliwym sukcesem rajdujących partyzantów, przede wszystkim „Hromenki”. Za porażkę natomiast należy uznać wysokie straty poniesione przez UPA.

Wiele grup kurierskich pojawiło się na terenie CSR także w późniejszym czasie. Przechodziły one jeszcze w latach 50. W jednej z nich w 1949 r. zginął w przypadkowej strzelaninie sotenny „Chrin”.

¹⁹ *Litopys UPA*, t. 29, Toronto-Lwów 1999.

²⁰ Patrz np.: E. Hruška, *Akce Zeppelin*, Plzeň 1999.

Warto jeszcze zastanowić się, jak do oddziałów UPA odnosiła się ludność Czechosłowacji. Tak ówczesną sytuację widzieli Antoni B. Szcześniak i Wiesław Z. Szota: „Górzyste tereny Słowacji zamieszkiwała ludność ukraińska, której znaczny odsetek sympatyzował z ukraińskimi nacjonalistami udzielając im poparcia. Walka między siłami burżuazyjnymi i postępowymi w Czechosłowacji pogłębiała brak stabilizacji oraz ułatwiała działanie nacjonalistom ukraińskim. Nacjonalistom ukraińskim w Słowacji udzielała aktywnego poparcia Partia Demokratyczna reprezentująca słowackie elementy burżuazyjne”²¹.

Opinia ta – pomijając już marksistowską frazeologię – jest w dużej mierze przesadzona. Ukraińcy zamieszkujący Słowację byli słabo uświadomieni narodowo. Część z nich uważała się i uważa po prostu za Rusinów czy Karpato-Rusinów. Pewne wsparcie udzielane UPA przez mieszkańców Słowacji wynikało z niechęci do komunizmu. Poza tym, jak można przypuszczać, działalność UPA w Polsce traktowano jako wewnętrzny problem nielubianego sąsiada. W czasie rajdów UPA w 1947 r. w gazetach sympatyzujących z Partią Demokratyczną sugerowano nawet, by stworzyć korytarze dla UPA, którymi ta przeszłaby nieniepokojona na Zachód. Może to wskazywać, iż w Czechosłowacji nie zdawano sobie sprawy z ewentualnych żądań terytorialnych przywódców OUN wobec Słowacji.

Dlatego wszystkie oddziały wojskowe skierowane do zwalczania UPA w praktyce starały się także wzmocnić władzę komunistów. Pod zarzutem organizowania antypaństwowego spisku przy współpracy z „faszystowskimi bandami UPA” aresztowano wiele osób powiązanych z nurtem demokratycznym. Na karb UPA kładziono wszystkie wyczyny band kryminalnych, by uzasadnić obecność w terenie dużych sił wojska. Ciekawe, iż w końcu 1946 r. schwytano bandę rabunkową złożoną z działaczy partii komunistycznej. Zdaniem słowackiego historyka Roberta Letza może to świadczyć, iż czechosłowacka służba bezpieczeństwa tworzyła tzw. „grupy zorganizowane” podszywające się pod ukraińską partyzantkę²². Szczególnego nasilenia akcja komunistów nabrała – jak łatwo się domyślać – latem 1947 r. Ówczesne prowokacje służyły do przygotowania gruntu do komunistycznego przewrotu. Być może, brak sukcesów w walce z UPA wynikał po części właśnie z politycznego zaangażowania czechosłowackiego wojska.

Działania komunistów odniosły skutek. W lutym 1948 r. komuniści w wyniku przewrotu zdobyli w Czechosłowacji pełnię władzy. Opisane fakty, jak sądzę, wskazują na to, iż na akcję „Wisła” należy patrzeć nie jak na autonomiczną decyzję polskiego rządu, lecz jak na fragment większego scenariusza podporządkowywania sobie Europy Środkowo-Wschodniej przez Kreml.

²¹ A. B. Szcześniak, W. Z. Szota, *Droga...*, s. 418–419.

²² R. Letz, *Slovensko v rokoch 1945–1948. Na ceste ku komunistickej totalite*, Bratislava 1994.

Депортація українців з Закарзання на захід Польщі в рамках акції «Вісла»

Сучасні українсько-польські стосунки розвиваються як взаємини двох суверенних заприязнених слов'янських держав у Центральній Європі. Проте над суспільствами обох країн тяжіє спадщина минулого. Впродовж тривалого часу в стосунки між обома народами ввійшли все нові акти відчуження, нашаровувалися взаємна неприязнь і навіть відверта ворожнеча.

В історії взаємин обох народів дійсно є немало трагічних сторінок. І, якщо шукати, хто винен, то важко буде знайти якусь точку відліку для того, щоб щиро подати один одному руку. Оскільки метою мого виступу є наслідки однієї з найтрагічніших сторінок в історії українців Польщі – акції «Вісла», – то я хотів би поставити наступні запитання: Які були причини і характер акції «Вісла»? Які були спроби вояків УПА чи цивільного українського населення перебратися внаслідок акції «Вісла» на Захід?

Дотепер з цього приводу в Польщі написано більше, ніж в Україні, у тому числі й польськими дослідниками українського походження¹. Але цей трагічний епізод у житті українців Польщі здебільшого розглядається в комплексі з іншими українсько-польськими проблемами часів Другої світової війни та по її закінченні. Це, мабуть, правильно. Бо одне, вирване з контексту стосунків, явище не проливає світла на усю їх сукупність. Проте хотів би, разом з тим, зауважити, що при розгляді українсько-польського протистояння за часів минулої війни мають місце певні, м'яко кажучи, «пробіли». На жаль, з обох боків. Зверніть, будь-ласка, увагу. Йдеться про винищення поляків на Волині і в Східній Галичині, про акцію «Вісла». Однак, лише похашцем згадується про трагедію українців Холмщини або й не згадується взагалі. Але це була дійсно трагедія. Протягом 1942–1943 рр. тут знищено 378 свідомих українців – лікарів, вчителів, священників тощо². Вони не належали ні до яких «банд». Їх знищували лише за те, що вони були українцями. Дуже часто ті збивства здійснювалися руками «визволителів» зі сходу, на відповідне, як тепер сказати б, замовлення.

¹ Акція «Вісла». Документи, упор. і ред. Є. Місипо, Львів–Нью-Йорк 1997; *Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleniczej akcji „Wisła” 1947 roku*, red. W. Mokry, Kraków 1997; R. Drozd, I. Hałagida, *Ukraińcy w Polsce. 1944–1989*, Warszawa 1999 та ін.

² *Надбужащчина, Сокальщина, Бетшчина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмщина і Підляшшя. Історико-мемуарний збірник*, т. 2, Нью-Йорк–Ларнж–Сідней–Торонто 1989, с. 668–678.

Наступний етап, вже масового, винищення, переважно селян, пройшов взимку-навесні 1944 р., коли запалали десятки й десятки українських сіл Холмщини. Скільки знищено людей? За різними даними – від 2,5 до 5 тис. осіб, а може значно більше³. Підрахунки є, але вони не були ніколи остаточними. Наведені дані у порівнянні з втратами поляків на Волині чи в Галичині можуть бути меншими. Я не хотів би вимірювати кількісними показниками трагедію людей. А просто нагадати, що, мабуть, трагедію Холмщини варто також трактувати, як одну із складових комплексу проблем, які стосуються становища українців у Польщі під час і після Другої світової війни.

Повертаючись до проблеми «Вісла» варто нагадати, що у межах Польщі після Другої світової війни залишилися такі колись етнічно українські землі як Лемківщина, Засяння, Холмщина та Підляшшя. Частково вони були колонізовані раніше, у міжвоєнний період. Власті тодішньої Польської держави цілком відверто здійснювали насильницьку асиміляцію українців. Майже повсюдно заборонялося навчання рідної мови, проведення національних мистецьких заходів, руйнувалися православні церкви Холмщини, всіляко заохочувалися акти ілюмінція з національних святинь українців⁴.

Друга світова війна суттєво підсилила національні протиріччя між поляками та українцями. А з боку політичних чинників як перших, так і других, на жаль, не склалося порозуміння, що допомогло б обом народам вистояти в роки лихоліття. Сталися акти масового винищення поляків на Волині та в Галичині, а українців – на Холмщині, Підляшші, в Засянні, Лемківщині.

Коли ж війна завершувалася, Радянський Союз на правах переможця хотів встановити гегемонію в Європі, передусім Центральній, отримуючи себе «народно-демократичними» державами, насаджуючи в них слухняні режими. Досвід «розв'язання національного питання» в СРСР до того часу накопичився чималий. Отож, у вересні 1944 р. було укладено угоду про взаємний обмін населенням між Польщею і тодішньою УРСР як нібито суверенною республікою Союзу. З Польщі до СРСР протягом 1944–1946 рр. вивезено добровільно-примусово майже 500 тис. українців, а у зворотньому напрямку 700–800 тис. поляків⁵.

³ *Надбужанищина...*, т. 2, с. 667; В. Сертійчук, *Трагедія українців Польщі*, Тернопіль 1997, с. 36; Г. Бучало, *Холмський край наші український*, Рівне 1994, с. 26 та ін.

⁴ *Надбужанищина...*, т. 2, с. 635–651.

⁵ В. Кучер, *Не виправдані сподівання (До питання про переселення українців з Польщі до УРСР, «Українська діаспора»* 1993, ч. 3, с. 63–74; Г. Щербя, *Проблеми українсько-польських переселень у 1944–1948 рр. у світлі соціологічних досліджень*, Там само, с. 66–67; А. В. Szczepiński, W. S. Szota, *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa 1973, s. 232–234 та ін.

Проте в нових кордонах Польщі продовжувало залишатися ще орієнтовно 200 тис. українців (джерела містять різну інформацію: від 140 до 230 тис. осіб⁶. Ось проти них й була спрямована військова операція «Вісла». Навчена московськими зверхниками, «народна» влада Польщі розпочала її 28 квітня 1947 р., залучивши регулярні військові з'єднання, підрозділи державної безпеки і внутрішніх військ, разом близько 20 тис. вояків, які мали діяти проти, як писалося, «близько 6 тис. членів українського збройного націоналістичного підпілля»⁷.

Дослідникам поки що недоступні (або малодоступні) архіви колишнього СРСР щодо цієї справи. Проте не має жодного сумніву, що антиукраїнський захід було заздалегідь погоджено з тодішніми радянськими та чехословацькими правлячими класами. Про це красномовно свідчить той факт, що з початком військової операції радянські частини НКВС та армії Чехословаччини заблокували кордони Польщі від Бреста на півночі до Нового Сонча на півдні. Більше того, радянські внутрішні війська ще з вступу на територію Польщі в липні 1944 р. продовжували залишатися тут і «допомагати» у встановленні «народно-демократичного ладу», а на етнічно українських теренах, – у придушенні українського національного руху та фізичному винищенні його учасників⁸.

Підготовку до акції «Вісла» розпочато заздалегідь, коли стало зрозумілим, що добровільно українці ніколи не залишать місце свого споконвічного проживання. Кампанія по їх переселенню до радянської України зайшла в глухий кут. Намагання польських «народних» властей при підтримці радянських чинників змусити українців покинути Польщу провалилася⁹. Виселення українців з Польщі супроводжувалося посиленою антиукраїнською пропагандою. Загалом УПА приписувалися криваві злочини щодо поляків. Ніхто це заперечує того факту, що дійсно у ті страхітливі роки мали місце акти масових взаємних вбивств. Проте в інтересах обох країн їм слід хоча б тепер дати об'єктивну, зважену оцінку, а не висувати взаємних звинувачень, що не приносять жодної користі.

⁶ К. Подляський, *Білоруси – литовці – українці: наші вороги чи друзі?*, Мюнхен 1985, с. 104; М. Трухан, *Українці в Польщі після другої світової війни. 1944–1984*, Нью Йорк 1990, с. 32; *Poland and Ukraine. Past and Present*. Ed. by Peter Y. Poticznyi, Edmonton-Toronto 1980, p. 248.

⁷ А. В. Szcześniak, W. S. Szota, *op.cit.*, s. 434.

⁸ *Українці в Polsce. 1939–1993. Kalendarium Dokumenty. Informacje*, Warszawa 1993, s. 27; А. В. Szcześniak, W. S. Szota, *op.cit.*, s. 440–456.

⁹ *Українці в Polsce*, s. 12; А. Dybkowska, J. Żaryn, M. Żaryn, *Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności*, Warszawa 1994; В. Кучер, *Замн. праця*, Г. Шерба, *Замн. праця*.

Щодо кількості загиблих на теренах Польщі цивільних поляків «від рук УПА», то за польськими даними вона за час від липня 1944 р. до грудня 1947 р. становить 599 осіб. При цьому найбільші втрати польського населення припали на 1944, 1945 та 1946 рр., тобто на час найбільшого польсько-українського протистояння – відповідно 117, 368 і 98 осіб¹⁰.

Провал виселення українців до УРСР змусив правлячі кола «народної» Польщі спробувати розв'язати українську проблему в кордонах своєї держави. На це вказують документи ще з осені 1946 р. Зокрема, в листопаді того року на ім'я годинішого генерального секретаря ЦК Польської робітничої партії В. Гомулки, який виконував також обов'язки віце-прем'єра уряду та міністра «повернених земель»¹¹, подано документ, в якому пропонувалося розв'язати українську проблему «шляхом примусового переселення на повернені землі до однієї чітко визначеної місцевості, яка перебувала б під пильним контролем органів безпеки», бо «на майбутнє не можна розраховувати на лояльність цих людей щодо держави»¹².

Як вважають дослідники, наприклад, відомий український історик з Польщі Є. Місіло, підготовку до виселення українців з їх етнічних територій розпочато у січні 1947 р. Саме тоді військові частини, розташовані у південно-східних воєводствах, отримали наказ підготувати списки українських та українсько-польських родин¹³. Через місяць заступник начальника генерального штабу Війська Польського генерал Стефан Моссор після інспекції воєвельських комітетів безпеки в Кракові, Жешові (Ряшеві) та Любліні у звіті на ім'я керівника державної безпеки, а також міністра національної оборони маршала М. Жимерського пропонував розселити українців «окремими родинами по всій території повернених земель, де вони швидко асимілюються»¹⁴.

За правову основу для переселення українців «народна» влада використовувала довоєнні циркуляри щодо проживання в прикордонній смузі. До речі, застосування комуністичними правителями санітарного законодавства щодо вигнання українців з їх рідних земель мало місце як під час депортації до СРСР, так і у ході акції «Вісла» і аж до початку 50. рр., коли виселяли ще жителів з віддалених лемківських сіл¹⁵. Підтвердженням цьому є тасмне розпорядження департаменту прикордонних військ Міністерства національної оборони від 14 серпня 1946 р., що наказувало місцевим начальникам скласти списки жителів 30-кілометрової прикордонної смуги, проживання яких на

¹⁰ A. B. Szczętniak, W. S. Szota, *op.cit.*, s. 529.

¹¹ Так називали території передані Польщі від Німеччини, що складають третину площі країни.

¹² Акція «Вісла». Документи, с. 19.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само, с. 57.

¹⁵ Там само, с. 55–56.

цій території визначалося «небажаним з огляду на безпеку кордонів держави». Складання списків завершилося у жовтні того ж року. Вони були використані для проведення акції «Вісла»¹⁶.

Планувалося «остаточне вирішення української проблеми» – вивезення населення й ліквідація УПА – здійснити у два етапи. На першому йшлося про «очищення» від українців району Сянока і прилеглих до нього територій з півночі і заходу. Разом з тим, виселенню підлягали українці з Люблинського воєводства¹⁷. З останнього найбільша кількість українців вже була депортована протягом попередніх років до СРСР. На другому етапі операція мала проходити в районі Перемишля – Любачева та на Лемківщині.

Згідно з розробленими інструкціями, військові підрозділи огочували населені пункти, визначені для депортації, щоб запобігти можливій втечі жителів, яких зганяли до центрів сіл і повідомляли про виселення. На збори давали декілька годин, щоб зібрати найнеобхідніші речі, після чого виселенців під конвоєм відправляли на збірні пункти. Ними, як правило, служили сільські пасовиська, огорожені колючим дротом і пильновані військом. Збираючи там сотні, потім тисячі людей, їх примушували протягом тривалого часу страждати від дощу та весняних приморозків¹⁸.

На збірних пунктах йшла ґрунтова селекція з метою виявлення «ворожих і непевних елементів». Запідозрених у співпраці з УПА поділяли на три категорії: „А” – ті, хто підлягав обліковій службі безпеки; „В” – ті, хто переходив у відання військової розвідки; „С” – ті, кого можна було використати як інформаторів або таких, яких вважали за більш-менш лояльних до тодішньої польської влади¹⁹. Ці три категорії осіб, у відповідності з інструкціями, потрібно було «відокремити як підотріпаних». На практиці це виявилось наказом щодо заарештовування й ув’язнення в таборі Явожно або, в кращому випадку, поселення в нових місцях – особливо категорії „А” та „В” – не більше однієї родини в одній місцевості.

Вигнання українців з рідних місць супроводжувалося масовими репресіями не тільки щодо учасників підпілля, але й людей, не пов’язаних з ним. Розмах репресій та кількість їх жертв і дотепер не повністю визначені. Невідомо, чи комусь колись вдасться з’ясувати цю справу до кінця. У будь-якому випадку документи свідчать, що за неповних чотири місяці, поки відбувалося переселення, військові суди оперативної групи «Вісла» засудили 315 українців, з них 173 – до страти. Протягом лише 1947 р. у різних місцях Польщі

¹⁶ Там само, с. 20.

¹⁷ Там само, с. 59–61, 78–79.

¹⁸ Там само, с. 27–29.

¹⁹ Там само, с. 163–165.

засуджено до страти 372 українців. Загалом судове переслідування українців за участь або співчуття ОУН-УПА тривало ще до початку 60. рр. До страти під час судових процесів за 1944–1956 рр. засуджено 573 українців. Серед них – страчені 1950 р. – командувач УПА в Закарзонні Мирослав Онишкевич («Орест») та керівник Служби безпеки Закарзоння Петро Федорів («Дальнич»). Чи не останній такого типу вирок винесено 8 березня 1961 р. у Перемишлі Іванові Шпоптакові («Залізнякаві»), колишньому командирові 27. тактичного відтинку УПА «Бастіон», який був замінений йому на багаторічне ув'язнення²⁰.

Про один з епізодів антигуманної акції польських властей сповіщалося у звіті розвідувальної групи США від 17 березня 1948 р., в якому, зокрема вказувалося, що чи не найбільш важлива операція проти УПА відбулася у травні 1947 р., коли «406 бандитів», як писалося в тодішніх польських документах, що до речі, й тепер повторюється, на жаль, в наукових дослідженнях, було вбито та декілька сотень заарештовано²¹.

Розпочата 28 квітня 1947 р. акція «Вісла» тривала як військово-політична операція три місяці, хоча її завершення затяглося на досить тривалий час. 28 липня, на відзначення закінчення військових дій проти УПА, на кордоні між Польщею та Чехословаччиною відбулося нагородження військових, що «відзначилися» у боротьбі проти загонів УПА та виселенні українців. Наступного дня розформовано штаб оперативної групи «Вісла». Однак українське підпілля ще не було зліквідоване повністю. Тому на територіях, які підлягали «очищенню» від українців, залишалася частина військових підрозділів і підрозділи радянських військ НКВС, про присутність яких не дуже охоче сповіщається ще й тепер. Залишені війська декілька разів змінювали назви оперативних груп, перебуваючи у підпорядкуванні командування Краківського та Люблинського військових округів. Разом з тим, з підрозділів внутрішніх військ тоді було створено три оперативні підгрупи: «Сапож» («Сянік»), пізніше – «Горлиці»), «Любачув» («Любачів») та «Грубешуя» («Грубешів»), які й надалі боролися проти УПА та виселяли рештки українців з Лемківщини, Засяння, Холмщини та Підляшшя. Зокрема, наприкінці вересня 1947 р. проведено додаткове виселення понад 420 українців з повітів Влодава (Володава) і Грубешів, яких перевезено до Олыштинського воєводства²².

За даними польського генштабу, під час акції «Вісла» виселено 140.575 українців та членів змішаних українсько-польських родин. Ці дані викликають сумнів у багатьох дослідників. Очевидно, що вони не включають в'язнів

²⁰ Там само, с. 460–461.

²¹ *Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question 1938–1951. A Documentary Collection*, Ed. by L. Luciuk, B. Kordan, Kingston 1987, p. 205.

²² *Акція «Вісла». Документи*, с. 417.

Явожна чи інших місць ув'язнення, поселених після відбуття покарання на тих самих «понімецьких землях». Не залучено до статистики генштабу і тих українців, котрих переселяли вже після формального завершення «Вісли». Разом, за планами акції, переселено 150–170 тис. українців²¹.

Через півстоліття після однієї з найстрахітливіших сторінок в житті українців Польщі не викликає сумніву те, що «народна» влада, проводячи «Віслу», не просто ліквідувала УПА, але передусім намагалася остаточно розв'язати «українське питання» у своїй державі. Захід здійснювався за активного сприяння СРСР та за безпосередньої участі його військ, насамперед НКВС. Останнє, безперечно є свідченням того, що радянські партійно-політичні власті не зважали на долю українців

Повертаючись до дійсних намірів польських організаторів «Вісли» варто звернути увагу на: 1) критерії щодо виселення і поселення українців, 2) ув'язнення без слідства і суду представників інтелігенції, жінок, дітей, зрештою кожного зашкідзованого у взаємодії з підпіллям, в концентраційному таборі Явожно; 3) розсіяне поселення на «понімецьких землях» з метою прискорення денационалізації; 4) повне переселення у випадках перевищення поселенських «принципів норм», визначених органами безпеки; 5) заборона повернення до рідних місць під загрозою ув'язнення; 6) заборона залишення нових місць поселення без дозволу органів безпеки; 7) позбавлення можливостей задовольняти свої релігійні потреби у власному обряді, а також навчання рідної мови. Таким є лише побіжний перелік переслідувань, яких зазнали українці, які залишилися в кордонах нової Польщі.

Здійснення акції «Вісла» призвело до того, що надії на відтворення Української суверенної держави за допомогою Заходу не справджувалися. Частина активних діячів ОУН та вояків УПА спробувала перейти на терени тодішньої УРСР для подальшого ведення визвольних змагань, частина намагалася перебратися на «повернені землі», куди вивозили українців польські власті. Ще інша частина з боями хотіла прорватися через Чехословаччину до західних зон окупації Німеччини²².

Згідно згаданого документу розвідувальної групи США навесні 1947 р., за словами генерала Людвіга Свободи, тодішнього чехословацького міністра оборони, «декілька великих, організованих груп чисельністю від 400 до 600 осіб перейшли на територію Словаччини». Внаслідок військових дій проти УПА, за вказаним документом, на території Чехословаччини все ж таки залишилося близько 200 українських партизанів²³. На жаль, автор поки

²¹ М. Трухан, *зак. праця*, с. 32.

²² Див.: М. Променко, *У Великому Рейді*, Мюнхен, 1956; С. Мечник, *В підпіллі Револьюційної ОУН*, Львів 1993.

²³ *Anglo-American Perspectives...*, p. 206.

що не володіє достовірними даними, але це викликає сумніву, що вони намагалися добратися до американської зони окупації в Німеччині.

Ці дії, або ж відхід воїнів УПА на Захід, відбувався при сирійній Української Головної Визвольної Ради, про яку було також відомо військовому командуванню США у Європі. Українські повстанці, до речі, так само, як і польські супротивники «народно-демократичного ладу» у своїй країні, розраховували, що по завершенні Другої світової війни виникне конфлікт серед переможців і тоді, за допомогою західних союзників, можливо було б відновити Українську державу, а Українська Головна Визвольна Рада виконувала б у ній певний час функції уряду. Але, як вже вище згадано, це були нездійсненні мрії.

Допоміжним джерелом до дослідження завершення визвольних змагань на Закарпатті та відходу їх учасників на Захід служать спогади. Ось, наприклад, спогад Осни Галабузи («Соловій») – бійця сотні «Бурлаки», про те, що їхня сотня, хоча і роздріблена, добиралася через Чехословаччину до американської окупаційної зони в Німеччині. Невідомо, скільки ж бійців досягло мети, сам же «Соловій» був схоплений та відбував покарання на території Польщі²⁶.

В цьому плані цікавими є спогади Петра Гойсана «Ворона» – зв'язкового Служби безпеки ОУН. За його даними виходить, що він, «Беркут», «Бурій» та «Орлик» – дісталися все ж таки до американської зони окупації, де були на переслуховуванні в американського офіцера. Далі доля Петра Гойсана склалася так, що він був направлений як зв'язковий до Польщі, де його заарештовано. «Беркута» – Володимира Сорочака – доля закинула до США²⁷.

Про численні спроби відходу бійців УПА на Захід знаходимо чимало інших прикладів. Так, 10 червня 1947 р. сотня «Громенка» – Михайла Луди – перейшла в районі Бальяниці кордон з Чехословаччиною та дійшла до американської зони в Німеччині. Бійка «Цока» (прізвище невідоме) у серпні 1947 р. теж перейшла на Захід. Євген Штендера («Прірва») восени 1947 р. перейшов разом з групою вояків УПА на Ольштинщину, а влітку наступного року перебрався до американської окупаційної зони в Німеччині. У 1956 р. він виїхав до Канади і є довголітнім редактором *Літопису УПА*.

Важко сказати, скільки ж українців з Закарпаття, військових і цивільних, переслідуваних польськими властями і радянськими енкаведистами, перебралося на Захід. Ті, хто досягнув мети, влилися до багатьох тисяч всіх інших українців, які з 1944 р., внаслідок наступу радянських військ та поновлення

²⁶ *Закарпаття. Спогади вояків Української Повстанської Армії*, упор. Б. Гук, Варшава 1994, т. I, с. 15–35.

²⁷ *Закарпаття*, т. I, с. 37–96.

репресій в Україні, покинули її або ж не повернулися з примусових робіт чи як військовополонені па батьківщину, зважаючи на можливість переслідування. Всі воли, включно з тими, хто покинув Закарпаття, тривалий час перебували в таборах переміщених осіб у Німеччині та Австрії. Але, достовірно відомо, що, наприклад, згодом США прийняли, за різними даними, до 100 тис. українських біженців, Канада – до 40 тис., частина ж залишилася в західноєвропейських країнах. Серед них були й ті, хто врявувався з Закарпаття.

Частина колишніх партизанів-повстанців з Другої світової війни, що дісталася американської окупаційної зони Німеччини, оформилася на першому конгресі українських повстанців, що відбувся у серпні 1948 р. в Мюнхені, у Лігу українських повстанців²⁸.

Крім наведених вище прикладів, можна б сказати й про те, що ще досить довго після акції «Вісла» поодинокі вояки УПА та цивільні українці продовжували пробиратися на Захід. Так, досить цікаво склалася доля Андрія Кордана («Козака»), який був вістовим у курені «Залізняка». Наприкінці 1947 – на початку 1948 рр. він, разом із «Залізником» – Іваном Шпонтаком – та ще одним вояком «Федею» (прізвище невідоме) перейшов на територію Чехословаччини. Андрій Кордан надалі, вже сам, дістався американської зони. На початку 1950 рр. він переїхав до Канади, де згодом помер. Похований в районі Торонто, провінція Онтаріо, на українському кладовищі. Тепер, стараннями його сина, Богдана Кордана, професора політології Саскачеванського університету, готуються до друку його мемуари під назвою *Спогади вояка УПА*.

Таких вихідців з Закарпаття, як Андрій Кордан, було чимало. Дехто нагадав про себе, про когось написали інші, доля багатьох невідома взагалі. Цей фрагмент української трагедії ще чекає на своє дослідження. Ось один з прикладів, наведених у спогадах Володимира Левосюка («Романа»). Йдеться про Миколу Стасюка («Горак»), який під виглядом глухонімого селянина-лісоруба пройшов через усю Чехословаччину і дістався до Західної Німеччини²⁹.

Підсумовуючи все сказане можна зробити висновок, що ніби-то загалом досліджена проблема акції «Вісла», залишає ще чимало загадок, які можливо ніколи й не будуть відгадані. Але спроби робити потрібно. Однією з них є відхід вояків УПА, різного рівня діячів (ОУН і цивільних українців) на Захід, які з боєм покидали насиджені місця, рятуючись від переслідувань.

²⁸ В. Мвруняк, *Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні*, Мюнхен 1985, т. I, с. 306.

²⁹ *Закарпаття*, т. I, с. 153.

Ukraińcy w powiecie waleckim – z najnowszych dziejów mniejszości ukraińskiej w Polsce 1947–2000

Rok 1947 był przełomowym dla ludności ukraińskiej w Polsce. W wyniku brutalnej akcji wysiedleńczej społeczność ta została wypędzona ze swoich ojczystych stron i osiedlona na ziemiach północno-zachodnich. Przesiedleniem objęto około 150 tys. ludzi. Jedyłą ich winą było przywiązanie do ojczyznej ziemi. Przesiedlenie wiązało się z całkowitą zmianą dotychczasowych warunków życia. Należy też zaznaczyć od razu – jego celem była chęć do całkowitej asymilacji (polonizacji) społeczeństwa ukraińskiego i w ten sposób rozwiązanie raz na zawsze „problemu” ukraińskiego.

Dysponujemy już dosyć bogatą literaturą opisującą ówczesne wydarzenia. Na szczególną uwagę zasługują tutaj prace Eugeniusza Misity (*Akcja „Wisła”*, Warszawa 1993), Myrosława Truchana (*Ukrajinci w Polsce pisma druhoji switowoji winy 1944–1984*, Toronto 1990) oraz Romana Drozda (*Droga na zachód*, Warszawa 1997) i we współautorstwie z Igozem Halagidą: *Ukraińcy w Polsce 1944–1989*, Warszawa 1999). Niewątpliwą wartością tych publikacji stanowi bardzo bogata dokumentacja historyczna oraz materiały źródłowe dotyczące ówczesnego okresu. Szereg artykułów dotyczących samej akcji „Wisła” (kryptonim działań wysiedleńczych), a także losów społeczności ukraińskiej po 1947 r. możemy także znaleźć w kolejnych numerach ukraińskojęzycznego tygodnika „Nasze Słowo”, który ukazuje się w Warszawie od 1956 r., rocznikach almanachu „Ukrajinskyj Almanach” oraz opracowaniach polskich autorów: Andrzej Kwilecki, Kazimierz Pudło, Mieczysław Winnicki.

Wskazane publikacje, odnoszą się z reguły do całości spraw ukraińskich, ujmując je w sposób kompleksowy i syntetyczny. Brakuje (poza wyjątkami – A. Kwilecki, *Stabilizacja Łemków na Ziemiach Zachodnich*; M. Winnicki, *Osadnictwo ludności ukraińskiej w województwie olsztyńskim*) prób przedstawienia obrazu życia Ukraińców już w tym jednym konkretnym miejscu po przesiedleniu. Niniejsze opracowanie ma za zadanie nieco tę lukę zapełnić. Spróbuję bowiem przedstawić życie Ukraińców w jednym tylko powiecie – powiecie waleckim. Za obszar powiatu przyjąłem stan z 1947 r., gminy: Walcz, Jastrowie, Tuczo i Mirosławiec. Powiat walecki do 1950 r. należał do województwa szczecińskiego, w latach 1950–1976 do woj. koszalińskiego, a od tego roku do województwa pilskiego.

W województwie koszalińskim znalazło się po 1947 r., 29 tys. przesiedleńców z akcji „Wisła”. Ludność tę rozproszono w 13 powiatach (Białogard, Bytów, Człu-

chów, Drawsko, Kołobrzeg, Koszalin, Miastko, Sławno, Słupsk, Szczecinek, Świdwin, Wałcz, Złotów. Do 4 gmin powiatu wałeckiego przesiedlono 2734 Ukraińców. Pochodzili oni głównie z powiatów: Lesko, Lubaczów, Przemysł, Sanok. Transporty z przesiedleńcami wyruszały i przybywały kolejno¹:

- transport nr R-88 z Sanoka – wyjazd 10 maja 1947 r. – przyjazd do Wałcza – 14 maja 1947 r. – Znalazło się w nim 248 osób, które przywiozły z sobą 7 koni, 72 krowy i 36 kóz oraz owiec;
- transport nr R-92 z Zagórza – wyjazd 09 maja 1947 r. – przyjazd do Wałcza – 14 maja 1947 r. – 374 osoby wraz z inwentarzem: 44 konie, 102 krowy, 66 kóz i owiec;
- transport nr R-112 z Sanoka – wyjazd 12 maja 1947 r. – przyjazd do Wałcza – 17 maja 1947 r. – 220 osób, 9 koni, 66 krów, 56 kóz i owiec;
- transport nr R-126 z Olszanicy – wyjazd 15 maja 1947 r. – przyjazd do Wałcza – 21 maja 1947 r. – 320 osób, 10 koni, 84 owce i kozy;
- transport nr R-302 z Przeworska – wyjazd 01 maja 1947 r. – przyjazd do Wałcza – 07 maja 1947 r. – 319 osób, 87 koni, 104 krowy, 7 kóz i owiec;
- transport nr R-308 z Przeworska – wyjazd 05 maja 1947 r. – przyjazd do Wałcza – 11 maja 1947 r. – 419 osób, 39 koni, 119 krów, 27 kóz i owiec;
- transport nr R-363 z Bełżca – wyjazd 02 maja 1947 r. – przyjazd do Wałcza – 10 maja 1947 r. – 586 osób, 33 konie, 75 krów;
- transport nr R-478 z Chotyłowa – wyjazd 20 lipca 1947 r. – przyjazd do Wałcza – 24 lipca 1947 r. – 248 osób, 76 koni, 115 krów, 423 kozy i owce.

Łącznie więc: 2734 osoby, które przywiozły ze sobą – 305 koni, 737 krów i 684 sztuki nierogacizny. Pomimo wyjątkowo restrykcyjnych przepisów dotyczących tzw. osadników z akcji „W” (w całej historii PRL skutecznie i konsekwentnie omijano kryterium narodowościowe) dotyczących np. liczby osiedlonych w jednej gromadzie, sposobu rozmieszczenia osób niewygodnych politycznie – władzom nie udało się uniknąć w niektórych przypadkach zwiększenia ich liczby. Błędne bowiem okazały się wstępne wyliczenia, a liczba osób podlegająca wysiedleniu była znacznie wyższa aniżeli przewidywano. Przyczyniło się to do tego, że w niektórych wioskach odsetek ludności ukraińskiej (w stosunku do pozostałej) wahał się pomiędzy 40 a 90 procentami. W powiecie Wałcz, dotyczyło to między innymi wsi: Budy, Nadarzyce, Papowo, Wołowe Lasy, Rusinowo.

Mówiąc o przesiedleniu należy także pamiętać, że w dużej części przypadków, Ukraińców osiedlano na tzw. koloniach, z daleka od wiosek czy dróg, nadając im też najgorsze ziemie oraz warunki bytowe. Oprócz widocznej niechęci władz do tej społeczności, zadziało w tym przypadku również prawo pierwszeństwa – była to już w Polsce ostatnia tak wielka fala migracji.

¹ E. Misioł, *Akcja „Wista”*, Warszawa 1993, s. 430-443.

Ukraińców przybywających na nowe miejsca zamieszkania witano z niechęcią, nieufnością, a nierzadko wręcz nieskrywaną wrogością. W opowieściach ludzi, którzy doświadczyli tamtych czasów pełno jest żalu i smutku – nie dość, że utracili wszystko co mieli, to jeszcze traktowano ich jak bandytów – rozstawiano warty, częstokroć wprowadzano zakaz wychodzenia na dwór po godzinie 18. lub 20., przeprowadzano upokarzające rewizje (niby w poszukiwaniu broni), zakazywano opuszczania i oddalania się od miejsca zamieszkania. Oto relacja jednego z uczestników tamtych wydarzeń (wieś Budy):

„Przywieziono nas w maju. Nie mieliśmy nic oprócz konia. Przydzielili mieszkanie. Po kilku dniach przyszedł taki jeden i powiedział, że mamy się wynosić. Sołtys przydzielił nam inny dom. Tak nas przeganiano kilka razy. Jednej nocy wieczorem przyszedł sołtys z ornowcami. Byli pijani. Wywrócili wszystko w domu do góry nogami, mnie pobili, zabrali sobie co chcieli i poszli. A my i tak za dwa lata odzyskali wszystko co nam wzięli. Fornale, jak już wszystko co po Niemcach dostali, przepili i zniszczyli, za wódkę odsprzedawali nasze poduszki, buty i co tam ukradli”².

Że nie były to wyjątkowe sytuacje, dokumentuje także R. Drozd, w swojej publikacji *Droga na zachód*: Warszawa 1997. Opisowany przypadek miał miejsce we wsi Papowo (Popowo), gmina Wałcz. Pijana uzbrojona zgraja 7 osób (w tym wójt i sołtys!) napadła na Ukraińców, zniszczyła ich dobytek, a następnie zabrała wszystkich dorosłych i pognąła w las nad jeziorem. Tam rozkazano im kopać dół. W trakcie kopania oprawcom wybuchł granat (lub mina). Raniła kogoś z nich, zaś Ukraińcy uciekli z powrotem do domu³. Świadkowie tego zdarzenia opowiadają także, że nazajutrz przyjechała do wsi milicja i poinstruowano Ukraińców, aby nie rozgłaszać o tym co się stało⁴. Wspominając o warunkach bytowych tej grupy ludności, nie należy także zapominać o nierzadkich wcale przypadkach umieszczenia dwóch rodzin ukraińskich w jednym poniemieckim gospodarstwie. Dzielono wówczas wszystko na pół: dom, zabudowania gospodarskie, podwórze. Siłą rzeczy musiało dochodzić do konfliktów na tle współużytkowania owych dóbr.

Przez pierwsze lata pobytu na nowych ziemiach Ukraińcy pozbawieni byli wszystkiego, co mogło w jakiś sposób integrować i wzmacniać ich poczucie przynależności narodowej. Żyli zresztą w poczuciu tymczasowości i ciągle liczyli, że będą mogli wrócić w swoje ojczyste strony. Nie mogli korzystać z nauki języka ukraińskiego, tworzyć swoich organizacji czy korzystać z posług księży Kościoła greckokatolickiego. Sytuacja stopniowo zaczęła się zmieniać od 1952 r., kiedy to przyjęto pierwsze uregulowania odnośnie stabilizacji pobytu Ukraińców. Sprawy zajęły się poszczególne przydzia wojewódzkich rad narodowych. Celem podję-

² Relacja w archiwum autora.

³ R. Drozd, *Droga na zachód*, Warszawa 1997, s. 137.

⁴ Relacja w archiwum autora

tych wówczas działań, było ich „przywiązanie” do nowych miejsc pobytu. Służyło temu chociażby nadawanie (niejednokrotnie przy użyciu grózb) aktów własności otrzymanych w 1947 r. gospodarstw, włączanie członków tej społeczności do życia społecznego – władze terenowe składały sprawozdania dotyczące liczby nadanych aktów, liczby osób ukraińskiej narodowości w radach narodowych, czy innych mniej ważnych instytucjach.

Jednocześnie jednak podjęto zakrojoną na szeroką skalę akcję likwidacji sympatyków ukraińskiej idei niepodległościowej poprzez stosowanie między innymi prowokacji. Aresztowano wielu ludzi, pozbawiając na zawsze resztę złudzeń co do swoich losów. W tym też czasie nasiliły się ucieczki przez „zieloną granicę” osób, które z różnych względów uniknęły uwięzienia w 1947 r., a które czuły się w jakiś sposób zagrożone. W jednej z miejscowości powiatu waleckiego znana stała się historia mężczyzny, który rozgłaszał wszem i wobec, że musi wyjechać. Pewnego wieczoru na oczach całej wsi wyruszył w drogę, po czym pod osłoną nocy wrócił do swojej zagrody i schował się w przygotowanej wcześniej kryjówce. O całą sprawę wiedziała tylko jedna osoba – jego matka. Tam przeczekał kilka lat – aż do odwilży 1956 r., kiedy ujawnił się, zgłosił na milicję i po wyjaśnieniach został zwolniony do domu¹.

Po wydarzeniach 1956 r. władze PRL rozpoczęły prowadzenie bardziej liberalnej polityki wobec ludności ukraińskiej. Jej nadrzędnym celem ciągle była jednak chęć włączenia tego społeczeństwa w nurt proponowanego modelu życia społecznego. Stworzono namiastkę ukraińskiej organizacji – Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne oraz rozpoczęto redagowanie ukraińskojęzycznego tygodnika „Nasze Słowo” (1956). Towarzystwo oddane było pod kuratelę Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. Od tego też roku rozpoczęto tworzenie kół terenowych UTSK. Ludność ukraińska była ludnością głównie wiejską, wobec czego struktury UTSK zaczęły tworzyć się przede wszystkim na wsiach. W powiecie waleckim pierwsze koła UTSK powstały w tych miejscowościach, gdzie mieszkało najwięcej Ukraińców: Nadarzyce, Sypniewo, Budy.

Celem nadrzędnym wielu ukraińskich społeczności w tym czasie była organizacja struktur swojej cerkwi. Kościół greckokatolicki, co prawda nieformalnie, ale mógł jednak od 1956 r. działać. W Walczu organizacją parafii zajął się ksiądz Teodor Markiw. W 1959 r. do biskupa łacińskiego w Koszalinie udała się też delegacja wiernych. Wskazano na nieczynną świątynię, niedaleko szpitala powiatowego. Wierni zobowiązali się utrzymać ją i odnowić. Ze zrozumiałych względów nie było mowy o oddaniu świątyni na własność – cerkiew nie miała osobowości prawnej. Audycja zakończyła się sukcesem – w święto Zesłania Ducha Świętego, dnia 21 czerwca 1959 r. odprawiono w Walczu pierwszą liturgię

---

¹ Relacja w archiwum autora.

w obrządku greckokatolickim. Było to wielkie święto dla tej społeczności – oznaczało bowiem, że po tylu latach nieistnienia Ukraińcy coś uzyskali. Tym bardziej, że świątynię mieli praktycznie na własność. Przystosowano ją zatem – jak tylko było to możliwe – do wymogów liturgii wschodniej: wstawiono dwa obrazy przywiezione jeszcze „z domu”, stanowiące namiastkę ikonostasu, wystrój wzbogacono wyszywanymi „rusznykami” i chorągiewkami. Odnalazł się też i wrócił na swoje miejsce (do cerkwi) stary, jeszcze XVIII-wieczny ewangelarz. Zdarzały się oczywiście także sytuacje nieprzyjemne przypominające Ukraińcom, iż mimo wszystko nie są jednak u siebie. Do nich należało zniszczenie przechowywanych na plebanii rzymskokatolickiej naczyń liturgicznych będących własnością cerkwi ukraińskiej (1959 r.)⁶.

Poczynając od 1959 r. parafia greckokatolicka w Wałczu prowadzi księgi metrykalne, od 29 lipca tegoż roku księgi ślubów, narodzin i chrztów. Księgę zgonów założono 15 maja 1960 r. Dostyc późno – bo dopiero od 1975 r. rozpoczęto naukę katechezy. Religii uczono przeważnie w niedziele – przed i po Słudźbie Bożej – korzystając z faktu uczestnictwa w niej większości swoich wiernych. Nieco później proboszcz miejscowej parafii rozpoczął naukę religii także w wybranych miejscowościach powiatu. Od 1975 r. też rozpoczęto stałe prowadzenie ksiąg dzieci przystępujących do pierwszej komunii świętej. W prowadzeniu zajęć pomagały proboszczom siostry ze zgromadzenia Służebniczek Najświętszej Marii Panny w Koszalinie.

Początek lat 60. to okres tworzenia terenowych struktur Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego w omawianym powiecie. Niestety, z uwagi na mało precyzyjne prowadzenie dokumentacji, bardzo trudno dzisiaj odtworzyć historię ich początkowego okresu. Wiadomo, że powstawały one w latach 1960–1964. I tak pierwszą wzmiankę o kole UTSK w Wołowych Lasach mamy z roku 1962 r., w Budach również, natomiast o organizacji w Nadarżycach i Sypniewie – z 1964 r. Musiały istnieć jednak wcześniej, bowiem akurat w tych dwóch ostatnich miejscowościach na początku lat 60. ukraińskie życie kulturalno-oświatowe rozwijało się bardzo intensywnie⁷. W Budach, Sypniewie i Nadarżycach istniały już wówczas chóry ukraińskie, amatorskie zespoły teatralne oraz punkty biblioteczne, w których można było wypożyczać książki w języku ukraińskim. Punkty takie założono także w tym czasie w: Mirosławcu, Hankach, Jadwiżynie i Bronikowie (dysponowały one od 30 do 60 książek).

Od roku 1960/1961 działał również w Nadarżycach jedyny w powiecie punkt nauki języka ukraińskiego. Uczyło się w nim w tym roku szkolnym 30 dzieci,

⁶ Kronika parafii greckokatolickiej Wozdwyżennia Czesnoho Chresta u Wałczu.

⁷ Pismo Zarządu Oddziału Wojewódzkiego UTSK w Koszalinie do Powiatowych Zarządów UTSK w województwie, Koszalin 29 XII 1962 r. Pismo Zarządu Oddziału... z dnia 14 V 1962 r. Protokół zebrania członków UTSK w Sypniewie z dnia 24 I 1966 r. (w archiwum autora).

w 1961/1962 – 60 uczniów. Naukę prowadzono w trzech oddziałach: I – klasy II–III; II – klasy IV–V oraz III – klasy VI–VII. Na każdą grupę przeznaczono 3 godziny zajęć tygodniowo. W następnych latach liczba dzieci znacznie spadła (w 1962/1963 – 26 dzieci). Punkt przetrwał do 1965 r.⁸ Organizatorem ukraińskiego życia na tym terenie był w owym czasie Stefan Żurawski – kilkakrotnie wzywany przez UB, wyjechał w końcu do USA – a zarówno Nadarzyce, jak i Sypniewo, nigdy już nie prowadziły aktywniejszej działalności⁹.

Lata 70. to okres dużej aktywności społeczeństwa ukraińskiego w powiecie waleckim. Stopniowo centrum życia kulturalnego zaczęło przesuwać się w owym czasie do samego miasta Wałcza. Na początku lat siedemdziesiątych powstało tam Koło UTSK – pozwalała na to migracja ludzi ze wsi do miast, proces ten dotyczył także społeczeństwa ukraińskiego. Przeważały w owym czasie imprezy typowo kulturalne, chociaż mające na celu wzajemną integrację. Z reguły były one przeznaczone wyłącznie dla członków swojej społeczności. Wspólnie więc wyjeżdżano na ukraińskie imprezy (festiwale, przeglądy, cerkiewne uroczystości) organizowano własne zabawy z różnymi atrakcjami, typu pieczenie barana. W oficjalnej świadomości jednak zarówno władz, jak i ogółu społeczeństwa, Ukraińcy jako grupa nie istnieli.

Rozwijało się też życie religijne. Struktura parafii była ukształtowana. Na lata 70. przypadł okres największej liczebności wiernych biorących udział w nabożeństwach. Świadczyła o tym także liczba dzieci. W jednym tylko 1976 r. naukę religii objęto w parafii Wałcz 63 dzieci¹⁰. W tym jednak czasie doszło do brzemiennych dla późniejszego okresu wydarzeń, związanych właśnie z funkcjonowaniem ukraińskiej parafii w Wałczu. 4 września 1977 r. miejscowy prałat parafii rzymskokatolickiej rozpoczął w świątyni użytkowanej dotychczas wyłącznie przez grekokatolików nabożeństwa w rycie łacińskim. Nie bacząc na protesty proboszcza Jarosława Hrebieniaka i wiernych, z cerkwi usunięto tabernakulum oraz zrobiono ołtarz. Ze skargą wystąpiono nawet do prymasa Polski ks. kardynała Stefana Wyszyńskiego¹¹. Na podstawie dokumentów można stwierdzić, iż już 30 października 1973 r. parafia św. Mikołaja w Wałczu formalnie przejęła obiekt jako swoją własność, o czym zdaje się, parafia grekokatolicka nie została powiadomiona, co stało się źródłem sporów w późniejszym okresie. Stan prawny świątyni od 1973 do 1994 r. był formalnie zupełnie jasny: kościół był własnością parafii rzymskokatolickiej i jako taki był współużytkowany przez parafię grekokatolicką.

⁸ „Nasze Słowo”, nr 42, 16 X 1994.

⁹ Ankieta – 50 rukiw na poselenni (w archiwum autora).

¹⁰ „Nasze Słowo”, nr 42, 16 X 1994.

¹¹ Pismo proboszcza parafii grekokatolickiej w Wałczu do kardynała Wyszyńskiego, Wałcz, 09 X 1979 r. (w archiwum autora).

Pomimo tego, iż w Walczu ani w powiecie nie było w omawianym okresie żadnej szkoły czy chociażby punktu nauki języka ukraińskiego, młodzież ukraińska uczyła się swojego języka ojczystego. Powiat walecki był bowiem bardzo licznie reprezentowany w ukraińskojęzycznych szkołach: podstawowej w Białym Borze oraz liceum w Legnicy. W chwili obecnej możemy jedynie podać liczbę dzieci uczących się w IV Liceum Ogólnokształcącym w Legnicy w poszczególnych latach, w odniesieniu do całego ówczesnego województwa koszalińskiego oraz później powstałego pilskiego – dla zilustrowania problemu¹²:

I.p.	Rok szkolny	Województwo	Liczba uczniów
1	1957/1958	Koszalin	1
2	1958/1959	Koszalin	1
3	1959/1960	Koszalin	1
4	1960/1961	Koszalin	5
5	1961/1962	Koszalin	11
6	1962/1963	Koszalin	11
7	1963/1964	Koszalin	14
8	1964/1965	Koszalin	16
9	1965/1966	Koszalin	16
10	1966/1967	Koszalin	11
11	1967/1968	Koszalin	10
12	1968/1969	Koszalin	10
13	1969/1970	Koszalin	15
14	1970/1971	Koszalin	25
15	1971/1972	Koszalin	33
16	1972/1973	Koszalin	34
17	1973/1974	Koszalin	35
18	1974/1975	Koszalin	41
19	1975/1976	Piła	17
20	1976/1977	Piła	19
21	1977/1978	Piła	18
22	1978/1979	Piła	16
23	1979/1980	Piła	15
24	1980/1981	Piła	16
25	1981/1982	Piła	16
26	1982/1983	Piła	16
27	1983/1984	Piła	15
28	1984/1985	Piła	14
29	1985/1986	Piła	17
30	1986/1987	Piła	15

¹² M. Tucka, *Dzieje IV Liceum Ogólnokształcącego w Legnicy w latach 1957–1987*, mps, Wrocław 1989, s. 51–53.

Analizując powyższą tabelę oraz porównując dane dotyczące województwa koszalińskiego i pilskiego można stwierdzić, że uczniowie z powiatu waleckiego stanowili co najmniej 50% młodzieży uczącej się w Legnicy, a zamieszkującej województwo koszalińskie sprzed 1976 r. Był to ogromny wysiłek (finansowy i rodzinny) społeczeństwa ukraińskiego tegoż powiatu. W 1983 r. natomiast w samym Wałczu na krótko zorganizowano punkt nauki języka ukraińskiego dla dzieci ze szkół podstawowych. Na zajęcia zapisano 20 uczniów¹³. Punkt istniał jedynie rok, później z powodu choroby nauczycielki zaprzestano działalności.

Dekada lat 80. okazała się dla waleckiej wspólnoty ukraińskiej przełomowa. W 1984 i 1988 r. z całego powiatu wyjechało za żelazną kurtynę około 100 młodych, wykształconych ludzi. Dla nich była to szansa, którą skwapliwie i w większości przypadków skutecznie wykorzystali, dla dalszego rozwoju życia tej społeczności była to jednak niepowetowana strata. Po 1988 r. na kilka lat Wałcz jakby przestał istnieć na mapie ukraińskich społeczności w Polsce. Najbardziej jaskrawym tego przykładem był fakt przerwania uczestnictwa waleckiego dziecięcego artystycznego zespołu „Zirky” w centralnych dziecięcych festiwalach w Koszalinie. „Zirky” prezentowały się na scenie Koszalina 12 razy, poczynając od 1975 r., a kończąc w 1987 r.¹⁴ Marazm nie trwał jednak zbyt długo. Już bowiem w roku szkolnym 1991/1992 wznowiono w Wałczu nauczanie języka ukraińskiego. Prowadzono je w dwóch międzyszkolnych grupach, w wymiarze 4 godzin tygodniowo łącznie. Statystyka punktu nauki języka ukraińskiego w Wałczu przedstawia się następująco:

1991/1992	–	19 uczniów
1992/1993	–	15
1993/1994	–	15
1994/1995	–	18
1995/1996	–	20
1996/1997	–	15
1997/1998	–	13
1998/1999	–	26
1999/2000	–	27
2000/2001	–	31

Od 1998/1999 r. nauką objęto także dzieci z terenu kilku gmin powiatu waleckiego. Nauczanie prowadzone jest w trzech grupach, po dwie godziny tygodniowo na każdą. Rodzice dowożą dzieci na zajęcia do miasta. Wykorzystano tutaj fakt prowadzenia od 1994/1995 r. nowego zespołu pieśni i tańca „Wesetka”. Ze-

¹³ „Nasze Słowo” nr 42, 16 X 1994.

¹⁴ „Nasze Słowo” nr 42, 18 X 1987.

spół działa do dnia dzisiejszego i dał już kilkadziesiąt koncertów w całej prawie Polsce oraz w Ukrainie. Dwukrotnie przebywał na warsztatach taneczno-językowych w Ukrainie (Lwów 1996 oraz Użhorod 1998). Natomiast w 1997 r. zajęcia z dziećmi przeprowadził baletmistrz narodowego zespołu tańca Ukrainy „Drużba” z Czernihowa. Zespół liczy w chwili obecnej 30 dzieci. Od momentu regularnej nauki języka (1991/1992) do ukraińskojęzycznych szkół ponadpodstawowych w Polsce (Biały Bór i Legnica) wstąpiło 17 uczniów z terenu całego powiatu.

Ustabilizowała się także sprawa cerkwi – w 1994 r. parafia prawnie przejęła obiekt na własność i rozpoczęła długo odwiekany kapitalny remont świątyni przy ulicy 12 Lutego w Wałczu. Zmieniono pokrywą dachu, wykonano elewację wewnętrzną i zewnętrzną, zamontowano ikonostas projektu Walentyny Birjukowycz z Akademii Sztuk Pięknych Ukrainy z Kijowa.

Począwszy od 1996 r. znacznie ożywiła się działalność kulturalna. Koncentruje się ona głównie na koncertach folklorystycznych zespołów z Ukrainy. Od 1999 r. ujęto je we wspólny cykl „Spotkań z kulturą ukraińską”, na który składają się Bukowińskie Spotkania w Wałczu, Przeglądy Ukraińskich Dziecięcych i Młodzieżowych Zespołów Folklorystycznych, a także koncerty wybranych grup z Ukrainy. Do tej pory w Wałczu występowały zespoły z Czemiowiec, Chocimia, Czernihowa, Dniepropietrowska, Wyżnyci, Waszkowców, Lwowa. Działa ciągle Koło Związku Ukraińców w Polsce (po przekształceniu UTSK) oraz Zespół Twórczy Związku, który jest organizatorem większości koncertów w Wałczu. Funkcjonuje tu także Społeczny Komitet Opieki nad Cerkwią w Lublińcu – skąd pochodzi większość ludności ukraińskiej przesiedlonej do powiatu wałeckiego. Komitet ten jest inicjatorem odnowienia cmentarza, remontu zabytkowej cerkwi w Lublińcu oraz organizatorem dorocznych zjazdów byłych mieszkańców tych terenów (z całego świata), a także dorocznych wycieczek i pielgrzymek na Ukrainę.

Sytuacja wyznaniowa Ukraińców na zachodnich i północnych ziemiach Polski w latach 1947–1957*

Uwagi wstępne

Kwestia, którą podjąłem się zaprezentować jest niezwykle skomplikowana, a pełne jej zobrazowanie z pewnością wykracza poza ramy jednego artykułu. Wynika to zresztą nie tylko z utrudnionego dostępu do często podstawowych źródeł archiwalnych, ale też samego – dosyć kontrowersyjnego – charakteru fragmentu dziejów, gdzie polityka komunistycznego państwa przenikała się z nie zawsze łatwymi relacjami międzywyznaniowymi czy międzyobrządkowymi (mamu na uwadze sytuacje zachodzące między duchowieństwem i wiernymi zarówno Kościoła rzymskokatolickiego, jak i obu Cerkwi: greckokatolickiej i prawosławnej). Dlatego też przedstawione przeze mnie tezy rozumieć należy raczej jako swego rodzaju podsumowanie dotychczasowego stanu badań i wstęp do dalszych studiów czy dyskusji¹.

---

* Tekst niniejszy powstał w oparciu o obszernie fragmenty pracy doktorskiej pt. *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947–1957* napisanej pod naukową opieką dr. hab. Tadeusza Stępnia – profesora Uniwersytetu Gdańskiego i obronionej na tej uczelni 9 listopada 2000 r.

¹ Dzieje zagadnień wyznaniowych wśród ludności ukraińskiej na zachodnich i północnych ziemiach Polski po II wojnie światowej nie cieszyły się do niedawna zbyt dużą popularnością wśród badaczy. Dopiero w ostatnich latach ukazał się cały szereg prac zarówno syntetyzujących pewne kwestie, jak i noszących charakter przyczynkowski. Cerkwi prawosławnej najwięcej uwagi poświęcił Kazimierz Urban (K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970*, Kraków 1996; Idem, *Ks. Stefan Biegun (1903–1983) Zapis jednego życia*, Kraków 2000; Idem, *Obrazek Grekokatolicki a Kościół prawosławny w Polsce u progu lat pięćdziesiątych*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie” 1998, nr 500, s. 17–30; Idem, *Z dziejów Kościoła prawosławnego w latach 1939–1992 na Dolnym Śląsku 1946–1956*, Białyok 1998), o Cerkwi greckokatolickiej pisali zaś Igor Hałagida (I. Hałagida, *Kościół greckokatolicki i jego wierni narodowości ukraińskiej na zachodnich i północnych ziemiach Polski w latach 1947–1956* [w:] *Ziemie Zachodnie i Północne w okresie stalinowskim*, pod red. Cz. Osękowski, Zielona Góra 1999, s. 157–165), Stanisław Stępień (S. Stępień, *Kościół greckokatolicki w Polsce po II wojnie światowej i w czasach współczesnych (do roku 1998)* [w:] *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, pod red. S. Stępnia, Przemyśl 1998, s. 339–370); Zbigniew Wojewoda (Z. Wojewoda, *Zarys dziejów Kościoła greckokatolickiego w Polsce w latach 1944–1989*, Kraków 1994), Andrzej A. Zięba, *Katolicka Cerkwa w Polsce i Ukrainie* [w:] *Historia i kultura*, „Sztetyn” 1989, z. 2, s. 70–77) oraz duchowni Borys

Na wstępie też chciałbym nieco uargumentować przyjęte przeze mnie ograniczenia terytorialne oraz zakres czasowy. Dla swych rozważań wybrałem zachodnie i północne ziemie Polski, tzn. regiony, na które przesiedlono w ramach tzw. akcji „Wisła” około 150 tys. Ukraińców². Ludność ukraińska znalazła się na tych terenach w całkowicie odmiennych warunkach cywilizacyjnych, kulturowych i gospodarczych; w zbiorowisku o niewykształconych więziach społecznych.

Jeżeli zaś chodzi o chronologię to pierwsza z wybranych dat nie powinna budzić zastrzeżeń, gdyż to akcja „Wisła” przeprowadzona została właśnie wiosną i wczesnym latem 1947 r. Druga data wyznaczona została nieco w sposób umowny, ale za jej przyjęciem przemawiają takie fakty, jak nieoficjalne usankcjonowanie przez władze komunistyczne istnienia placówek greckokatolickich na zachodnich i północnych ziemiach Polski czy też pewne zmiany w polityce władz Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w stosunku do ludności ukraińskiej. Ogólnie zaś rzecz ujmując, w przedstawionym przeze mnie dziesięcioleciu – w ukraińskiej publicystyce i literaturze naukowej funkcjonuje termin „dziesięć lat nicistnienia”³ – wyróżnić możemy co najmniej trzy główne okresy

---

Balyk (B. Balyk, *Zachody pro widnowlennia hreko-katolyčyckych bohosłuzieŭ w Polscezi 1956–1957*, „Bobosłowija”, 1983, t. 47), Igor Harasym (I. Harasym, *Bazylianie w Polsce w latach 1945–1985*, Warszawa 1985 – maszynopis niepublikowany; Idem, *Hreko-katolyčka Cerkwa w Polscezi 1947–1957*, Rym 1991 – maszynopis niepublikowany; idem, *Narys wybranych aspektiw istoriji Hreko-katolyčkoji Cerkwy (1945–1985)*, „Zustriczi” 1990, nr 5–6, s. 20–30), Marek Skórka (M. Skórka, *Wspólne sąsiedztwo czy niechęciani intruzi? Kościół rzymskokatolicki w Polsce w oczach grekokatolików*, „Więź” 1998, nr 3, s. 70–81) czy Włodzimierz Pyrczak (W. Pyrczak, *Kościół grekokatolicki na Pomorzu Środkowym*, [w:] *Ukraińcy w Polsce. Poszukiwania i odkrycia*, pod red. J. Leońskiego i T. Rzepy, Koszalin 1992, s. 42–45). Warto też wspomnieć o kilku wydawnictwach źródłowych dotyczących zarówno grekokatolików, jak i prawosławnych (*Dokumenty do istoriji Ukrajinškoji Hrekokatolyčkoji Cerkwy u Polscezi u 1947–1960) rokach (z archiwu o. myratora Myrosława Ripečkoŭ)*, upor. W. Łaba, Lwów 1996; *O inższamość grekokatolików. Zbiór dokumentów z historii Cerkwi grekokatolickiej w Polsce*, pod red. M. Czecha, Warszawa 1992; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1944–1956. Studia i materiały*, Kraków 1998) oraz memuarystyce (*Na skrzyżowaniu dróg. Z dziejów ełbskiej parafii prawosławnej p.w. Św. Marii Magdaleny 1948–1998*, pod red. L. Niteckiej, A. Mielnickiego i W. Mielnickiego, Elbląg 1998; o. mitr. S. Dziubyna, *I sponny dilo ruk naszych. Spohady*, Warszawa 1995).

² Akcja „Wisła” doczekała się już sporej literatury przedmiotu. Z najważniejszych publikacji wymienić należy prace Aldony Chojnowskiej (A. Chojnowska, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej na ziemie zachodnie i północne w 1947 r.*, „Zeszyty Historyczne”, 1992, nr 102, s. 3–102) i Romana Drozda (R. Drozd, *Druga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji „Wisła”*, Warszawa 1997). Z wydawnictw źródłowych niezastąpionym pozostaje zbiór *Akcja „Wisła”. Dokumenty*, opr. E. Misilo, Warszawa 1993.

³ Określenie to pochodzi od głośnego w środowisku ukraińskim artykułu Edwarda Hołdy i Jerzego Litwiniuka, który ukazał się pod tym właśnie tytułem na łamach „Po Prostu” („Po Prostu”, nr 9 z 3 marca 1957 r.)

charakteryzujące się odmiennym nieco podejściem władz komunistycznych do omawianej grupy narodowościowej. Okresy te wyodrębniłem również w prezentowanym tekście.

1947–1952

Przesiedlona na zachodnie i północne ziemie Polski ludność ukraińska nie była jednolita pod względem konfesyjnym. Nie znamy dokładnych proporcji, lecz ogólnie przyjmuje się, iż mniej więcej 2/3 Ukraińców należało do Cerkwi greckokatolickiej, a 1/3 stanowili wyznawcy prawosławia. Pojedyncze rodziny czy też osoby należały do Kościoła rzymskokatolickiego lub mniejszych grup wyznaniowych (np. baptyści, Świadkowie Jehowy).

Jeżeli chodzi o Cerkiew greckokatolicką to – mimo braku jakichkolwiek aktów prawych – nie miała ona na zachodnich i północnych ziemiach Polski żadnych możliwości działania. Przesiedlenia lat 1944–1946, deportacja biskupów przemyskich do ZSRR oraz akcja „Wisła” spowodowały, że zarówno cała sieć parafialna, jak i struktura Cerkwi przestały *de facto* istnieć⁴. W takiej sytuacji część duchownych całkowicie zrezygnowała z pracy duszpasterskiej⁵, pozostali zaś – zgodnie z zasadami birytualizmu – zostali wikariuszami w parafiach rzymskokatolickich⁶. Zanim jednak księża greckokatolicy objęli nowe funkcje, niektórzy

⁴ Więcej o faktycznej likwidacji przemyskiej diecezji greckokatolickiej zob. np.: I. Bilas, *Likwidacja greckokatolickiej diecezji przemyskiej oraz tragiczne losy jej ordynariusza biskupa Józefa Kocyłowskiego w kontekście polityki wyznaniowej ZSRR* [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 3, pod red. S. Stępnia, Przemysł 1996, s. 277–289. Dokumenty przedstawiające jej stan organizacyjny w 1946 r. opublikował autor tych słów, zob.: I. Hałagida, *Wykaz parafii przemyskiej diecezji greckokatolickiej w Polsce oraz składu osobowego kapituły tejże diecezji z 1946 roku. Dokumenty z Archiwum Akt Nowych* [w:] *Między Odry a Dnieprem*, cz. 2, pod red. T. Stegnera, Gdańsk 2000.

⁵ Na przykład ks. Pawło Hamiwka został księgowym w majątku Płoty (woj. szczecińskie), podobną pracę podjął ks. Wołodymir Danyliw w nadleśnictwie Gaple Wielkie koło Szczecina, z kolei ks. Iwan Syrotynkiy został nauczycielem łaciny w jednym z gimnazjów w województwie wrocławskim, zaś ks. Rużycki mieszkał z żoną (nauczycielką narodowości polskiej) we wsi niedaleko Bolesławca.

⁶ Rozwiązanie takie było możliwe dzięki mianowaniu przez Papieża Piusa XII zwierzchnika Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce Prymasa Augusta Hłonda specjalnym delegatem do spraw wschodnich obrządków. Zgodnie ze swymi uprawnieniami Prymas nadał księżom greckokatolickim – m.in. prawo do odprawiania mszy łacińskich bez formalnej przynależności do tego obrządku (musieli oni jednak opuścić swe żony i nauczyć się łaciny). Tuż przed akcją „Wisła” mianował on też dwóch wikariuszy generalnych Cerkwi greckokatolickiej w Polsce. Dla biskupstwa przemyskiego został nim ks. Bazyli Hrynyk (31 marca 1947 r.), zaś dla Apostolskiej Administracji Lemkowszczyzny ks. Andrzej Złupko (1 kwietnia 1947 r.). Niedługo później obydwu duchownych wysiedlono, a ich tytuły nie zostały odwołane. W 1948 r., po śmierci Prymasa Augusta Hłonda, delegatem dla wschodnich obrządków został jego następca Prymas Stefan Wyszyński.

z nich przez kilka miesięcy znajdowali się bez żadnych środków do życia. Tak było chociażby w przypadku ks. Pawła Szufłata wysiedlonego z powiatu gorlickiego do województwa poznańskiego⁷. Część duchownych greckokatolickich aresztowano pod zarzutem współpracy z podziemiem ukraińskim⁸, zdarzały się też przypadki, że niektórzy z nich zerwali całkowicie ze swym obrządkiem i pochodzeniem. Znaną jest na przykład sprawa księdza Włodzimierza Boziuka – więźnia obozu w Jaworznie, a po uwolnieniu proboszcza w Baniach Mazurskich (zamieszkałych w dużym stopniu przez Ukraińców), który bardzo szybko popadł w konflikt ze swymi parafianami narodowości ukraińskiej. Być może tłem zatargu były prośby wiernych o odprawianie nabożeństw w obrządku wschodnim, co wywoływało u ks. Boziuka pewne obawy⁹.

Władze starały się wszelkimi sposobami uniemożliwić kontakt przesiedleńców z obrządkiem greckokatolickim. „Urząd tutejszy [wojewódzki – I. H.] nie chcąc dopuścić do odnowienia się ruchu ukraińskiego, uniemożliwił powstanie parafii greckokatolickich, a duchownych oddał pod obserwację Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego. Problemem grekokatolików zajęli się Kościół rzymskokatolicki, przyjmując [księży – I. H.] do swego grona i powierzając im po pewnym przeszkoleniu i nauczaniu łaciny, funkcje wikariuszy” – stwierdzono na przykład w sprawozdaniu z województwa olsztyńskiego¹⁰. Niektórzy duchowni starali się jednak łamać obowiązujące zakazy. Tak postępował chociażby ks. Orest Sereżyński z Bytowa, który odprawiał msze „przy drzwiach zamkniętych” już od połowy 1947 r.¹¹ Zdarzały się też nabożeństwa tajne, odprawiane w domach prywatnych przez diaków (psalmistów) czy nawet osoby świeckie¹².

⁷ Archiwum Państwowe w Zielonej Górze z siedzibą w Starym Kisielinie (dalej: APZG), Urząd Wojewódzki Poznański, sygn. 1311, f. 226. Pismo ks. Pawła Szufłata z 29 września 1947 r.

⁸ Z danych zebranych przez autora niniejszego tekstu wynika, że pod koniec lat 40. przebywało w więzieniach co najmniej dziesięciu księży greckokatolickich.

⁹ AAN, Urząd do Spraw Wyznań (dalej: UdSW), sygn. 19/535, f. 5. Pismo PWRN do Urzędu do Spraw Wyznań w Warszawie z 16 grudnia 1953 r.; *Ibidem*, f. 10–11. Charakterystyka ks. Boziuka z 18 lutego 1954 r.; *Dokumenty do historii...*, dok. nr 40, s. 60. List ks. Myroslawa Ripeckiego do ks. J. Przepirského z 29 marca 1951 r. Kwestia postaw przyjętych przez duchowieństwo greckokatolickie po akcji „Wisła” nie doczekała się dotychczas bardziej wnikliwych studiów, jednak muszą one być poprzedzone dogłębną kwerendą, głównie w archiwach kościelnych i cerkiewnych.

¹⁰ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ministerstwo Ziem Odzyskanych, sygn. 516g, f. 65. Sprawozdanie z działalności kościołów na terenie województwa olsztyńskiego za 1948 r. (brak daty). Por.: Archiwum Państwowe w Olsztynie (dalej: APO), Urząd Wojewódzki w Olsztynie (dalej: UWO), sygn. 303, bp.

¹¹ Warszawskij, Wasyliński Archiw (dalej: WWA), fond IX. M. Kamiński, *Materiały do historii Peremwskiej eparchii: 1939–1956* (rękopis), s. 151.

¹² J. Mieczkowski, *Grekokatolicy na Pomorzu Zachodnim – szkice z historii i współczesności* [w:] *Kościół katolicki wczoraj i dziś*, pod red. M. Drzonka, K. Kowalczyka, J. Mieczkowskiego i G. Wejmana, Szczecin 1998, s. 54–55; Idem, *Życie religijne mniejszości narodowych na*

Wyjątkiem w ówczesnej sytuacji był osiedlony w Chrzanowie koło Elku ks. Myrośław Ripecki¹³. W jednym z pomieszczeń budynku niedziałającej szkoły, która wyznaczona mu została na mieszkanie, urządził kaplicę i już 2 (według innych źródeł 6) lipca 1947 r. odprawił pierwsze nabożeństwo w obrządku wschodnim, erygując w ten sposób „Greckokatolicki Urząd Parafialny”¹⁴. W bardzo krótkim czasie Chrzanowo stało się prawdziwym centrum religijnym Ukraińców Warmii i Mazur. Z czasem przybywać tu zaczęli też przesiedleńcy z innych regionów¹⁵. „Szczególnie uroczyście obchodzono cerkiewne święto Piotra i Pawła [12 lipca – 1. H]. Tego dnia było tu wyjątkowo tłumnie, bo zjeżdżali się Ukraińcy prawie z całej Polski” – wspominał jeden z wysiedleńców¹⁶.

Trudno stwierdzić, dlaczego władze tolerowały działalność ks. Ripeckiego. Sam duchowny tłumaczył to postawą komendanta elckiego UB, który miał być jakoby z pochodzenia Ukraińcem¹⁷. Bardziej jednak prawdopodobne jest to, że Chrzanowo służyło władzy do obserwacji zachowań greckokatolickich duchownych i wiernych w Polsce¹⁸. Możliwą jest również hipoteza Stanisława Stępnia, który uważa że pozostawiając greckokatolickiego księdza w spokoju, starano się go wykorzystać jako narzędzie do wywołania konfliktu z miejscową hierarchią rzymskokatolicką¹⁹. Nic można też wykluczyć, że wszystkie wymienione czynniki odgrywały tu jakąś rolę.

Od Wielkanocy 1948 r. nabożeństwa greckokatolickie odbywały się też w Nowym Dworze Gdańskim²⁰. Msze, co dwa tygodnie, koncelebrował tam ks. Bazyli Hrynyk – dotychczasowy proboszcz w miejscowości Brwinowo koło Warszawy²¹.

Pomorz Zachodnim w latach 1945–1956, „Przegląd Zachodniopomorski” 1995, z. 1, s. 107; M. Truchan, *Ukraińcy w Polscej piśliu druhoj switowojj wojny 1944–1984*, New York–Paris–Toronto–Sydney 1990, s. 164.

¹³ Więcej informacji o duchownym zawiera biogram autorstwa Andrzeja A. Zięby, *Mirośław Ripecki* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXII/2, s. 304–306.

¹⁴ Taką nazwą, figurującą też na pieczęci, posługiwał się duchowny w oficjalnej korespondencji. Por. *Dokumenty do historii...*, dok. nr 20, s. 28. List ks. Ripeckiego do Kurii Biskupiej w Olsztynie z 6 lutego 1950 r.

¹⁵ B. B. Cyranowicz, *Ukraińcy na Warmii i Mazurach* [w:] *Regionalna tradycja i współczesność*, materiały z sekcji pod red. B. Barczewskiej, Olsztyn 1995, s. 177.

¹⁶ W. Sawa, *Udoma j na czuyni*, Warszawa 1993, s. 54.

¹⁷ *Ne ja perszj i ne ja ostannij. Rozmowa z nicem mytratom Stepanom Dziubynojm*, „Zustriczi” 1990, nr 5–6, s. 12. Według innych źródeł osoba ta pochodziła też z Lisek, gdzie ks. Ripecki przed wysiedleniem był proboszczem (WWA, fond IX: M. Kamiński, *Materiały do historii...*, s. 154).

¹⁸ I. Hrywna, *Rok pierwszy*, „Borussia” 1991, nr 1, s. 36.

¹⁹ S. Stępień, *op.cit.*, s. 354–355.

²⁰ WWA, fond IX: M. Kamiński, *Materiały do historii...* s. 151; I. Hałagida, *Ukraińcy*

²¹ *w województwie gdańskim w latach 1947–1956* [w:] *Między Odrą a Dnieprem. Wyznania i narody*, pod red. T. Stegoera, Gdańsk 1997, s. 176.

²² O. myr. S. Dziubyna, *op.cit.*, s. 108.

Jednocześnie musiał on pełnić obowiązki wikariusza rzymskokatolickiej parafii w Wiercinach (pow. malborski). Na msze do Nowego Dworu Gdańskiego uczęszczało około 300 wiernych. Z czasem ks. Hrynyk otrzymał poewangelicki kościół w pobliskim Cyganku, gdzie msze odbywały się już w każdą niedzielę. Od 1950 r., po śmierci ks. Oresta Seredyńskiego, zaczął on też przyjeżdżać do Bytowa, a następnie Kwasowa. W miejscowościach tych jednak musiał wygłaszać kazania w języku polskim²².

Chrzanowo, Cyganek i inne wymienione wyżej miejscowości były praktycznie jedynymi na zachodnich i północnych ziemiach Polski, w których półlegalnie odprawiano msze greckokatolickie. Odgrywały one istotną rolę dla rozproszonych w polskim środowisku, przerażonych akcją wysiedleńczą, zastraszonych Ukraińców. W zasadzie były to bowiem jedyne miejsca poza domem, gdzie mogli się oni porozumiewać w ojczystym języku.

Pozostali Ukraińcy-greckokatolicy, chcący zaspokoić swe duchowe potrzeby stawali przed wyborem: czy uczęszczać do kościoła rzymskokatolickiego, poświęcając tradycyjny obrządek czy też chodzić na nabożeństwa do cerkwi prawosławnej, gdzie odprawiano liturgię w rodzimym obrządku, lecz tracić przy tym kontakt z katolicyzmem. Z relacji pamiętnikarskich i zachowanego materiału źródłowego nie można wywnioskować, która z opcji przeważała. „Rodziny z akcji «W» nie mają swoich placówek, gdyż są rozrzucone po całym powiecie, znajdują się w małych skupiskach. Przeważająca większość to grekokatolicy, którzy uczęszzczają do pobliskich kościołów rzymskokatolickich” – stwierdzono w dokumencie z powiatu ostródzkiego²³. W podobnym źródle z powiatu węgorzewskiego (z tego samego województwa) skonkludowano już jednak, iż „ksiądz Ciechan zaczyna dochodzić do porozumienia z wyznawcami wiary grekokatolickiej”²⁴. Przypuszczać też można, że część Ukraińców rezygnowała całkowicie z udziału w nabożeństwach lub uczęszczała do kościołów rzymskokatolickich tylko przy okazji większych świąt, chociaż i takie rozwiązanie nie zawsze było najlepsze. „Nie ma prawie ślubu greckokatolickich wiernych przed łańciskimi księżmi, gdzie obeszłoby się bez krzywoprzysięstwa, gdyż nasi ludzie mają niedokładne doku-

²² W. Pyrczak, *op.cit.*, s. 44.

²³ APO, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (dalej: PWRN), sygn. 444/22, f. 736 Sprawozdanie referatu do spraw wyznań PRN w Ostródzie za czwarty kwartał 1952 r. (brak daty).

²⁴ *Ibidem*, f. 140. Sprawozdanie referatu do spraw wyznań Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Węgorzewie z 2 lipca 1951 r. Ks. Włodzimierz Ciechan – ur. 10 września 1887 r., ukończył seminarium duchowne w Chetmie, proboszcz parafii prawosławnej w Giżycku w latach 1950–1959. Obsługiwał też parafie w Węgorzewie i Grodzisku. Por. APO, PWRN, 444/119. Teczka personalna ks. Ciechana; o. prot. J. Senejko, *50-letnia prawosławności parafii św. Prawednoji Anny w Hlżycku*, „Cerkownyj Kalendar na 1997 r.”, s. 171.

menty, chcą się żenić, a nie mają na tyle zaufania, żeby wyznać prawdę i częściej krzywo przysięgają. [...] Był przypadek, że jeden nasz chłopiec przełożył przy protokole przedślubnym sfałszowaną metrykę urodzin i chrztu łac[inijskiemu] proboszczowi. Ten nic mu nie mówił o wymaganej przysiędze, choć wyraził wątpliwość co do prawdziwości dat tej metryki. Aż gdy młodzi przyszli do ślubu ze świadkami, łac[inijski] proboszcz zaskoczył ich koniecznością złożenia przysięgi przed ślubem. Cóż robić: zrezygnować ze ślubu tzn. zdradzić, że się posiada sfałszowaną metrykę i narazić na duże materialne straty? Zdecydowali się na złożenie fałszywej przysięgi” – pisał wspomniany wyżej ks. Bazyl Hrynyk w liście do bp. Iwana Buczka przekazanym nielegalnie do Rzymu w 1952 r.²⁵

Taka postawa części duchowieństwa rzymskokatolickiego – jak się wydaje – nie należała wówczas chyba do rzadkości. Z zachowanych pamiętnikarskich relacji duchownych i materiałów archiwalnych wynika bowiem, że zdarzały się przypadki utrudniania działalności księżom grekokatolickim ze strony lokalnych proboszczów obrządku łacińskiego, przybierające niekiedy formę szykan²⁶. Podobnie kwestia ta wygląda we wspomnieniach wiernych. Na przykład, gdy jeden z przesiedleńców ukraińskich z powiatu lidzbarskiego, chcąc wziąć ślub kościelny, udał się do miejscowego proboszcza łacińskiego – dowiedział się że wcześniej musi przyjąć chrzest w obrządku rzymskokatolickim. „Zrozumiałem, że sprawa nie w samym chrzcie, ale chrzcie łacińskim, lepszym od naszego” – wspominał on z goryczą po latach. W końcu ślubu udzielił młodym pozostający tu jeszcze duchowny niemiecki, najprawdopodobniej ewangelicki²⁷. Trudno też stwierdzić, czy odosobnionym był przypadek, gdy jeden z księży informował władze świeckie, iż „w Administracji Apostolskiej w Gorzowie przyjęto 4 ukraińskich popów, którzy występują jako łacinnicy”²⁸.

Również część episkopatu negatywnie nastawiona była do grekokatolików. Wprawdzie bp przemyski Franciszek Barda konsekwentnie bronił praw duchownych grekokatolickich, twierdząc w piśmie z 21 marca 1947 r. do przemyskiego PUR-u, że „nieobecność biskupa ruskiego [ukraińskiego – I. H.] nie oznacza kasaty diecezji [...] nie pozbawia księży ruskich tych uprawnień, jakie im daje pra-

²⁵ Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji (dalej: CA MSWiA), OUN-UPA, sygn. LX/137, f. 329–330. List ks. Bazylego Hrynyka (podpisany pseudonimem „Kteryk”) do bp. I. Buczka z kwietnia 1952 r. Dokument ten przechrwycony został przez polski kontrwywiad i stał się prawdopodobnie jedną z przyczyn aresztowania duchownego w tymże roku.

²⁶ O. mit. S. Dziubyna, *op.cit.*, s. 108–118; A. A. Zięba, *Katolicka Cerkwa...*, s. 74.

²⁷ 1947. *Propamjanna knyha*, zebrał ta do druku zładaw B. Huk, Warszawa 1997, s. 17, wspomnienia Mychajła Maruszczaka.

²⁸ Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej: APS), Urząd Wojewódzki Szczeciński (dalej: UWS), sygn. 1089. List Ks. A. J. z 12 sierpnia 1947 r.

wo kościelne i jakich udzielił im biskup przed wyjazdem²⁹, to już ksiądz Ripecki, który zwrócił się do apostolskiego administratora w Olsztynie bp. Teodora Bensa z prośbą o prawne usankcjonowanie działalności kaplicy w Chrzanowie, miał ponoć usłyszeć słowa: „Na to was tu dali, żebyście wsiąkli w nasz organizm”³⁰. Niezmiennie też duchowny ten otrzymywał pisma powiadamiające go, że działalność parafii greckokatolickiej w Chrzanowie jest niezgodna z prawem: „Kuria Biskupia poleca wielbnemu Księdzu zwrócić się do Jego eminencji Ks. Prymasa w Warszawie [...] z prośbą o induli odprawiania Mszy Św. i sprawowania sakramentów Św. In rito latino. Z przyczyn niezależnych od kurii Wielebny Ksiądz na tych terenach tylko w tym obrządku może spełniać obowiązki kapłańskie”³¹. Prymas Wyszyński, do którego ks. Ripecki zwrócił się w tej sprawie, stwierdził, iż nie jest władnym samodzielnie podjąć decyzji dotyczących odpraw nabożeństw greckokatolickich na zachodnich i północnych ziemiach Polski³². Postawa taka, połączona z asymilacyjną polityką władz i nieprzychylnym na ogół, nastawieniem społeczeństwa często prowadziły do ugruntowywania wśród Ukraińców przekonań, że wszystkie siły polskie zmierzają do „zniszczenia mniejszości ukraińskiej w Polsce”³³.

Rzecz jasna mówienie o świadomej współpracy rzymskokatolickich władz kościelnych z władzami byłoby nadużyciem, ale kierunki działań podjęte przez obydwie te strony były rzeczywiście w znacznym stopniu zbieżne. Oczywiście kwestii tej nie należy w żadnym wypadku uogólniać. Ukraińcy-greckokatolicy spotykali się również ze strony duchowieństwa rzymskokatolickiego z pomocą, życzliwością czy odruchami zwykłego ludzkiego współczucia. Niekiedy też jednak pomoc ze strony duchowieństwa rzymskokatolickiego była spowodowana obawą przed prawosławiem. Tak było w przypadku ks. Jana Lewiwarza – jednego z organizatorów prawostawia na Dolnym Śląsku, którego działalność spowodowała, iż księża rzymskokatolicy w Lubinie – stwierdzając, że „pouczenia z ambony o różnicy między prawosławiem z obrządkiem greckim nie odniosły dotąd należytego skutku, ponieważ grekokatolicy ciążą do nabożeństw odprawianych w cerkwi” – zwrócili się z prośbą o zezwolenie na odprawę specjalnych mszy dla

²⁹ Cyt. za: A. Natęcz, *Cerkwie grekokatolickie w diecezji przemyskiej po roku 1945. Zarys problematyki*, Przemysł 1988, s. 21–22.

³⁰ *Ne ja perszuj i ne ja ostannij*..., s. 12. W latach późniejszych, gdy bp Bensch został ordynariuszem diecezji gorzowskiej, zmienił on swe nastawienie do grekokatolików. Być może – co sugeruje ks. Dziubyna – wcześniejsze postępowanie bp. Bensa wynikało z nacisków, jakie wywierały na niego osoby z najbliższego otoczenia. Zob. O. mitr. S. Dziubyna, *op.cit.*, s. 125.

³¹ *Dokumenty do historii...*, dok. nr 1, s. 6. List olsztyńskiej Kurii Biskupiej do ks. Młosaława Ripeckiego z 1947 r.

³² I. Harasym, *Hrekokatolicka cerkwa...*, s. 47. Również ks. Hrynyk we wspomnianym liście do biskupa Buczka z 1952 r. wspomina o nieprzychylnym stanowisku Prymasa Wyszyńskiego. Por. CA MSWiA, OUN-UPA, sygn. IX/137, f. 330.

³³ M. Skórka, *op.cit.*, s. 74.

ludności ukraińskiej: „Msza Św. po łacinie – w czasie Mszy Św. śpiew cerkiewny”¹⁴. Również nabożeństwa greckokatolickie odprawiane w Nowym Dworze Gdańskim przez ks. Hrynyka rozpoczęły się z inicjatywy miejscowego proboszcza rzymskokatolickiego zaniepokojonego pojawieniem się duchownego prawosławnego¹⁵.

Omawiając relacje między obu katolickimi obrządkami, pamiętać też należy o skomplikowanej wówczas sytuacji Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce, a na zachodnich i północnych ziemiach w szczególności¹⁶. Od jesieni 1947 r. walka z Kościołem stała się też jednym z ważniejszych zadań postawionych przed organami bezpieczeństwa. Zaś dwa lata później 24 lutego 1949 r. Biuro Polityczne KC PZPR podjęło uchwałę polecającą „rozpracować najbardziej aktywne elementy kleru celem skutecznego zastosowania całego wachlarza środków presji w stosunku do jednych i neutralizacji w stosunku do drugich”¹⁷. Płk Jan Zabawski – szef wrocławskiego UBP – wykonując zawarte w uchwale zadania raportował przelozonym m.in., że na terenie Dolnego Śląska ujawniono „11 księży b. grekokatolików – członków UPA i OUN”¹⁸.

W nieco innej sytuacji na zachodnich i północnych ziemiach Polski, znaleźli się Ukraińcy wyznania prawosławnego wchodzący w skład wspólnoty Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Władze nie negowały jego istnienia na zachodnich i północnych ziemiach Polski oraz nie zakazywały działalności, jednak z drugiej strony bacznie przyglądały się poczynaniom zarówno hierarchii, jak i niższego duchowieństwa, z którego – podkreślić należy – jedynie część była narodowości ukraińskiej (w odróżnieniu od kleru grekokatolickiego niemal w 100 % będącego Ukraińcami)¹⁹. Sytuację komplikował też fakt, że Patriarchat

¹⁴ AAN, UdSW, sygn. 13/439, f. 35. Protokół spisany przez ks. N. Szukałskiego z ks. dziekanem A. Świdą z Lubinia w sprawie działalności prawosławnego duchownego ks. J. Lewiarza (brak daty).

¹⁵ O. mitr. S. Dziubyna, *op.cit.*, s. 107.

¹⁶ Na terenach przyłączonych po II wojnie światowej do państwa polskiego nie utworzono polskiej administracji kościelnej, tylko mianowano pięciu administratorów apostolskich w: Gdańsku, Gorzowie Wlkp., Olsztynie, Opolu i Wrocławiu, uzależniając ustanowienie stałej administracji od podpisania traktatu pokojowego z Niemcami, który ostatecznie wytyczałby zachodnią granicę Polski. Dzięki temu władze uzyskały pretekst (szczególnie po podpisaniu w 1950 r. układu granicznego między Polską a NRD) do oskarżenia hierarchii Kościoła o dążenie do rewizji polskich granic, co – jak stwierdził Antoni Dudek – „było grubą przesadą, niezależnie od stopnia proniemieckich sympatii Kurii rzymskiej” (A. Dudek, *Państwo i kościół w Polsce 1945–1970*, Kraków 1995, s. 15).

¹⁷ AAN, Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej: KC PZPR), sygn. 1636, f. 47. Protokół z posiedzenia Biura Politycznego KC PZPR z 24 lutego 1949 r.

¹⁸ Cyt. za: J. Żaryn, *Kościół a władza w Polsce (1945–1950)*, Warszawa 1997, s. 213.

¹⁹ Kazimierz Urban pisząc o polskiej polityce w stosunku do nierzymskokatolickich wyznań w Polsce stwierdził, że „nigdy nie sprecyzowano w sposób wyraźny celów tej polityki, stosowanych środków wartości, do których owa polityka miała zmierzać. Nie podnoszono tych zagadnień w dokumentach państwowych czy partyjnych, problematyka ta stała się z reguły bezimienną

Moskiewski nie uznawał autokefalii tego Kościoła, uzyskanej od Patriarchy Konstantynopola w 1924 r. (ogłoszonej uroczystie w Warszawie w 1925 r.).

W chwili przesiedlenia ludności ukraińskiej na zachodnie i północne ziemie Polski, na terenach tych nie istniała sieć prawosławnych placówek parafialnych. Właściwie zaczęły się one tworzyć dopiero w 1947 r., a podstawę społeczną stanowili głównie właśnie przesiedleńcy z akcji „Wisła”⁴⁰. W związku z trudną sytuacją przesiedlonych Ukraińców, już 24 lipca 1947 r. powołany został „Prawosławny Metropolitalny Komitet niesienia pomocy przesiedleńcom na Ziemiach Odzyskanych”. Wraz z końcem roku został on przekształcony w „Prawosławny Metropolitalny Komitet Organizowania życia Cerkiewnego na Ziemach Odzyskanych”⁴¹.

Jeszcze przed podjęciem organizacyjnych działań ze strony metropolii warszawskiej, na zachodnich i północnych ziemiach Polski zaczęły powstawać pierwsze parafie prawosławne. Były one tworzone samorzutnie przez wiernych, a nabożeństwa odbywały się w domach prywatnych.

Na Śląsku pierwsza zorganizowana placówka powstała w miejscowości Lisi Młyn-Zimna Woda, w której proboszczem został ks. Jan Lewiarz. Niemał w tym samym czasie ks. Stefan Biegun erygował parafię w Michałowie⁴². Na Warmii i Mazurach pierwsze parafie prawosławne – również samorzutnie – zaczęły powstawać pod koniec 1947 r. Wtedy też przybyli pierwsi duchowni, którzy mieli zorganizować życie religijne Ukraińców wyznania prawosławnego na tych terenach⁴³.

---

na” (K. Urban, *Polityka państwa wobec wyznań nierzymskokatolickich w Polsce 1945–1970*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie. Prace z zakresu nauk politycznych” 1993, nr 399, s. 85). O ile z drugą częścią tej wypowiedzi można zgodzić się bez zastrzeżeń, to pierwsza budzi spore wątpliwości. Biorąc pod uwagę tylko Cerkiew prawosławną bardziej chyba trafnie ujął to zagadnienie Tadeusz Stegner pisząc, iż przed 1989 r. „w polityce władz wobec tego wyznania można dostrzec wyraźne tendencje do polonizacji i jednocześnie rusyfikacji Cerkwi. Chodziło o to, by stanowiący większość wiernych Białorusini czy Ukraińcy albo stali się prawosławnymi Polakami, albo ulegli rusyfikacji, ale broń Boże, nie stali się dzięki Cerkwi świadomymi narodowo Ukraińcami czy Białorusinami” (T. Stegner, *Kościół i związki wyznaniowe wobec polskiej dwudziestowiecznej rzeczywistości [w:] U progu niepodległości 1918–1989*, zbiór studiów pod red. R. Wapińskiego. Gdańsk 1999, s. 277). Zagadnienie to wykracza jednak poza ramy chronologiczne niniejszego opracowania.

⁴⁰ K. Urban, *Kościół Prawosławny w Polsce...*, s. 115–116. Poza ludnością ukraińską przesiedloną w ramach akcji „Wisła” parafie prawosławne tworzone były też bądź przez ludność tego wyznania przesiedloną z ZSRR bądź też wyjeżdżającą w ramach akcji osiedleńczej z innych regionów kraju, np. Białostoczczyzny.

⁴¹ Idem, *Z dziejów Kościoła Prawosławnego na Dolnym Śląsku...*, s. 22–25.

⁴² *Ibidem*, s. 27; ks. E. Cebulski, *Początki prawosławia na Ziemach Zachodnich*, „Chrześcijanizm a współczesność” 1985, nr 6, s. 59; *Istotyczny narys prawosławnej parafii Sw. Wskreszenia w Lihnyci*, „Cerkownyj Kalendar” na 1995 r., s. 165; K. Urban, *Ks. Stefan Biegun...*, s. 19.

⁴³ APO, PWRN, sygn.: 444/120, f. 31. Pismo Warszawskiego Konsystorza Prawosławnego z 31 grudnia 1947 r. informujące o mianowaniu ks. Anatola Bondara proboszczem w Giżycku

Samodzielna działalność duchowieństwa prawosławnego spotkała się jednak ze sprzeciwem władz. „Ministerstwo Ziem Odzyskanych [...] nie wyraża zgody na utworzenie parafii prawosławnej w w/w miejscowości [Zimna Woda i Lisi Młyn – I. H.], jak również nie zezwala na przeniesienie ks. Jana Lewiarza ze Skwierzyny do Lisiego Młyna. Na przyszłość prosi się o nie stawianie Ministerstwa Ziem Odzyskanych przed dokonanymi faktami bez uprzedniego porozumienia z Ministerstwem” – pouczano władze kościelne⁴⁴. Konsystorz przyjął powyższe instrukcje do wiadomości i jesienią 1949 r. zwrócił się do ministerstwa z prośbą o zatwierdzenie dwudziestu już istniejących parafii prawosławnych na ziemiach zachodnich i północnych⁴⁵ i wydanie zgody na otwarcie ośmiu nowych (Pasiek, Mragowo, Młynarska Wola, Węgorzewo, Sepopol, Dolice, Lubin Legnicki i Elk)⁴⁶. Władze odpowiedziały po kilku miesiącach. Oficjalnie usankcjonowano wówczas wszystkie istniejące parafie wymienione w piśmie Konsystorza oprócz Słupska, Barlinka, Wałcza, Łobez, Pity, Pasieka, Mragowa, Węgorzewa, Dolice i Lubina Legnickiego. Przyczyn takiego doboru nie podano⁴⁷. Być może zadecydowały tu względy podobne do tych, jakie podano jakiś czas później w przypadku wsi Prostyty (woj. olsztyńskie), która była – jak argumentowano – „punktem, w którym w najbliższym czasie ma powstać spółdzielnia produkcyjna [...] w tejże wsi walka klasowa pomiędzy bogaczami wiejskimi a biednymi rolnikami przybiera ostre formy”⁴⁸.

Decyzja sankcjonująca oficjalne istnienie parafii prawosławnych na ziemiach zachodnich i północnych związana była prawdopodobnie z dobiegającym końca procesem konstytuowania się zwierzchnich władz Kościoła prawosławnego w Polsce, co nastąpiło w 1951 r. Wybrano nowego metropolitę, którym został arcybiskup lwowski i tarnopolski Makary (Oksijuk) oraz dokonano reorganizacji struktury kościelnej, polegającej na przeprowadzeniu nowego podziału na diecezje⁴⁹.

---

i nadanych mu upoważnieniach dotyczących organizowania nowych parafii; R. Drozd, I. Halagida, *Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (dokumenty i materiały)*, Warszawa 1999, dok. nr 14, s. 55–56.

⁴⁴ AAN, UdSW, 5b/3, f. 5. Pismo MZO do Konsystorza Prawosławnego z 31 stycznia 1948 r. Podobne stwierdzenia padły też w MZO do Konsystorza po utworzeniu parafii w Jeleniej Górze. Por.: AAN, UdSW, 5b/3, f. 6. Pismo MZO z 27 stycznia 1948 r.

⁴⁵ Chodziło o Szczecin, Słupsk, Barlinek – z siedzibą w Pelczycach, Wałcz, Łobez, Pila, Zielona Góra, Wrocław, Zimna Woda – z filią w Michałowie, Jelenia Góra, Stodółowice, Legnica – z filią w Jaworze, Kożuchów, Elbląg, Kwidzyn, Olsztyn, Orneta, Gizycko, Górowo Iławeckie, Kętrzyn, Braniewo.

⁴⁶ AAN, UdSW, sygn. 9/1, f. 10. Pismo Konsystorza Prawosławnego do MAP z 30 listopada 1949 r.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 1–2. Pismo dyrektora Urzędu do Spraw Wyznań do Konsystorza z czerwca 1950 r.

⁴⁸ AAN, UdSW, 5b/3, f. 29. Pismo PWRN w Olsztynie z 4 lipca 1950 r.

⁴⁹ W ten sposób dobiegł końca zapoczątkowany w 1948 r. aresztowaniem dotychczasowego zwierzchnika Kościoła – metropolity Dionizego – proces ściślejszego związania Polskiego

Mimo stosunkowo lepszej sytuacji wyznaniowej prawosławnych Ukraińców, część duchownych prawosławnych postrzegana była przez władze w sposób zdecydowanie negatywny. „Urodzony 30 kwietnia 1917 r. w Rymkach, pow. Postawy z rodziny małorolnego chłopca – charakteryzowano na przykład w jednym z dokumentów ks. Anatola Bondara, proboszcza parafii w Giżycku, jednego z organizatorów życia prawosławnego wśród Ukraińców na Warmii i Mazurach – Wykształcenie posiada wyższe, wygląd zewnętrzny niepozorny, zaniedbany (abnegat). Nie udziela się nigdzie, nadzwyczaj pobożny”⁵⁰. Tych zaś duchownych, którzy przyjechali w transportach razem z wiernymi, obowiązywały takie same zasady, jak pozostałych przesiedleńców z akcji „Wisła”⁵¹.

Nie należy też zapominać, że i część duchowieństwa prawosławnego dotknęły represje. Negatywną opinię wystawiano na przykład ks. Mikołajowi Kostyszynowi, który „pobudza wśród wiernych, szczególnie z akcji «W» nacjonalizm ukraiński poprzez wygłaszanie kazań w języku ukraińskim itp. Ludność ta jest tym bardzo zbudowana”⁵². Dodać tu należy, iż wymieniony duchowny (osiedlony w ramach akcji „Wisła” w Braniewie) był jednym z trzech aresztowanych 5 sierpnia 1947 r. przez Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie (dwaj pozostali to: ks. Józef Kundeus – osiedlony we wsi Radomin w pow. nidzickim) i ks. Aleksy Nestorowicz (osiedlony w Ormecie). Duchownych tych, po tygodniowym pobycie w olsztyńskim areszcie, wywieziono do obozu w Jaworznie, skąd zwolnieni zostali dopiero na początku 1949 r.⁵³ Razem z nimi w Jaworznie przebywali dwaj inni księża prawosławni aresztowani w trakcie akcji „Wisła”: ks. Demian Towstiuik – proboszcz parafii Pawłowice (pow. Hrubieszów) i ks. Wasyl Laszenko – pro-

---

Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego z Rosyjskim Kościołem Prawosławnym, który likwidował autokefalię nadaną w 1924 r. przez patriarchę Konstantynopola Grzegorza VII na rzecz autokefalii nadanej przez Patriarchat Moskiewski. Więcej na ten temat: K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 67–78.

⁵⁰ APO, PWRN, sygn. 444/120. Pismo starosty powiatowego giżyckiego Jana Mutucha z 3 sierpnia 1949 r.

⁵¹ Jako przykład można tu podać ks. Aleksandra Mamczura z parafii w Bielsku Podlaskim zaskoczonego przez akcję wysiedleńczą w rodzinnej miejscowości Jabłeczna, gdzie przebywał na urlopie i wywiezionego do Rogal w powiecie elckim. Mimo ciągłych monitów Warszawskiego Konsystorza Prawosławnego, władze konsekwentnie odmawiały wydania mu zezwolenia na powrót. Zob.: AAN, MAP, sygn. 782, f. 26. Pismo Konsystorza z 24 lipca 1947 r.; AAN, Ministerstwo Administracji Publicznej (dalej: MAP), sygn. 782, f. 28. Pismo Urzędu Wojewódzkiego Białostockiego z 3 września 1947 r.

⁵² APO, PWRN, sygn. 444/120, bp. Notatka służbowa Stanisława Zawiejskiego – kierownika referatu do spraw wyznań PWRN w Olsztynie (brak daty). Interesującym faktem jest to, że dokument ten powstał po rozmowie Zawiejskiego z prawosławnym duchownym z sąsiedniej parafii.

⁵³ K. Urban, *Prześladowania duchowieństwa prawosławnego w Polsce po 1945 r. (przyczynki do losu uwięzionych w COP w Jaworznie)*, „Cerkownyj Wiestnik” 1992, nr 4, s. 28–42.

boszcz parafii w Hrubieszowie. Po wyjściu z obozu niektórzy z księży powrócili na Warmię i Mazury. Ks. Nestorowicz został wikariuszem w Ornecie, ks. Towstiułk podjął pracę zawodową w spółdzielni w Prabutach, gdzie mieszkała jego rodzina⁵⁴; obowiązki duszpasterskie ponownie podjął w 1953 r., zaś ks. Kostyszyn ponownie objął parafię w Braniewie.

1952–1956

Przesiedlenie ludności ukraińskiej na zachodnie i północne ziemie Polski i zastosowane przy jej osiedlaniu zasady (z dała od miast wojewódzkich i granic państwa, w rozproszeniu tak, aby nie stanowili więcej niż 10% ogółu mieszkańców danej miejscowości) miały przyspieszyć zachodzące w tej grupie procesy asymilacyjne i doprowadzić do ostatecznego „rozwiązania” zagadnienia ukraińskiego w Polsce.

W praktyce jednak prowadzona przez władze polityka asymilacyjna, brak jakichkolwiek możliwości działania i negatywne – w przeważającej większości – relacje pomiędzy przesiedleńcami ukraińskimi a pozostałymi grupami ludności ziem zachodnich i północnych spowodowały, że wśród tych pierwszych kształtować się zaczęło zjawisko określane w literaturze naukowej i publicystycznej terminem „podziemia kulturalnego”⁵⁵. Rodzinne uroczystości – chrzciny, wesela, pogrzeby – jak też wszelkiego rodzaju zabawy wykorzystywano do odnajdywania byłych sąsiadów i nawiązywania kontaktów ze znajomymi. Bogata obrzędowość traktowana była nie tyle jako wartość regionalno-kulturowa, lecz raczej jako narodowa. Paradoksalnie więc, można chyba stwierdzić, że założenia akcji „Wisła” i ich realizacja w pierwszych latach po przesiedleniu doprowadziła do wzmocnienia wśród nich więzi wewnątrzgrupowych⁵⁶.

⁵⁴ Osoba ks. D. Towstiułki świadczyć może o – jak to ujął Kazimierz Urban – „wybitnie powikłanych losach duchownych prawosławnych” (K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1944–1956...*, s. 245). Będąc Ukraińcem urodzonym w 1911 r. w Mamajeszti-Nomi w Rumunii (obecnie Mamajiwci na Ukrainie) i duchownym od 1936 r., w 1939 r. przyjechał do Polski z zamiarem przygotowywania pracy doktorskiej. Po wybuchu wojny proboszcz parafii Pawłowice w pow. hrubieszowskim. Aresztowany w czasie akcji „Wisła” i uwięziony w obozie w Jaworznie. W latach 1949–1953 pracownik umysłowy początkowo w Prabutach, a następnie Malborku. Obowiązki duszpasterskie ponownie podjął w 1953 r. obejmując parafię w Węgorzewie. W wyniku szykan ze strony władz bezpieczeństwa wyjechał do RFN pod koniec lat 50. Zob. AAN, UdSW, sygn. 19/17, f. 1–17. Dokumenty dotyczące ks. Demiana Towstiułki; APO, PWRN, sygn. 444/119, f. 1–29. Teczka osobowa ks. Demiana Towstiułki.

⁵⁵ M. Truchan, *op.cit.*, s. 42.

⁵⁶ Zdzisław Chmielewski w swym szkicu traktującym o Pomorzu Zachodnim, stwierdził m.in. że „Ukraińcy [...] okazali się, nolens volens, najbardziej stabilną ilościowo mniejszością narodową”. Por. Z. Chmielewski, *Struktura ludnościowa i narodowościowa Pomorza Zachodniego po II wojnie światowej* [w:] *Pomerania ethnica. Mniejszości narodowe i etniczne na Pomorzu Zachodnim*, pod red. M. Giedrojc i J. Mieczkowskiego, Szczecin 1998, s. 58.

Niechęć ujawniania przynależności narodowej, kultywowanie rodzimych obrzędów i skryte pielegnowanie języka ojczystego przez przesiedleńców z akcji „Wisła” dostrzegane też było z zaniepokojeniem przez władze partyjne i państwowe (zarówno lokalne, jak i centralne). „Ludność ta pozostaje ze sobą w ścisłym kontakcie – informowano na przykład z województwa olsztyńskiego – i to dotyczy zarówno starszych, jak i młodzieży. Schodzą się oni ze sobą wieczorami i to nawet w większych grupach. W zasadzie zbierają się oni pod pozorem omawiania spraw rolnych, albo też, jeśli chodzi o młodzież, pod pozorem nauki. [...] Ludność ta uzyskując zbyt mało przychylności wśród otoczenia dla siebie ze strony pozostałej części społeczeństwa [...], zamyka się w sobie, otaczając się pewnego rodzaju skrytością, obcując tylko ze sobą, wspomina czasy z poprzedniego miejsca zamieszkania, utrzymując pieśni ludowe ukraińskie, wiążąc ciągle nadzieje powrotu”⁵⁷.

Innego rodzaju zjawisko miało miejsce w większych miastach, do których – wraz z upływem czasu przeniosła się część Ukraińców w poszukiwaniu pracy, czy kontynuując naukę. Zaczęła tam tworzyć załążki powojennej ukraińskiej inteligencji. Wśród grup tych można było na początku lat 50. zaobserwować pewny wzrost aktywności. Prym w niej wiedli w szczególności uczniowie i studenci⁵⁸.

Ożywienie środowiska ukraińskiego w miastach i istnienie „podziemia kulturalnego” na wsi, przy jednoczesnym braku stabilizacji ekonomicznej Ukraińców wywoływało obawy władz partyjnych i państwowych. Niepokój wzbudzał przede wszystkim fakt, iż zjawisko to nie było praktycznie w żaden sposób rejestrowane (oprócz, oczywiście, kartotek służby bezpieczeństwa) czy też kontrolowane⁵⁹. Izolowanie się ludności ukraińskiej od reszty społeczeństwa prowadziło też do spekulacji, że wśród Ukraińców w Polsce istnieją silne wpływy środowisk emigracyjnych⁶⁰. „O ile chodzi o wzajemne utrzymywanie kontaktów wśród nacjonalistów ukraińskich, to należy stwierdzić, że są one kontynuowane w takich formach, jak – różnego rodzaju wspólne schadzki, imieniny, cerkiew, organizacja legalna itp. Zagadnieniem tych kontaktów jest utrzymywanie nastrojów odwetowych.

⁵⁷ APO, PWRN, sygn. 444/754, f. 30. Informacje o stanie ludności z akcji „W” zamieszkującej na terenie województwa olsztyńskiego z 10 lutego 1952 r.

⁵⁸ R. Drozd, *Ukraińcy w Polsce w okresie przelomów politycznych 1944–1981* [w:] *Mniejszości narodowe w Polsce. Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresie przelomów politycznych (1944–1989)*, pod red. P. Madajczyka, Warszawa 1998, s. 206, M. Truchan, *op.cit.*, s. 43; S. Zabrowarny, *Polityka narodowościowa polskich władz komunistycznych w kwestii ukraińskiej*, [w:] *Polityka narodowościowa państw Europy Środkowo-wschodniej*, pod red. J. Pietrasia i A. Czarnockiego, Lublin 1993, s. 138.

⁵⁹ R. Drozd, *Ukraińcy w Polsce...*, s. 206.

⁶⁰ M. Truchan, *op.cit.*, s. 44.

wspólne informowanie się o zaistniałych wypadkach, a przede wszystkim utrzymywanie więzi. Poza tym nacjonaliści ukraińscy prowadzili aktywną działalność propagandową. Źródłem propagandy jest: a) literatura nadsyłana z zagranicy, b) audycje radiowe nadawane z państw kapitalistycznych, c) fałszywe komentowanie wydarzeń w kraju i za granicą. Propaganda wpłynęła w dużym stopniu na zahamowanie prac rolnych w okresie wiosennym, na dewastację gospodarstw, samowolne opuszczanie gospodarstw i powracanie na stare miejsca zamieszkania. Ośrodki zagraniczne chcąc spotęgować nasilenie propagandy w kraju nasyłały ulotki [...] Ulotki te w ilości kilku tysięcy zostały znalezione w województwach: opolskim, szczecińskim, koszalińskim i wrocławskim” – informowało Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego⁶¹. Kwestia propagandy zachodniej, rzecz jasna, była przez władze przeceniana, lecz przytaczana argumentacja była zgodna ze stosowaną wówczas normą.

Obawiano się też braku stabilizacji ekonomicznej ludności ukraińskiej, oraz ciągle zgłaszanych postulatów powrotu do dawnych miejsc zamieszkania. „Stwierdzono – alarmowało Prezydium Rady Ministrów w piśmie rozesłanym do wszystkich PWRN na zachodnich i północnych ziemiach – liczne wypadki samowolnego opuszczania gospodarstw rolnych przez ludność przesiedloną na teren województwa w 1947 r. w ramach akcji «W», przy czym Prezydium Gminnych i Powiatowych Rad Narodowych przez wydanie tej ludności dowodów stwierdzających wymeldowanie na pobyt stały do miejsc poprzedniego zamieszkania, stwarzają pozory legalności niepożądaney i szkodliwej akcji, która staje się źródłem niepokoju i fermentu, zarówno wśród ludności przesiedlonej, jak również wśród ludności zamieszkalej na terenach objętych akcją «W»”⁶².

Przedstawione wyżej zjawiska przyczyniły się do podjęcia przez kierownictwo państwa polskiego kroków zmierzających do modyfikacji polityki narodowościowej państwa polskiego, aczkolwiek generalnie strategia pozostała ta sama.

31 grudnia 1951 r. w Warszawie powołano do życia komisję specjalną z wicepremierem Aleksandrem Zawadzkim na czele, której polecono „zebrać materiał i ustalić miejsca skupisk narodowości ukraińskiej, wyjaśnić ich nastroje, potrzeby kulturalne, ich postulaty”⁶³. Efektem działalności komisji, która zgroma-

⁶¹ CA MSWiA, Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, sygn. 1195, f. 91–92. Sprawozdanie Departamentu III za 1952 r. z 4 marca 1953 r.

⁶² APS, PWRN, sygn. 13716, f. 1. Pismo Rady Ministrów (Zespół II, ds. Prezydium Rad Narodowych) do PWRN w Białymstoku, Gdańsku, Koszalinie, Olsztynie, Opolu, Poznaniu, Szczecinie, Wrocławiu i Zielonej Górze z 19 czerwca 1951 r.

⁶³ Cyt. za: I. Olejnik, *Problem ukraiński w polityce narodowościowej państwa polskiego w latach 1944–1957* [w:] *Polska i Ukraina po II wojnie światowej*, pod red. W. Bonusłaka. Rzeszów 1998, s. 117.

dziła odpowiednie dane z terenu⁴⁴, była notatka z 13 marca 1952 r. Otrzymali ją jedynie członkowie ścisłego kierownictwa PZPR. W dokumencie tym stwierdzono m.in., iż na zachodnich i północnych ziemiach Polski zamieszkuje około 125 tys. Ukraińców i że silne są wśród nich nastroje tymczasowości i tendencje powrotu do dawnych gospodarstw (przyczyn tego upatrywano we – wspomnianych wyżej – wpływach „środowisk nacjonalistycznych”). Krytycznie oceniano dotychczasową politykę gospodarczą wobec tej ludności (np. wymiary podatków), odnotowywano dyskryminacyjne praktyki w życiu kulturalnym i religijnym, analizowano problem nielegalnych powrotów i związanych z nimi możliwościami konfliktów między powracającymi a ludnością polską osiadłą na terenach poukraińskich, postulowano zmianę stosunku do ludności ukraińskiej, umożliwienie swobodnego porozumiewania się w języku ukraińskim i jego nauczania w szkołach z przewagą dzieci ukraińskich. Swego rodzaju *novum* było to, że w dokumencie tym przyznawano, iż władze popełniały błędy w stosunku do ludności ukraińskiej po 1947 r., nie negowano natomiast konieczności samego przesiedlenia. Autorzy uznali za niezbędne uregulowanie kwestii ukraińskiej przez władze centralne⁴⁵.

4 kwietnia 1952 r. Biuro Polityczne KC PZPR podjęło uchwałę „W sprawie środków zmierzających do poprawy sytuacji gospodarczej ludności ukraińskiej w Polsce i wzmoczenia wśród niej pracy politycznej”⁴⁶. Dokument ten opracowany został na podstawie omówionej wyżej notatki Zawadzkiego (niektóre sformułowania zostały wręcz dosłownie z niej zaczerpnięte), zawarta zaś w nim analiza sytuacji Ukraińców na ziemiach zachodnich i północnych Polski sprowadzała się do – zbyt zresztą optymistycznych – stwierdzeń, iż „przesiedlona na Ziemię Zachodnie ludność ukraińska prawie wyłącznie chłopska – w większości swej zagospodarowała się i pracuje należycie, a nawet niekiedy wysuwa się na przodujące miejsca zarówno w indywidualnej gospodarce rolnej, jak i spółdzielniach produkcyjnych. [...] W ostatnim czasie widać pewną ogólną poprawę w nastrojach ludności ukraińskiej. Coraz więcej wrasta ona w nowe środowisko”. Jednocześnie postulowała też wprowadzenie pewnej liberalizacji, ale konsekwentnie zakazywała powrotów ludności ukraińskiej na dawne miejsce zamieszkania.

---

⁴⁴ Archiwum Państwowe w Koszalinie (dalej: APK), PWRN, sygn. 4625, f. 50–55. Pismo PWRN w Koszalinie do A. Zawadzkiego z 12 lutego 1952 r.; APO, PWRN, sygn. 444/754, f. 22–37. Informacja o stanie ludności z akcji „W” zamieszkującej na terenie województwa olsztyńskiego z 10 lutego 1952 r.; APS, PWRN, sygn. 13719, f. 1–7. Informacja o ludności ukraińskiej w województwie szczecińskim z 16 lutego 1952 r.

⁴⁵ AAN, Archiwum Bolesława Bieruta, sygn. 254/IV-22, f. 170–176. Notatka dotycząca ludności ukraińskiej w Polsce.

⁴⁶ APK, PWRN, sygn. 4625, f. 3–7; APS, KW PZPR, sygn. 36/XV/100, f. 1–5; R. Drodz, l. Hołagda, *op.cit.*, s. 65–68.

Jeszcze przed podjęciem inicjatywy przez Biuro Polityczne, w połowie grudnia 1951 r., Urząd do Spraw Wyznań rozesał do prezydów WRN we Wrocławiu, Zielonej Górze, Szczecinie, Koszalinie oraz Olsztynie pismo, w którym żadał danych statystycznych dotyczących ludności wyznania grekokatolickiego, przesiedlonej w ramach akcji „W” oraz wykazów duchownych. Uzyskane informacje były niepełne⁶⁷. Zbierający je urzędnicy zwracali uwagę na „zamknięcie środowiska” i niechęć ujawniania wyznania. Ostatecznej liczby Ukraińców-grekokatolików w województwach zachodnich i północnych nie udał się więc uzyskać, zaś przybliżone dane mówiące o około 55 tys. wiernych eksponują – jak stwierdził Kazimierz Urban – „terytorialny aspekt zagadnienia”⁶⁸. Inicjatywa władz była zbieżna z polityką warszawskiego Konsystorza Prawosławnego, dążącego do pozyskania Ukraińców-grekokatolików. Świadczyć może o tym fakt, że wydelegował on duchownego – ks. Jana Lewiarza – do współdziałania z władzami przy zdobywaniu danych dotyczących unitów w zachodnich i północnych województwach. Być może – co sugeruje cytowany już niejednokrotnie K. Urban – władze celowo „wciągały” Cerkiew prawosławną w proces likwidacji unii wzorując się na innych krajach bloku wschodniego⁶⁹.

Podobnie jednak, jak w przypadku urzędników państwowych, również ks. Lewiarzowi nie udało się zebrać pełnych danych odnośnie liczby grekokatolików wśród przesiedleńców z akcji „Wisła”. Nie wydaje się zresztą aby chętnie wypełniał on powierzoną mu misję. Metropolita Makary, który 21 marca 1952 r. spotkał się z przedstawicielami Urzędu do Spraw Wyznań oświadczył, iż zebrane przez duchownego dane „są bardzo ogólnikowe, że w czasie rozmowy wyczuwał z jego strony chęć uchylecia się od dalszej pracy w sprawie unitów i wyraźną niechęć do opracowania konkretnego planu działania”⁷⁰. Metropolita stwierdził także, że za skryte nabożeństwa grekokatolickie odpowiedzialny jest „aktyw kleru, kierującego (tajnie) zorganizowaniem obrządku grecko-katolickiego”. Konkretnie chodziło o prowincjata zakonu bazylianów ks. Pawła Puszkarskiego, ks. Mikołaja Deńka – byłego kanonika grekokatolickiej kapituły w Przemyślu ukrywającego się w podwarszawskich miejscowościach oraz pełniącego funkcję kapelana w żeń-

⁶⁷ Na przykład zob.: AAN, UdSW, sygn. 13/439, f. 9. Wykaz ludności wyznania grekokatolickiego przesiedlonej w ramach akcji „W” z woj. rzeszowskiego i lubelskiego na teren woj. zielonogórskiego (brak daty); *Ibidem*, f. 16. Wykaz z pięciu powiatów z akcji „W” byłego wyznania grekokatolickiego z 1 kwietnia 1952 r.; *Ibidem*, f. 27. Dane statystyczne dotyczące ludności wyznania grekokatolickiego na terenie województwa koszalińskiego (brak daty); *Ibidem*, f. 33–34. Pismo PWRN w Szczecinie z 11 kwietnia 1952 r.

⁶⁸ K. Urban, *Obrządek grekokatolicki*, s. 26. Tam też dokładne dane zebrane przez Urząd do Spraw Wyznań.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 17.

⁷⁰ AAN, UdSW, sygn. 13/439, f. 1. Anonimowa notatka w sprawach: 1) Lewiarza i unitów, 2) Naumowa i arch. Tymoteusza, 3) Pańko i obsady (brak daty).

skich klasztorach rzymskokatolickich i ks. Andrija Złupko – mianowanego w przededniu akcji „Wisła” wikariuszem generalnym Apostolskiej Administracji Łemkowszczyzny i wysiedlonego na Dolny Śląsk, przy czym pierwszy z wymienionych duchownych miał organizować całość działań duchowieństwa grekokatolickiego, ks. Złupko działania wśród Łemków, zaś ks. Deńko wśród pozostałych Ukraińców⁷¹.

Trudno stwierdzić czy, a jeżeli tak, to w jakim stopniu, opinie metropolity wpłynęły na politykę podjętą przez państwo w 1952 r. wobec unitów, faktem jednak jest, iż w kwietniowej uchwale znalazły się stwierdzenia o parafiach prawosławnych gdzie „popi na ogół lojalnie ustosunkowują się do państwa i wpływają w tym duchu na ludność. W dużej jednak mierze szczególnie wśród grekokatolików, odprawiane są tajne nabożeństwa i tajnie obchodzone święta według obrządku wschodniego. W związku z tym zalecano wziąć pod uwagę, że lojalne duchowieństwo prawosławne winno mieć poparcie władz w wykonaniu kultu religijnego i erygowaniu parafii wśród ludności prawosławnej. Przestrzegając zasady wolności sumienia i wyznania należy zdecydowanie zwalczać organizowane przez nacjonalistyczne ukraińskie agentury podziemie wyznania grecko-katolickiego”.

Z pewnością sformułowanie to jest pewnym uproszczeniem wynikającym – jak wspomniano w poprzednim rozdziale – z faktu, iż większa część duchowieństwa prawosławnego nie była narodowości ukraińskiej, a co za tym idzie nie wykazywała zainteresowania rozwojem społeczno-kulturalnym ludności przesiedlonej w ramach akcji „Wisła”. Z drugiej zaś strony władze obawiały się, że tolerowanie podziemia grekokatolickiego doprowadzi do wzmocnienia hierarchii Kościoła rzymskokatolickiego, która z kolei może zdecydować się na otwarte uznanie tego obrządku. „Chodzi o to, aby tych ludzi nie zwerbował Kościół rzy[msko]kat[olicki], który może stworzyć parafie obrządku wschodniego (byłby to jedyny ośrodek Kościoła gr[recko]kat[olickiego] w krajach Demokracji Ludowej) – stwierdzono w jednym ze sprawozdań”⁷². Niezależnie – w każdym bądź razie – od intencji, cele Konstytucji i władz państwowych były w znacznym stopniu zbieżne.

---

⁷¹ Ibidem, f. 5–6.

⁷² AAN, UdSW, sygn. 19/529, f. 3. Sytuacja większych kościołów nierzymskokatolickich w II i III kwartale 1951 r. (brak daty). Przykładową oceną władz tajnych nabożeństw grekokatolickich może być fragment pisma PWRN w Koszalinie, gdzie czytamy m.in., że „w powiecie koszalińskim, w miejscowości Wyszewo, gmina Marzowo, ludność z akcji «W» wyznająca grekokatolickiego praktykę kultu religijnego wykonała w mieszkaniu prywatnym u ob. Woszyłuk. Ocenając ogólnie ludność przesiedleńczą z akcji «W» to należy stwierdzić, że głęboko w niej zakorzenione są uczucia religijne i tak samo jak początkowo ludność ta odnosiła się z pewną rezerwą do pracy w gospodarstwach, tak i w tym przypadku nie szybko będzie chciała zaniechać swego stosunku do kleru” (APK, PWRN, sygn. 4625, f. 53. Pismo PWRN w Koszalinie do KC PZPR z 12 lutego 1952 r.).

Wkrótce po wydaniu kwietniowej uchwały Biura Politycznego władze Konsystorza prawosławnego opracowały „Kalendarz wyjazdów w teren ks. ks. proboszczów dekanatu wrocławskiego dla organizacji życia kościelno-religijnego”. Objął on swym zasięgiem teren województwa wrocławskiego i zielonogórskiego. Z czasem podobne inicjatywy podjęto na terenie innych województw.

Zgodnie z zawartymi w „Kalendarzu...” wytycznymi duchowieństwo miało dokonać rozeznania co do rozmieszczenia ludności greckokatolickiej, odprawić nabożeństwa i wytypować miejscowości na siedziby ewentualnych parafii, a w przyszłości podjąć starania o ich erygowanie oraz przydział świątyń. Podobne kroki podjęto w pozostałych dekanatach na zachodzie i północy Polski, w powiatach zamieszkałych przez ludność ukraińską⁷³.

Władze świeckie – przynajmniej formalnie – deklarowały duchowieństwu prawosławnemu pomoc. Dotyczyć ona miała ułatwienia w poruszaniu się w terenie, erygowaniu nowych placówek, przydziale obiektów czy, nawet, neutralizowaniu działalności duchowieństwa greckokatolickiego⁷⁴. Referaty do spraw wyznań w poszczególnych prezydiach WRN nadzorowały całą akcję. Można też przypuszczać, iż wiedziały o niej i dyskretnie ją kontrolowały organa bezpieczeństwa.

Obecna wiedza nie pozwala stwierdzić, na ile podjęte zamysły zostały zrealizowane. Faktem jedynie jest, że na przełomie lat 1952–1953 na zachodnich i północnych ziemiach Polski erygowano parafie prawosławne lub ich filie w miejscowościach: Oleśnica, Wołów, Rudna-Miasto, Ługi, Torzym (woj. wrocławskie), Gryfice, Szczecinek, Bobolice, Rzeczzenica, Bytów, Koszalin, Ołóżna, Kwasowo (szczecińskie), Pasłęk (gdańskie) i Grodzisko (olsztyńskie). W niektórych zresztą z nich już wcześniej hierarchia Kościoła prawosławnego, jak i sami wierni, starała się o odprawianie nabożeństw, lecz na przeszkodzie stały lokalne władze administracyjne⁷⁵.

Trudno też – z powodu braku wiarygodnych danych – ocenić skutki tej akcji misyjnej. Z pewnością część Ukraińców-greckokatolików, pozbawiona nabożeństw w obrządku wschodnim, z zadowoleniem przyjęła pojawienie się duchownych prawosławnych, widząc w prowadzonej przez nich działalności szansę na zachowa-

⁷³ K. Urban, *Obrządek greckokatolicki a...*, s. 27.

⁷⁴ Jak podaje Andrzej Kopiczko, władze powiatu wegorzeczowskiego, w którym mieszkało około 5500 grekokatolików i około 700 prawosławnych Ukraińców postulowały w ramach neutralizacji żądań wiecznych grekokatolickich „przerzucenie” grupy osadników wyznania prawosławnego z województwa lubelskiego (A. Kopiczko, *Kościół warmiński a polityka wyznaniowa po II wojnie światowej*, Olsztyn 1996, s. 76).

⁷⁵ W powiecie człuchowskim na przykład dopiero interwencja KW PZPR doprowadziła do przekazania świątyni prawosławnym, władze lokalne chciały przekazać ją Kościołowi rzymskokatolickiemu. Por. APK, PWRN, sygn. 4625, f. 42. Notatka egzekutywy KW PZPR w Koszalinie z 1952 r.

nie tradycyjnych wartości duchowych. Reszta pozostała wierna katolicyzmowi i – z braku innych możliwości – uczęszczała na msze do kościołów rytu zachodniego.

Kazimierz Urban w jednej z cytowanych wyżej prac stwierdził, że w omawianym okresie „nie dochodziło do otwartych konfliktów pomiędzy duchowieństwem greckokatolickim i prawosławnym, a zdarzało się często, że tych samych wiernych obsługiwali na przemian i jedni, i drudzy”⁷⁶. Nie do końca z twierdzeniem tym można się zgodzić. Rzeczywiście prawdopodobnie nie dochodziło do żadnych otwartych zadrażnień, można jednak w źródłach natrafić na informacje dotyczące swoistej cichej „walki o dusze”. Jako przykład służyć może chociażby miejscowość Głodowo (woj. koszalińskie), gdzie kilkakrotnie greckokatolicki duchowny ks. Michał Doczyło odprawił nabożeństwo dla ukraińskich wiernych w miejscowym kościele (pierwsze 4 kwietnia 1953 r.). Po interwencji Metropolity Makarego w Urzędzie do Spraw Wyznań⁷⁷, działalność duchownego została wstrzymana⁷⁸. Sprzeciw duchowieństwa prawosławnego wzbudzała też działalność ks. Hrynyka, który – jak stwierdzono w jednym z dokumentów – „rozbijając placówki Kościoła prawosławnego, uniemożliwia właściwą pracę wśród ludności z akcji «W»”⁷⁹. Z drugiej zaś strony, ks. Stefan Dziubyna w swych wspomnieniach zawarł następujący passus dotyczący relacji między duchowieństwem obu wyznań: „przeciwstawiałem się przechodzeniu grekokatolików na prawosławie, bo wprowadzało między nich podział, mogło również stać się przyczyną nienawiści. A samo zagrożenie prawosławiem, było w latach 50. jedynym argumentem, który wykorzystywali nasi księża, aby domagać się od hierarchii rzymskokatolickiej

---

⁷⁶ *Ibidem*, s. 28.

⁷⁷ AAN, UdSW, sygn. 24/604, f. 46. Pismo Metropolity Makarego z 22 kwietnia 1953 r.

⁷⁸ *Ibidem*, f. 47. Pismo PWRN w Koszalinie z 8 lipca 1953 r. W dokumencie tym kierownik referatu stwierdził, że „po zastosowaniu wskazań przysłanych pismem z dn. 7 V [19]53 r. odnośnie postępowania w stosunku do księży gr[ec]ko[kat]olickich z punktu widzenia politycznego została w dn. 29 VI b[ieżącego] r[oku] parafia gr[ec]ko[kat]olicka w Głodowie pow. Koszalin zlikwidowana”. Istnieją też informacje, że ordynariusz rzymskokatolickiej diecezji gorzowskiej bp Szeląg zakazał po tym incydencie ks. Doczyła suspendę. Por. WWA, fond IX: M. Karminśkyj, *Materiały do historii...*, s. 162.

⁷⁹ AAN, UdSW, sygn. 24/604, f. 35. Pismo referatu do spraw wyznań PWRN w Koszalinie do PWRN w Gdańsku w sprawie działalności ks. B. Hrynyka. W dokumencie tym stwierdzono, że duchowny ten „robi wypadły na teren tu[ejszego] województwa i wśród ludności akcji «W» staje niechęć do kościoła Prawosławnego, odciągając ją od tegoż kościoła. Ostatnio na terenie pow. Bytów i Miastko nakłaniania przesiedleńców z akcji «W» do wystąpienia do władz z żądaniem zorganizowania placówek greckokatolickich. W związku z powyższym Referat tu[ejszy] prosi o zainteresowanie się ks. Hrynykiem i poczynienie odpowiednich kroków w kierunku uniemożliwienia mu tej działalności, która rozbijając placówki Kościoła Prawosławnego, uniemożliwia właściwą pracę wśród ludności z akcji «W»”.

zezwoleń na odprawianie nabożeństw w obrządku grecko-katolickim dla naszych wiernych. Dzisiaj trudno zrozumieć, że posuwaliśmy się do takich argumentów⁸⁰.

Działalność duchowieństwa greckokatolickiego wśród Ukraińców na zachodnich i północnych ziemiach Polski starano się też ograniczać w inny sposób. Prawdopodobnie w wyniku nacisków, jakie władze wywierały na hierarchię Kościoła rzymskokatolickiego i bezpośrednio na prymasa Wyszyńskiego, będącego formalnym zwierzchnikiem księży greckokatolickich, w 1952 r. cofnięto ks. Hrynykowi pozwolenie na odprawianie greckokatolickich mszy w Bytowie i Kwasowie, które udało mu się wcześniej od prymasa uzyskać⁸¹. Dwa lata później, 22 kwietnia 1954 r., duchowny ten został aresztowany, oskarżony o szpiegostwo i skazany na siedem lat więzienia⁸². Ponownie więc jedyną placówką, w której odprawiano nabożeństwa, pozostało Chrzanowo, gdzie działalność prowadził ks. Mirosław Ripecki, który nie reagował na polecenia olsztyńskiej Kurii, a nawet Prymasa. W związku z tym był nawet przez jakiś okres zagrożony suspendą⁸³. Przez krótki czas również i on był uwięziony⁸⁴. Nie powiodły się też próby uzyskania zgody na odprawianie nabożeństw greckokatolickich podejmowane na Dolnym Śląsku przez należącego do tzw. „księży patriotów”⁸⁵ ks. Iwana Polańskiego. Po odprawieniu – mimo braku formalnej zgody – mszy w święta Bożego Narodzenia (6 stycznia 1953 r.) został on przeniesiony do diecezji kieleckiej, nie zamieszkałej przez ludność ukraińską⁸⁶. Jeszcze w roku 1952 (po wizycie metropolity Makarego w Urzędzie do Spraw Wyznań) aresztowano ks. Mikołaja Deńka. Razem z nim zatrzymano zwierzchnika zakonu oo. Bazylianów w Polsce ks. Pawła Puszkarskiego oraz ks. Mikołaja Szewagę, który w 1946 r. nielegalnie przedostał się do Polski z USRR. Podobnie, jak w wypadku ks. Hrynyka zostali oni oskarżeni o szpiegostwo na rzecz Watykanu, współpracę z podziemiem

⁸⁰ S. Dziubyna, *I spomny...*, s. 112.

⁸¹ I. Harasym, *Hreckokatolycka Cerkwa w Polsce...*, s. 44.

⁸² I. Hałagida, *Ukraińcy w województwie...*, s. 177;

⁸³ I. Harasym, *Hreckokatolycka Cerkwa w Polsce...*, s. 48. "Jak wynika z dotychczasowych informacji, władze państwowe są przeciwne organizowaniu obsługi duszpasterskiej dla wiernych obrządku [greko]-kat[olickiego]. Wobec powyższego proszę aby ks. Rektor zastosował się do wskazań Kurii Diecezjalnej w Olsztynie" – pisał w piśmie z 18 marca 1963 z prymas Wyszyński (*Dokumenty do historii...*, s. 118, dok. nr 84).

⁸⁴ WWA, fond IX: M. Kamiński, *Materialy do istoriji...*, s. 169.

⁸⁵ „Księża patriotów” – potoczna nazwa Komisji Księży przy Związku Bojowników o Wolność i Demokrację powstałej w 1949 r. grupującej księży uległych wobec władz, lub z nimi (z różnych przyczyn względów) współpracujących.

⁸⁶ AAN, UdSW, sygn. 24/604, f. 61. Odręczny dopisek na piśmie Urzędu do Spraw Wyznań do MBP z lutego 1953 r.

ukraińskim i dążenie do naruszenia integralności terytorium państwa. Warszawski Sąd Rejonowy skazał ich na kary od 7 do 12 lat więzienia⁸⁷. Na wolność duchowni wyszli w 1956 r.

1956–1957

W dniach 16–18 czerwca 1956 r. w Warszawie odbył się pierwszy – założycielski – zjazd Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego (UTSK), pierwszej po 1947 r. legalnej organizacji ukraińskiej⁸⁸. W artykule wstępnym opublikowanym w „*Naszym Słowie*” (periodyku UTSK) w przededniu zjazdu jeden z organizatorów Mikołaj Szczyrba stwierdził „od dawna już ludność ukraińska Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej niecierpliwie oczekuje tego zjazdu i wiąże z nim wiele nadziei. Nic dziwnego. Przecież jest немало spraw dotyczących życiowych interesów tej ludności, o których jeszcze nie zdecydowano ostatecznie, nie rozwiązano, a które wymagają natychmiastowego rozstrzygnięcia”. Do takich kwestii z pewnością należała sprawa wyznaniowych zagadnień ludności ukraińskiej.

Powstanie UTSK zbiegło się w czasie ze zmianami politycznymi zachodzącymi zarówno w Związku Sowieckim, jak i w Polsce. Walki frakcyjne w łonie samej PZPR, ujawnianie przy ich okazji szczegółów okresu stalinowskiego oraz stopniowy proces liberalizacji życia publicznego spowodował opadnięcie narosłej przez lata bariery strachu. Tym też – wydaje się – tłumaczyć należy stawianie przez niektórych lokalnych działaczy ukraińskich coraz śmielszych postulatów, w czym przodowali głównie aktywiści z Olsztyna, Wrocławia i Zielonej Góry. Poza żądaniami wydawania zezwoleń na powrót, ich dezyderaty sprowadzały się właściwie do następujących wymagań: 1) dokonania sprawiedliwej oceny akcji „W”, 2) anulowania dekretu z 27 lipca 1949 r., 3) zapewnienia Ukraińcom przedstawicielstwa w Sejmie, 4) przeprowadzenia rewindykacji cerkwi greckokatolickich i zezwolenia na odprawianie nabożeństw. „Niezwyczajnie bolesną i nabrzmiałą sprawą dla części naszej ludności jest fakt, że nie może korzystać ona z uprawnień gwarantowanych przez art[ykuł] 70 Konstytucji PRL, a dotyczący wolności sumienia i wyznania. Od 1947 r. wielka część spośród nas nie może wykonywać z nieznanych bliżej powodów praktyk religijnych w obrządku greckokatolickim. Cerkwie greckokatolickie, często stare wiekowe pamiątki naszej kultury, pozamieniano na kościoły, magazyny, świetlice, a nawet stajnie! Względnie poburzone. Jak długo istnieć będzie jeszcze ten stan? Jak długo drwić się będzie z Konstytucji oraz

⁸⁷ Archiwum Państwowe w Poznaniu, Dokumenty sądowo-więzienne, sygn. K-22, f. 279. Wyrok na księży Pawła Puszkarskiego, Mykoła Deńka i Petra Szewahę z 31 grudnia 1953 r.; I. Harasym, *Bazylianie w Polsce...*, s. 14.

⁸⁸ Archiwum Związku Ukraińców w Polsce (AZUP), Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne (UTSK), zespół nieuporządkowany. Liczba delegatów na Zjazd i ich podział według województw.

praw i uczuć obywateli?" – pisali w liście do Biura Politycznego KC PZPR działacze z Wrocławia⁸⁹. Pisma dotyczące reaktywowania obrządku greckokatolickiego do władz zaczęli też pisać wierni. „My, niżej podpisani obywatele Polski Ludowej, wyznawcy religii greckokatol[ickiej], zamieszkali na terenie powiatu Bytów województwa koszalińskiego upoważniamy niniejszym ks. Stefana Dziubynę zamieszkałego w Słupsku do odbycia rozmów [...] i powzięcia decyzji w sprawie reaktywowania Kościoła greckokatol[ickiego]” – stwierdzano w jednym z nich (pod petycją podpisało się 30 osób)⁹⁰.

Trudno stwierdzić, w jakim stopniu jednak chyba właśnie oddolne inicjatywy ukraińskiego aktywu spowodowały, iż kwestią grekokatolików musiał zająć się Zarząd Główny UTSK. 27 listopada 1956 r. sekretarz generalny organizacji Grzegorz Bojarski i prezes organizacji Stefan Makuch wystosowali pismo do Urzędu do Spraw Wyznań, w którym prosili o uregulowanie tej kwestii, co nastąpić miało poprzez: „1) reaktywowanie Kościoła grekokatolickiego w Polsce i zezwolenie na legalne praktyki religijne w tym obrządku; 2) powołanie Administratora Apostolskiego grekokatolickiego obrządku z siedzibą w Przemyślu; 3) zwrot przez administrację Kościoła rzymskokatolickiego katedr grekokatolickich w Przemyślu i Sanoku oraz cerkwi grekokatolickich zamienionych po 1945 r. na kościoły rzymskokatolickie; 4) zwrot cerkwiom grekokatolickim zabranych do kościołów rzeczy liturgicznych oraz obrazów i rzeźb, gdyż są to nieraz cenne zabytki kultury narodu ukraińskiego; 5) zwrotienia wierzącym grekokatolickiego obrządku wszystkich cerkwi, część z których obecnie służy za magazyny i składy różnego rodzaju instytucji”⁹¹. Makuch i Bojarski przedstawili też 41 miejscowości, w których należałoby utworzyć parafie grekokatolickie; 24 z nich znajdowały się na ziemiach zachodnich i północnych⁹². Jako jeden z argumentów załączyli wykaz

⁸⁹ AAN, UdSW, sygn. 24/743, f. 6. Wyciąg z listu skierowanego do Biura Politycznego KC PZPR i Prezydium Rządu PRL przez uczestników wojewódzkiej konferencji we Wrocławiu z 4 listopada 1956 r. Zarząd wojewódzki UTSK we Wrocławiu był wówczas jednym z aktywniejszych na ziemiach zachodnich. Sprawą najpilniejszych problemów ludności ukraińskiej m.in. starał się zainteresować koło piselskie województwa wrocławskiego. Por. „Nasze Słowo”, nr 17 z 9 grudnia 1956 r.

⁹⁰ AAN, UdSW, sygn. 24/604, f. 9. Upoważnienie Ukraińców powiatu bytowskiego wystawione ks. S. Dziubynie (brak daty).

⁹¹ AAN, UdSW, sygn. 24/743, f. 1–2. Pismo ZG UTSK do Urzędu do Spraw Wyznań z 27 listopada 1956 r. Zdaniem B. Bałyka, kierownictwo UTSK w sprawie grekokatolików miało rozmawiać z Jerzym Sztachelskim jeszcze w czerwcu tego roku (B. Bałyk, *op.cit.*, s. 121).

⁹² AAN, UdSW, sygn. 24/743, f. 4. Wykaz miejscowości, w których należy zorganizować placówki duszpasterskie na północnych i zachodnich ziemiach Polski (brak daty). Były to: Banie Mazurskie, Baroszyce, Ketrzyn, Górowo Hławeckie, Braniewo, Ostróda, Lidzbark Warmiński, Dzierżgoń, Szczecin, Pyrzyce, Płoty, Krzyż, Bytów, Szczecinek, Białogard, Wałecz, Złocieniec, Wrocław, Bolesławiec, Ięgnica, Głogów, Ścinawa, Czerwieńsk, Międzyzrzecz. W wykazie zawarto też informacje o istniejących parafiach w Chrzanowie, gdzie nieprzerwanie odprawiał ks. M. Ripecki i Cyganku, gdzie odprawy wznowił zwolniony z więzienia ks. B. Hrynyk.

duchownych mogących pełnić obowiązki duszpasterskie w tym obrządku. Jak wynika z tego dokumentu na zachodnich i północnych ziemiach Polski znajdowało się wówczas 37 duchownych unickich, kilku innych mieszkano w województwach centralnych (warszawskie, kieleckie) i wschodnich (rzeszowskie, lubelskie)⁹⁵. W tym samym czasie w województwach zachodnich i północnych działały też 62 parafie prawosławne, obsługiwane przez 29 księży⁹⁶.

Inną inicjatywą ZG UTSK, była prośba – w imieniu członków organizacji zwracających się do warszawskich działaczy – o wydanie zezwolenia na oficjalne odprawienie nabożeństw unickich w kościołach rzymskokatolickich w nadchodzące święta Bożego Narodzenia, w Nowy Rok i Święto Jordanu. Miałyby się one odbyć w Ostródzie, Reszlu, Giżycku, Ostrym Bardzie, Kętrzynie, Braniewie, Pasłęku i Baniach Mazurskich⁹⁷.

14 listopada 1956 r. pozostające w Polsce duchowieństwo greckokatolickie zwróciło się do Prymasa Polski, kardynała Stefana Wyszyńskiego, prosząc go o dopuszczenie „kapłanów do odprawiania nabożeństw tego obrządku”⁹⁸. Podobne sformułowania zawarte zostały też w liście duchowieństwa z 28 listopada 1956 r. – wysłanego po braku odpowiedzi episkopatu na pierwsze pismo. Stwierdzono tam też m.in., że „przy organizacji życia kościelnego grekokatolików należy tworzyć parafie, a nie ekspozytury czy rektoraty na Ziemiach Zachodnich”⁹⁹. Postulaty zarówno świeckich, jak i duchownych osób, spowodowały, że kwestia nabożeństw unickich podjęta została podczas rozmów Episkopatu Kościoła rzymskokatolickiego z władzami komunistycznymi na przełomie lat 1956–1957. Ostatecznie ówczesny premier Józef Cyrankiewicz zgodził się na rozwiązanie połowiczne. Zezwolono wówczas grekokatolikom na utworzenie siedemnastu parafii na zachodnich i północnych ziemiach Polski. Ustanowienie każdej z nich uzależnione jednak

---

⁹⁵ *Ibidem*, f. 8 9. Spis księży grecko-katolickich, którzy mogą spełniać obowiązki duszpasterskie w grecko-katolickich parafiach i placówkach duszpasterskich. Dane te są daleko niepełne. z zebranych przez autora materiałów archiwalnych wynika, iż w połowie lat 50. na zachodnich i północnych ziemiach Polski znajdowało się – i w większości pracowało w obrządku zachodnim – co najmniej 55 duchownych unickich.

⁹⁶ *Ibidem*, f. 7. Rozmieszczenie ludności ukraińskiej wyznania greckokatolickiego i prawosławnego oraz placówek (projektowanych) greckokatolickich i czynnych placówek prawosławnych (brak daty).

⁹⁷ AAN, UdSW, sygn. 25/730, f. 33. Pismo S. Makucha do Urzędu do Spraw Wyznań z 18 grudnia 1956 r.

⁹⁸ *O tożsamość grekokatolików. Zbiór dokumentów z historii Cerkwi Greckokatolickiej w Polsce*, red. M. Czech, Warszawa 1992, s. 28–30, dok. nr 1. Prośba greckokatolickiego duchowieństwa do Prymasa Polski S. Wyszyńskiego z 14 listopada 1956 r. Por. tłumaczenie w języku ukraińskim: AAN, UdSW, sygn. 25/730, f. 31–32.

⁹⁹ *O tożsamość...*, s. 33, dok. nr 2. Prośba greckokatolickiego duchowieństwa do Prymasa Polski S. Wyszyńskiego z 28 listopada 1956 r.

było od zgody zarówno władz państwowych, jak i kościelnych⁹⁸. Wytworzyła się w ten sposób poniekąd dziwna sytuacja, gdyż władze komunistyczne uznały *de facto* istnienie Kościoła greckokatolickiego, jednak nie uregulowały do końca jego statusu prawnego. *De jure* odrębny Kościół nie istniał, zaś ukraińscy księża podlegali Prymasowi Polski, który był delegatem ds. obrządków wschodnich. Stanowisko władz wyraźnie sprecyzował wicedyrektor Urzędu do Spraw Wyznań Jan Leon w piśmie skierowanym do Sekretariatu Prymasa: „w rozmowie [z przedstawicielami ludności ukraińskiej – I. H.] Urząd do Spraw Wyznań nie uważał za wskazane omawianie sprawy reaktywizacji obrządku greckokatolickiego jako odrębnej organizacji kościelnej”⁹⁹.

Nie zawsze też erygowanie nowych placówek przebiegało bez konfliktów z duchownymi rzymskokatolickimi. Jako przykład podać można Biały Bór, gdzie 10 listopada 1957 r. księża Hrynyk i Dziubyna poświęcili poprotestancką kaplicę, uzyskując w ten sposób świątynię, którą też od razu zaczęli remontować. Zareagował na to miejscowy proboszcz ks. W. Luengen, zwracając się do Urzędu do Spraw Wyznań z informacją, iż „kaplica jest większa od kościoła rzymskokatolickiego oraz wszystko robione jest bez porozumienia z podpisaniem”¹⁰⁰. Niespokojny też – jak się wydaje – miało przebieg pierwsze nabożeństwo w Lęborku w woj. gdańskim. Wprawdzie jego inicjator – ks. Stefan Dziubyna – nie wspomina o jakichkolwiek zajściach¹⁰¹, to już w dokumentach miejscowego Komitetu Powiatowego PZPR znaleźć można informację, że „kolo [...] kaplicy zgromadziło się wiele osób wyznania rzymskokatolickiego, którzy ludność ukraińską wyzywali od banderowców itp. [...] Proboszcz tutejszej parafii określił wspomnianego księdza greckokatolickiego jako nacjonalistę ukraińskiego”¹⁰².

Zachodzące w Polsce zmiany wywołały też reakcję Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, do którego należeli Ukraińcy wyznania prawosławne-

⁹⁸ I. Harasym, *Narys wybranych...*, s. 26; Z. Wojewoda, *op.cit.*, s. 37–38.

⁹⁹ AAN, UdSW, sygn. 25/731, f. 1. Pismo J. Leona do Sekretariatu Prymasa Polski z 25 czerwca 1957 r. List ten był odpowiedzią na pismo Sekretariatu, gdzie zapytywano, czy prawdą jest, iż przedstawiciele społeczności ukraińskiej podczas pobytu u dyrektora Jana Leona usłyszeli, „że Rząd Polski Ludowej nie czyni żadnych zastrzeżeń co do przywrócenia ludności wyznania gr.-kat. prawa korzystania z nabożeństw we własnym obrządku. Ostateczna decyzja w tej sprawie zależy jedynie i ostatecznie od Prymasa Polski Kardynała Wyszyńskiego, pod którego jurysdykcją znajdują się cerkwie i wierni obrządku gr.-kat.”. Por. AAN, UdSW, sygn. 25/731, f. 13–14. Pismo sekretarza prymasa bp. Antoniego Baraniuka z 20 kwietnia 1947 r.

¹⁰⁰ Kserokopie pisma duchownego oraz odpisu z protokołu poświęcenia kaplicy w posiadaniu autora.

¹⁰¹ O. mit. S. Dziubyna, *op.cit.*, s. 125–129.

¹⁰² APG oddział w Gdyni, Komitet Powiatowy PZPR, sygn. 265/143, bp. Informacja o sytuacji politycznej na terenie powiatu lęborskiego z 14 sierpnia 1957 r. Por. I. Hałagida, *Ukraińcy – grekokatolicy i prawosławni – w powiecie lęborskim w latach 1947–1957*, „Zeszyty Naukowe Muzeum w Lęborku” 2000, nr 14.

go. Jego zwierzchnik – metropolita Makary – powiadomił m.in. Urząd do Spraw Wyznań, że zamierza wprowadzić w warszawskim Seminarium Duchownym naukę języka ukraińskiego oraz śpiewu „ze względu na należyte przygotowanie wychowanków Seminarium do przyszłej pracy duszpasterskiej pomiędzy ludnością ukraińską”¹⁰³. Dzięki temu do parafii prawosławnych, w których większość stanowili Ukraińcy, trafili po kilku latach duchowni znający język i kulturę swych wiernych.

Zakończenie

Truizmem, rzecz jasna, będzie stwierdzenie, iż dziesięciolecie obejmujące okres 1947-1957 było dla ludności przesiedlonej na zachodnie i północne ziemie Polski okresem najcięższym. Analiza materiału źródłowego upoważnia przede wszystkim do konstatacji, że deportacja Ukraińców w 1947 r. oznaczała dla nich: odebranie od ziemi, tradycji, kultury i tego wszystkiego, co mieści się w pojęciu „mała ojczyzna”. Jest to tym bardziej istotne, iż w 95% przesiedleńcy ci wywodzili się ze środowiska wiejskiego. Przez długie lata jedynym praktycznie miejscem dającym im namiastkę tego co utracili. Jak trafnie scharakteryzował tę kwestię Włodzimierz Mokry „cerkiew stała w centrum i tworzyła tę oś, wokół której toczyło się życie duchowe zabranej Ukraińcom PRJ. – ojczyzny, która choć nie zawsze miała ściśle określone granice, to jednak zawsze miała swój środek w postaci własnej parafialnej cerkwi z ikonostasem najbliższych tej ludności patronów i świętych, do których zanosili swe codzienne modlitwy i błagalne prośby w najważniejszych chwilach życia i w chwili śmierci”¹⁰⁴. Nie zawsze to jednak było możliwe, a w przypadku wiernych greckokatolickich *de facto* niemal całkowicie wykluczone, zaś zmiany, które zaszły w religijnym życiu Ukraińców po „październiku” nie rozwiązywały wszystkich kwestii. Nastąpiło to dopiero po 1989 r.

¹⁰³ AAN, UdSW, sygn. 24/26, f. 2. Pismo metropolity Makarego do Urzędu do Spraw Wyznań z 25 października 1956 r.

¹⁰⁴ W. Mokry, *Gdzie jest ojczyzna? Dylematy ukraińskiej mniejszości narodowej wysiedlonej w 1947 roku*, „ResPublica” 1989, nr 9-12, s. 23.

Stosunki polsko-ukraińskie na Pomorzu Zachodnim w latach 1947–1957

Stosunki polsko-ukraińskie zachodzące w społeczeństwie kształtującym się na ziemiach włączonych do państwa polskiego po II wojnie światowej można rozpatrywać na dwóch płaszczyznach: analizując relacje zachodzące między władzami a ludnością ukraińską lub kontakty między Polakami a Ukraińcami. O ile założenia i realizacja polityki powojennych władz polskich do ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych doczekała się już dość szerokiego omówienia w literaturze historycznej¹, to uwarunkowania kształtujące sferę stosunków międzygrupowych polsko-ukraińskich, nie licząc opublikowanych już wyników badań socjologicznych i etnologicznych², wymagają jeszcze uwagi historyków³. Zastępują na to przede wszystkim oceny i opinie o tych relacjach za-

¹ Zob.: R. Drozd, *Postępowanie władz komunistycznych wobec Ukraińców w latach 1944–1956* [w:] *Władze komunistyczne wobec Ziemi Odzyskanych po II wojnie światowej. Materiały z konferencji*, red. S. Lach, Słupsk 1997; Idem, *Ukraińcy w Polsce w okresie przełomów politycznych 1944–1981* [w:] *Mniejszości narodowe w Polsce. Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresach przełomów politycznych (1944–1989)*, red. P. Madajczyk, Warszawa 1998, s. 180–244; Idem, *Władze polskie wobec ludności ukraińskiej w latach 1952–1959* [w:] *Ziemie zachodnie i północne Polski w okresie stalinowskim*, red. Cz. Osękowski, Zielona Góra 1999; S. Zabrowarny, *Polityka narodowościowa polskich władz komunistycznych w kwestii ukraińskiej* [w:] *Polityka narodowościowa państw Europy Środkowo-wschodniej*, red. J.Z. Pietras i A. Czarnocki, Lublin 1993, s. 126–148; I. Hrywna, *Ukraińcy w województwie olsztyńskim, „Indywidualny Warmiński” 1983*, nr 4; *Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji „Włsta” 1947 roku*, red. W. Mokry, Kraków 1997; K. Pudło, *Polityka państwa polskiego wobec ludności ukraińskiej (1944–1991)* [w:] *Studia polsko-ukraińskie*, t. I: *Ukraina–Polska: dziedzictwo historyczne i świadomość społeczna*, Kijów: Przemysł 1993.

² Zob.: J. Burszta, *Kategorie ludności i ich typ kulturowy* [w:] *Przemiany społeczne na ziemiach zachodnich*, red. W. Markiewicz i P. Rybicki, Poznań 1967; Idem, Z. Jasiewicz, *Zderzenie kultur na ziemiach zachodnich i północnych w świetle materiałów ze wsi kaszalińskich*, „Polska Sztuka Ludowa” 1962, nr 4; Z. Dulczewski, *Socjologiczne aspekty migracji ludności na Pomorzu Zachodnim* [w:] *Przeobrażenia społeczne na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1947*, Poznań–Słupsk 1964; Idem, *Společne aspekty migracji na ziemiach zachodnich*, Poznań 1964; A. Kwitceki, *Grupa Łemków na ziemiach zachodnich (szkieł socjograficzny)* [w:] *Tworzenie się nowego społeczeństwa na ziemiach zachodnich*, Poznań 1961; R. Reinfluss, *Śladami Łemków*, Warszawa 1990; A. Saksón, *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945–1997*, Poznań 1998.

³ Na tę problematykę zwrócił już uwagę: P. Andrusieczko, *Dylematy tożsamości Ukraińców na Pomorzu Zachodnim po 1989 r.* [w:] *Pomerania Ethnica. Mniejszości narodowe i etniczne*

warte w sprawozdaniach przedstawicieli władz lokalnych. Postawiono przed nimi rozwiązanie istniejących tu skomplikowanych problemów narodowościowych, w tym doprowadzenie do zasymilowania i w jego następstwie spolonizowania ukraińskiej mniejszości narodowej. Wymagało to znajomości każdej sfery życia tej ludności, w tym kontaktów z pozostałymi grupami, przede wszystkim z polską. Z tych powodów urzędowe i partyjne sprawozdania o stosunkach polsko-ukraińskich stanowią cenne, i często jedyne źródło informacji o nich, choć nie pozbawione subiektywności i jednostronności. Są one podstawą źródłową niniejszego opracowania.

Tytułowe zagadnienie zasługuje na uwagę z jeszcze innych powodów. Rozwój kontaktów polsko-ukraińskich na Pomorzu Zachodnim w pierwszym powojennym dziesięcioleciu w znaczący sposób wpłynął na kształtowanie się tutaj sytuacji społecznej, przede wszystkim z powodu względnie dużej liczebności grupy ukraińskiej w tym regionie. Ujawniany wówczas antagonizm w relacjach polsko-ukraińskich umocnił wcześniej ukształtowane stereotypy i doprowadził do wzajemnego odizolowania się tych grup od siebie. W znacznym stopniu ukształtowały i utrwaliły się wówczas wzajemne wyobrażenia, które wpłynęły na postępowanie i traktowanie się w okresie późniejszym.

Osiedlenie ludności ukraińskiej na Pomorzu Zachodnim w ramach akcji „Wisła” w 1947 r. stanowi cezurę wstępną tego procesu. Natomiast przyjęcie 1957 r. jako umownej cezurę końcowej wymaga wyjaśnienia. Zachodzący wówczas proces destalinizacji wpłynął na przewartościowanie w kształtowaniu się stosunków międzyludzkich. W relacjach między Polakami a mniejszościami narodowymi odnotowano umożliwiającą „odmrożeniem” reakcję utajonych w okresie stalinowskim postaw antagonistycznych: „wypadki lokalnej dyskryminacji nasiliły się szcze-

---

na Pomorzu Zachodnim, red. M. Giedroń i J. Mieczkowski, Szczecin 1998; M. Czech, *Problemy asymilacji ludności ukraińskiej na ziemiach północnych i zachodnich*, „Borussia” 1992, nr 3–4; R. Drodz, *Początki integracji ludności ukraińskiej na Pomorzu Zachodnim* [w:] *Pomorze – trudna Ojczyzna? Kształtowanie się nowej tożsamości 1945–1995*, red. A. Sakson, Poznań 1996; Idem, *Ukraińcy na Pomorzu Zachodnim w latach 1947–1952* [w:] *Problemy Ukraińców w Polsce*, op.cit.; Idem, *Zasady rozmieszczania ludności ukraińskiej na Ziemiach Odzyskanych w ramach akcji „Wisła”*, „Śląskie Studia Historyczne” 1993, nr 3; J. Hałagida, *Między negacją a ograniczoną akceptacją. Władze i społeczeństwo polskie wobec Ukraińców na zachodnich i północnych ziemiach Polski w latach 1947–1957 (zarys problematyki)* [w:] *Polacy i sąsiedzi – dystanse i przenikanie kultur*, Część I, red. R. Wapiński, Gdańsk 2000; J. Hryckowian, *O sytuacji edukacyjnej mniejszości ukraińskiej na Pomorzu Środkowym (1956–1996)* [w:] *Pomerania Ethnica*, op.cit.; J. Mieczkowski, *Żydzi, Niemcy i Ukraińcy na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1956. Liczba, położenie i działalność polityczna*, Szczecin 1994; Cz. Osekowski, *Spoleczeństwo Polski zachodniej i północnej w latach 1945–1956*, Zielona Góra 1994; E. Waberski, *Ludność ukraińska w województwie koszalińskim*, „Zapiski Koszalińskie” 1967, nr 1; S. Zabrowarny, *Ukraińcy na Pomorzu Zachodnim w latach 1947–1956* [w:] *Ukraińcy w Polsce. Poszukiwania i odkrycia*, Koszalin Poznań 1992.

gólnie po VIII Plenum KC PZPR⁴. Wystąpiły wówczas sprzyjające warunki do egzemplifikacji rzeczywistych, dotychczas ukrywanych, poglądów i postaw charakteryzujących się wzmożoną podejrzliwością i niechęcią wielu Polaków do mniejszości narodowych. W przypadku ludności ukraińskiej było to następstwo swobodnego ujawniania, a nawet manifestowania przez ogół Ukraińców poczucia własnej przynależności narodowej, w tym dążeń do powrotu w strony ojczyście. Przez Polaków było to identyfikowane jako wyraz odczuwania obcości i braku wykształconych u tej ludności więzów z nowym, pomorskim miejscem zamieszkania. Zaostrzenie tych stosunków wynikało także z nadmiernego wówczas wyczulenia działaczy ukraińskich na rzeczywiste i rzekome krzywdy tej ludności. Przejawów dyskryminacji dopatrywano się w zwykłych niepowodzeniach losowych, które niosło życie: nie zdanie egzaminu, pominięcie przy rozdzielaniu premii, niesnaski sąsiedzkie, itp.⁵. Pod koniec lat 50. zmianie uległa również polityka władz wobec mniejszości ukraińskiej, polegająca na zastąpieniu asymilacji narodowej, ze względu na fiasko tego celu, dążeniem do likwidacji organizacyjnej samodzielności Ukraińców oraz zwiększeniem indoktrynacji w duchu komunistycznym. W 2. poł. lat 50. zakończyło się także wstępne organizowanie sobie warunków do życia w nowym miejscu i zaczęły być widoczne rezultaty procesów asymilacyjnych, głównie u młodzieży. Otwiera to zatem nowy okres w kształtowaniu się relacji polsko-ukraińskich na poziomie kontaktów sąsiedzkich, towarzyskich i matrymonialnych.

W początkowym okresie po zakończeniu akcji „Wisła” stosunki polsko-ukraińskie cechowały się niemal otwartą wrogością i nictolerancją. Taka postawa ludności polskiej na Pomorzu Zachodnim do przesiedlonych Ukraińców została określona głównie doświadczeniami historycznymi. Należy wyróżnić jej funkcję obronną, wyrażającą się obawą przed rzeczywistymi i domniemanymi antypolskimi tendencjami ludności ukraińskiej. Miano w pamięci nie tylko niedawną współpracę ukraińsko-niemiecką i zbrodnie dokonane na Kresach Wschodnich w czasie wojny, ale i złe doświadczenia z dalszej przeszłości. „Stosunki między

---

⁴ Archiwum Państwowe w Koszalinie (APK), Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Koszalinie (PWRN) 1950–1975, sygn. 4586, f. 17. Sprawozdanie opisowe Wydz. Społ.-Adm. Wojewódzkiego Zarządu Spraw Wewnętrznych w Koszalinie w zakresie pracy wśród ludności ukraińskiej za II półrocze 1956 r. z 7 lutego 1956 r. Głośno było zwłaszcza o incydencie we wsi Krytno (pow. stawieński), gdzie oficer W.P. rozpedził przy użyciu broni ukraińskie wesele i kilka dni później zabawę taneczną. W Międzyborzu (pow. człuchowski) 13 października 1957 r. dokonano zabójstwa miejscowego przywódcy ukraińskiego Mirona Saładziaka. We wsi Gozd (pow. koszaliński) w noc wigilijną 6/7 stycznia 1957 r. polscy mieszkańcy pobili rodzinę Wasyla Kulika. Podobne przypadki miały wówczas miejsce w Koczale (pow. człuchowski) i w Świerznie (pow. miasteczki).

⁵ *Ibidem*, sygn. 4587, f. 62. Sprawozdanie Wydz. Społ.-Adm. Wojewódzkiego Zarządu Spraw Wewnętrznych w Koszalinie za II półrocze 1957 r.

ludnością polską a ukraińską – donosił przewodniczący Prezydium PRN w Wałczu – nie układają się poprawnie. Polacy pamiętają rok 1939 i czas okupacji, mordy popełniane na ludności polskiej przez Ukraińców, nigdy tego nie zapomną i nie będą im obecnie wierzyć⁶. Czynniki te utrwalały negatywną ocenę Ukraińców jako niosących potencjalne niebezpieczeństwo i uniemożliwiały nawiązanie kontaktów. Znaczące jest to, że odczucia takie posiadały również osoby nie mające, tak wówczas, jak i wcześniej, bezpośredniego kontaktu z Ukraińcami. Spowodowane to było głęboko utrwalonym w społeczeństwie polskim stereotypem Ukraińca jako niebezpiecznego nacjonalisty niosącego Polakom potencjalne zagrożenie. Znajdowało to wyraz w wyzwiskach i określeniach, jakimi polscy sąsiedzi oraz osoby stykające się z Ukraińcami określali tę ludność, np.: „mordercy”, „banderowcy”, „kacapy” itp. W ówczesnym postrzeganiu wizerunku Ukraińca nawet słowo „Ukraińiec” budziło pejoratywne skojarzenia i było traktowane przez Polaków jako obelga. Używania wyzwisk dopuszczali się osoby na eksponowanych stanowiskach: przedstawiciele władz, kierownicy przedsiębiorstw, ekspedientki w sklepach, itp.⁷ Również mówienie po ukraińsku groziło konsekwencjami: pobiciami i wyzwiskami.

Negatywny wpływ wywierały także względy kulturowe. Wśród napływowej ludności polskiej istniało wykształcone jeszcze na wschodzie poczucie polskiej wyższości kulturalnej i cywilizacyjnej nad innymi grupami narodowościowymi, teraz tylko przeniesione do nowego miejsca zamieszkania. Pogardliwie oceniano tradycyjne zajęcia, obyczaje, sposoby gospodarowania będące dla Polaków przejawem zacofania. Z tych powodów Ukraińców traktowano jako ludzi gorszej kategorii. Nieprzychylny stosunek do nich wykazywali nawet tzw. autochtoni o stwierdzonym przez władze polskim pochodzeniu, nie akceptujący „odmiennego trybu życia ludności ukraińskiej”. Takie postawy reprezentowały głównie osoby starsze⁸.

Wpływ na to miały także przyczyny ekonomiczne oraz materialne. Ukraińcy przymusowo przywiezieni na Pomorze stanęli przed koniecznością niemalże całkowitego odbudowania podstaw życia społecznego w niezwykle trudnych warunkach. Osiedlono ich na zniszczonych i obrabowanych gospodarstwach, których stan stale się pogarszał, ponieważ ludność ukraińska traktowała nowe miejsce pobytu jako tymczasowe i nie przeprowadzała remontów. W niektórych miejscowościach znajdowały się gospodarstwa, których zabudowania były wspólną własnością Polaka i Ukraińca. Na tym tle dochodziło do kłótni i ciągnących się latami sporów sądowych, a konflikty te często przeradzały się w „nacjonalistyczne wy-

⁶ *Ibidem*, sygn. 4582, f. 227. Sprawozdanie Prezydium PRN w Wałczu z 30 grudnia 1954 r.

⁷ *Ibidem*, sygn. 4626, f. 182. Sprawozdanie PWRN w Koszalinie dla MSW, Departament Społ.-Adm. z 1 marca 1956 r.

⁸ *Ibidem*, sygn. 4582, f. 12. Sprawozdanie PPRN w Bytowie za II półrocze 1954 r. (brak daty)

bryki"⁹. Władze nie potrafiły rozwiązać tego problemu. Dopiero wydłużanie się pobytu i pojawienie się możliwości otrzymania korzystnych kredytów na odbudowę spowodowało poprawę sytuacji mieszkaniowej i gospodarczej wielu rodzin ukraińskich. Sprzyjały temu także wyjazdy ludności niemieckiej w ramach tzw. łączenia rodzin. Dzięki nim ukraińscy robotnicy rolni zatrudnieni w PGR-ach przynosili się do lepszych mieszkań opuszczanych przez Niemców¹⁰.

Oprócz niezajomości nowego środowiska i bardzo trudnych warunków materialnych jej położenie pogarszało wrogie nastawienie i ostracyzm ze strony ludności polskiej. „Wrogi stosunek ludności zamieszkującej już te tereny, w tym głównie repatriantów z zachodniej Ukrainy, a także niechęć i obojętność niektórych osób zajmujących odpowiedzialne stanowiska w administracji państwowej w stosunku do Ukraińców powodowały, iż ludność ta pozostawiona była swemu losowi”¹¹. Prowadziło to do odizolowania się środowiska ukraińskiego i polskiego.

Nieuźność w stosunkach polsko-ukraińskich wzbudzały podejrzenia o postawy i działalność nacjonalistyczną, kojarzoną jako antypolską. Asumptem do tego było pojawianie się w niektórych miejscowościach zamieszkałych przez ludność ukraińską ulotek nawołujących do malowania narodowych symboli ukraińskich na płotach i zabudowaniach, np.: w Barcinie, Kołczygłowach, Łubnie i Trzebielinie w pow. miasteczkim¹². O prowadzenie działalności antypolskiej podejrzewano i oskarżano wiele osób. Według ppłka M. Śrona z Komendy Wojewódzkiej MO w Koszalinie w województwie koszalińskim po zakończeniu akcji „Wisła” ukrywało się ok. 30 aktywnych członków OUN-UPA, m.in. były szef sztabu UPA ps. „Wola”, który zginął w 1948 r. w akcji likwidacyjnej. W powiecie człuchowskim, miasteczkim i wałeckim do 1950 r. ukrywał się członek UPA o ps. „Dyr”, który po ucieczce z Polski powrócił w 1953 r. w celu prowadzenia działalności organizacyjno-wywiadowczej w ramach OUN-b. Jeszcze wcześniej, bo jesienią 1950 r. na Pomorzu pojawiły pierwsze tzw. bojówki tej organizacji, które zaangażowały do współpracy około 40 Ukraińców¹³.

Ludność ukraińska osiedlona na Pomorzu wykazywała negatywny stosunek do nowego miejsca pobytu, co wywierało niekorzystny wpływ na nawiązanie kontaktów z Polakami. Niemal bezpośrednio po przyjeździe do władz lokalnych wpły-

⁹ *Ibidem*, sygn. 4588, f. 85. Sprawozdanie PWRN w Koszalinie za II półrocze 1958 r. z 18 stycznia 1959 r.

¹⁰ *Ibidem*, sygn. 4588, f. 84. Sprawozdanie PWRN w Koszalinie za II półrocze 1958 r. z 18 stycznia 1959 r.

¹¹ *Ibidem*, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Koszalinie (KW PZPR) 1950–1990, sygn. 26/VII/213 (brak paginacji). Informacja KW MO w Koszalinie dot. środowiska ukraińskiego z 19 listopada 1966 r.

¹² *Ibidem*, sygn. 4580, sygn. 69–70. Sprawozdanie PPRN w Miastku z 10 października 1953 r.

¹³ *Ibidem*. KW PZPR, sygn. 26/VII/213 (brak paginacji). Informacja KW MO w Koszalinie dot. środowiska ukraińskiego z 19 listopada 1966 r. (s. 12).

nęły liczne podania o udzielenie zezwolenia na powrót. Sprzyjały temu obietnice składane przez niektórych urzędników, np. w pow. waleckim i białogardzkim, o możliwości powrotu w strony ojczyste i odzyskaniu utraconego gospodarstwa, ale tylko dla tych rodzin, które wykażą się dobrą opinią¹⁴. Władze lokalne sporadycznie udzielały wówczas na to zezwoleń, zawsze za zgodą Zespołu II Urzędu Rady Ministrów. Jednak większość powracała samowolnie¹⁵: w latach 1952–1953 z województwa koszalińskiego wyjechało tak 65 osób¹⁶.

W 1953 r. zanotowano spadek liczby składanych podań o wyjazd. W tym roku złożyły je 43 osoby (w poprzednim – 80)¹⁷. Spadek ten władze fałszywie zinterpretowały jako przejaw wzrostu zasymilowania się i integracji Ukraińców w społeczeństwie pomorskim. Ocenę tę zweryfikowało nasilenie tendencji powrotowych w 2. poł. lat 50., w okresie „odwilży październikowej”. Na organizowanych od 1955 r. spotkaniach władz z ludnością ukraińską, tzw. naradach, otwarcie domagano się umożliwienia wyjazdu dla wszystkich i oddania majątków¹⁸. Tylko w 2. poł. 1956 r. podania złożyło 115 osób (legalnie wyjechało 48 rodzin)¹⁹. W takiej sytuacji, również nie widząc innej możliwości rozwiązania konfliktów między ludnością polską a ukraińską, władze lokalne rozpoczęły niekontrolowane wydawanie zezwoleń²⁰. Przy okazji pojawiły się plotki (np.: w Brzeziu, pow. człuchow-

---

¹⁴ APK, Starostwo Powiatowe w Białogardzie 1945–1950, sygn. 13, f. 45. Zarządzenie Urzędu Wojewódzkiego w Szczecinie z 1 października 1947 r.

¹⁵ Według ustaleń władz centralnych w okresie od zakończenia akcji „Wisła” do lipca 1952 r. do dawnych miejsc zamieszkania powróciło ok. 3 tys. Ukraińców (APK, PWRN, sygn. 4625, f. 4. Uchwała Biura Politycznego KC PZPR w sprawie środków zmierzających do poprawy sytuacji gospodarczej ludności ukraińskiej w Polsce i do wzmożenia wśród niej pracy politycznej z lipca 1952 r.).

¹⁶ *Ibidem*, PWRN, sygn. 4581, f. 3. Informacja PWRN dot. ludności ukraińskiej w woj. koszalińskim z 13 lutego 1954 r.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Archiwum Państwowe w Koszalinie, Oddział w Słupsku, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Słupsku, sygn. 719, f. 323. Sprawozdanie PMRN w Słupsku z marca 1957 r. Przeprowadzanie tych narad niektórzy Polacy w pow. bytowskim rozumieli jako przygotowanie do założenia „republik ukraińskiej, w której Ukraińcy po objęciu pełnej władzy będą prześladować Polaków”. Nie cieszyły się one również popularnością wśród ludności ukraińskiej, o czym świadczy niska frekwencja. Spotkania były okazją do obserwacji środowiska ukraińskiego przez funkcjonariuszy bezpieczeństwa, a nawet wylapywania osób podejrzanych o działalność nacjonalistyczną, np.: w Bytowie na jednej z narad w 1955 r. aresztowano księdza ukraińskiego [APK, PWRN, sygn. 4584, f. 92. Sprawozdanie PPRN w Bytowie za II półrocze 1955 r. (brak daty)].

¹⁹ APK, PWRN, sygn. 4586, f. 21. Sprawozdanie opisowe Wydz. Społ.-Adm. Wojewódzkiego Zarządu Spraw Wewnętrznych w Koszalinie w zakresie pracy wśród ludności ukraińskiej za II półrocze 1956 r. z 7 lutego 1956 r.

²⁰ *Ibidem*, sygn. 4583, f. 25. Sprawozdanie PWRN w Koszalinie dot. ludności ukraińskiej w woj. koszalińskim za 1955 r. (brak daty).

ski) o rzekomo planowanej wymianie miejscowej ludności ukraińskiej na polskich repatriantów z ZSRR²¹, a nawet (w pow. kołobrzeskim), o planowanym na 1958 r. powrotnym przesiedleniu do południowo-wschodniej Polski²². Z pewnością nie sprzyjało to występującym już tendencjom zbliżeniowym w relacjach polsko-ukraińskich.

W 1952 r. władze przeprowadziły modyfikację taktyki postępowania wobec Ukraińców. Zmiana ta znalazła wyraz w przyjętej w lipcu 1952 r. uchwale Biura Politycznego KC PZPR „W sprawie środków zmierzających do poprawy sytuacji gospodarczej ludności ukraińskiej w Polsce i do wzmoczenia wśród niej pracy politycznej”. Na jej podstawie rozpoczęto udzielanie pomocy materialnej ludności ukraińskiej w formie bezwrotnych kredytów, ziarna siewnego i nawozów oraz opieki weterynaryjnej. Początkowo Ukraińcy z niedowierzaniem traktowali pozytywne intencje władz, lecz później coraz chętniej korzystali z ich pomocy. Uzyskanie bezwrotnych zapomóg było konieczne z powodu katastrofalnej sytuacji materialnej, przede wszystkim mieszkaniowej, w jakiej znajdowało się wiele rodzin ukraińskich. Pomoc finansową można było uzyskać jedynie na remont budynku mieszkalnego, urządzeń gospodarczych i zakup inwentarza²³.

Wpłynęło to na ujawnienie u części Polaków nastrojów antyukraińskich. Udzielenie Ukraińcom pomocy na korzystnych warunkach wielu Polaków potraktowało jako nadmierne uprzywilejowanie, w ślad za czym pojawiła się sąsiedzka zawiść i żądania przyznania porównywalnej pomocy. Postulaty takie składali przede wszystkim polscy wysiedleńcy z Kresów Wschodnich, którzy uzasadniali to złym stanem swoich gospodarstw. Władze nie przewidywały pomocy analogicznej do tej, jakiej udzielały rodzinom ukraińskim. Wymagałoby to bowiem zwielokrotnienia skali pomocy, na co nie było wystarczających możliwości finansowych ani woli politycznej.

Wyżej cytowana uchwała była także podstawą do rozwoju legalnego nauczania w języku ukraińskim. Władze oświatowe w Koszalinie zajęły się tym problemem we wrześniu 1952 r.: „dokładna analiza terenu [...] wykazała, że mamy w naszych szkołach pewną ilość dzieci, których rodzice przyznają się do narodowości ukraińskiej. Jednak liczba tych dzieci [...] jest niewielka i rozrzucona po szkołach, w których spotyka się zaledwie po kilkoro dzieci”²⁴. W szkolnych wykazach uczniów posiadali oni narodowość polską. Początkowo nie widziano konieczności tworzenia szkół z ukraińskim językiem nauczania, uzasadniając to nie-

²¹ *Ibidem*, sygn. 4584, f. 100. Sprawozdanie PPRN w Człuchowie z 5 stycznia 1956 r.

²² *Ibidem*, sygn. 4587, f. 61. Sprawozdanie Wydz. Społ.-Adm. Wojewódzkiego Zarządu Spraw Wewnętrznych w Koszalinie za II półrocze 1957 r.

²³ *Ibidem*, sygn. 4626, f. 382-383. Informacja PPRN w Człuchowie (brak daty).

²⁴ *Ibidem*, KW PZPR w Koszalinie, Wydz. Propagandy, sygn. 26/VII/120, (brak paginacji). Informacja z wykonania instrukcji KC PZPR w sprawie ludności ukraińskiej z lipca 1952 r.

wielką liczbą dzieci ukraińskich²⁵ i brakiem inicjatywy rodziców: „na propozycję wprowadzenia języka ojczystego jako przedmiotu nauczania w szkole, rodzice wypowiedzieli się negatywnie, twierdząc, że chcą, by ich dzieci uczyły się po polsku”²⁶. W Międzyborzu (pow. człuchowski) rodzice zabronili swoim dzieciom pójścia do szkół średnich²⁷. Wynikało to z istniejących obaw przed szikanami ze strony polskich uczniów lub nauczycieli, a także przed ewentualną polonizacją, którą mogło spowodować długotrwałe przebywanie poza domem rodzinnym. Ponadto oczekiwano na utworzenie szkół ukraińskich, a nie dalszego pogłębiania asymilacji poprzez nauczanie w szkołach polskich, gdzie język ukraiński miał być tylko jednym z przedmiotów. Odrzucenie tej koncepcji świadczyło o braku zaufania do działań władz. W ten sposób antagonizm narodowościowy przenosił się do szkoły: „dość często zdarzają się wypadki – donosił sekretarz KP PZPR w Miastku H. Enerlich – że pomiędzy dziećmi polskimi a ukraińskimi wymawiano sobie «ty Ukraińcu – ty Polaku»”²⁸.

Mimo to do niektórych polskich szkół, m.in. w Brzeziu, Cierzniach, Krzemieniewie, Międzyborzu, Prusinowie, Rozworach i Uniechowie (pow. człuchowski), w Białym Borze (pow. miasteczki) i w Sierakowie (pow. sławieński) w roku szkolnym 1953/1954 planowano wprowadzenie języka ukraińskiego jako języka obcego. Przewidywano jednak, że ze względu na „wyróżną niechęć” rodziców do uczestniczenia w zajęciach ich dzieci w następnym roku przedmiot ten zostanie zlikwidowany²⁹. Ostatecznie język ukraiński wprowadzono do trzech szkół, w których jego naukę podjęło 43 uczniów³⁰.

Brak szkół ukraińskich ludność ta traktowała jako przejaw dyskryminacji. Jej odczuwanie pogłębiało istnienie licznych szkół dla dzieci niemieckich, co odbierano jako niesprawiedliwe traktowanie mniejszości przez polskie władze³¹. Sytuacja ta zmieniła się w 1958 r., gdy powstała szkoła z ukraińskim językiem nauczania w Białym Borze oraz szereg tzw. punktów nauczania języka ukraińskiego.

---

²⁵ Tylko w niektórych szkołach (w Borzytuchomiu, Jutrzence i Tuchomiu – pow. bytowski, oraz w Białym Borze – pow. miasteczki, Prusinowie i Sokolu – pow. człuchowski) liczba dzieci ukraińskich przekraczała 10 (*Ibidem*).

²⁶ *Ibidem*, PWRN, sygn. 4577, f. 155. Pismo kierownika Wydziału Oświaty PWRN w Koszalinie z 19 grudnia 1952 r.

²⁷ *Ibidem*, sygn. 4581, f. 25. Sprawozdanie PWRN w Koszalinie za I półrocze 1954 r. z 27 lipca 1954 r.

²⁸ *Ibidem*, KW PZPR, sygn. 26/VII/220 (brak paginacji). Informacja dot. ukraińskiej mniejszości narodowej w pow. miasteczkim z 9 listopada 1966 r. (s. 7).

²⁹ *Ibidem*, PWRN, sygn. 4581, f. 34. Sprawozdanie Wydz. Oświaty PWRN z 25 maja 1954 r.

³⁰ *Ibidem*, KW PZPR, sygn. 26/VII/213 (brak paginacji). Informacja KW MO w Koszalinie dot. środowiska ukraińskiego z 19 listopada 1966 r. (s. 5).

³¹ *Ibidem*, PWRN, sygn. 4580, f. 253. Sprawozdanie PPRN w Kołobrzegu z 29 grudnia 1953 r.

Tłem konfliktów polsko-ukraińskich były również różnice wyznaniowe oraz życie religijne wsi. Wynikały one z różnych przyczyn. Niektóre inicjatywy księży katolickich usiłujących umożliwić życie religijne ukraińskim mieszkańcom parafii nie znajdowały zrozumienia polskich wiernych. W maju 1955 r. proboszcz kościoła w Brzeziu (pow. człuchowski) ks. Paruzel zezwolił na śpiewanie w czasie nabożeństw ukraińskich pieśni religijnych. Wywołało to protesty Polaków, a po nabożeństwach dochodziło do słownych utarczek i rękoczynów między nimi a Ukraińcami³². Odpowiedzialnością za konflikty we wsi obciążono komendanta miejscowego posterunku MO Kazimierza Gryczalę³³. Były one jednak efektem dążeń kościoła katolickiego do przyciągnięcia ludności ukraińskiej, w tym prawosławnej, czego nie akceptowali polscy wierni.

Napięcia na tle wyznaniowym występowały w wielu miejscowościach, np.: w Kołobrzegu, w Dębogardzie (pow. kołobrzeski), gdzie podczas uroczystości chrztu miejscowi Polacy powybijali szyby w oknach³⁴. Konflikt pojawił się nawet wtedy, gdy ksiądz Paruzel w okresie przedświątecznym 1955 r. wysłał swojego siostrzeńca (narodowości ukraińskiej) do rozprowadzenia opłatków wśród ludności polskiej. Na jej interwencję wysłannik został aresztowany przez MO i przetrzymany w areszcie³⁵.

Istotny wpływ na kształtowanie stosunku ludności ukraińskiej do Polaków i polskości wywierał Kościół greckokatolicki, który rozpoczął działalność na Pomorzu Zachodnim w 1952 r. Spośród jego duchownych do najaktywniejszych należeli: Stefan Dziubyna (pracujący w Białym Borze³⁶, Bytowie, Sławnie i Słupsku), Bazyli Hrynyk i Piotr Maziar (w Bińczu – pow. człuchowski, Bobolicach i Szczecinku), Paweł Hamiwka (w Korzystnie – pow. kołobrzeski) oraz Teodor Markiw (w Wąlczu). Wszyscy byli oskarżani o szerzenie poglądów nacjonalistycznych, nawoływanie do powrotu na wschód i wrogi stosunek do PRL³⁷.

---

³² *Ibidem*, sygn. 4583, f. 135. Sprawozdanie PPRN w Człuchowie za I półrocze 1955 r. (brak daty).

³³ *Ibidem*, sygn. 4627, f. 107. Pismo PWRN w Koszalinie do Ministerstwa Kontroli Państwowej z 18 kwietnia 1956 r.

³⁴ *Ibidem*, sygn. 4584, f. 107. Sprawozdanie PPRN w Kołobrzegu z 4 stycznia 1956 r.

³⁵ *Ibidem*, sygn. 4584, f. 100. Sprawozdanie PPRN w Człuchowie z 5 stycznia 1956 r.

³⁶ Cerkiew greckokatolicka w Białym Borze powstała w 1956 r. Terytorialnie była podporządkowana Kościołowi rzymskokatolickiemu w Brzeziu (pow. człuchowski). Z czasem zaczęła odgrywać rolę centrum kultu religijnego ludności ukraińskiej na Pomorzu Zachodnim. W uroczystościach religijnych brali udział księża greckokatolicy z innych regionów kraju i wierni z różnych miejscowości woj. koszalińskiego – *Ibidem*, KW PZPR, sygn. 26/VII/220 (brak paginacji). Informacja dot. ukraińskiej mniejszości narodowej w pow. miasteczkim z 9 listopada 1966 r. (s. 5).

³⁷ *Ibidem*, Urząd Wojewódzki w Koszalinie, Wydz. ds. Wyznań, sygn. 19/2, f. 131. Informacja o Kościele greckokatolickim w woj. koszalińskim z 20 lutego 1959 r.

W obawie przed prześladowaniami ze strony Polaków Ukraińcy często ukrywali swoją narodowość. Czasami przybierało to dość skrajną formę. Władze powiatowe w Słupsku w lipcu 1955 r. zrezygnowały z organizowania cyklicznych spotkań z Ukraińcami, ponieważ „czuliby się oni dotknięci traktowaniem ich jako Ukraińców, uważają się bowiem za rdzennych Polaków”³⁸. Przed władzami prezentowano się również jako grekokatolicy, a nie Ukraińcy³⁹. Nie ujawniano jej także w szkołach, do których uczęszczały dzieci ukraińskie. W Międzyzborzu (pow. człuchowski) rodzice zabronili swoim dzieciom udziału w zajęciach świetlicowych „ponieważ tam śpiewają po ukraińsku, a Ukraińców (według szerzących się plotek – M. H.) będą znów gdzieś wywozili”⁴⁰.

Niektóre osoby składały wnioski do sądów o stwierdzenie ich przynależności do narodu polskiego⁴¹. Dla zakamuflowania pochodzenia podejmowano nawet próby kultywowania polskich obyczajów: „Ludność ta nie przyznaje się do pochodzenia ukraińskiego, stara się udowodnić swoją polską przynależność prowadząc styl życia niczym nie różniący się od polskiego”⁴². Był to zazwyczaj przejaw demonstracji na pokaz, bowiem skala tego zjawiska była większa niż stopień rzeczywistego spolonizowania Ukraińców.

Ograniczało to w znacznym stopniu zaangażowanie ludności ukraińskiej w życiu społecznym. O ile starsze pokolenie pozostawało całkowicie bierne, to młodszy z czasem się uaktywniali. Unikali jednak udziału w przedsięwzięciach organizowanych przez władze, np. w pracach społecznych. Ta aktywizacja znalazła wyraz we wzroście życia kulturalnego. W niektórych przypadkach tworzyli spółdzielnie produkcyjne. Wciągano ich do lokalnych władz samorządowych, do pracy w różnych komisjach, do kolegiów orzekających i typowano na sołtysów we wsiach ukraińskich. W pewnym zakresie stanowiło to jednak przejaw konformizmu wobec władz w postawach części osób wywodzących się z tego środowiska ukraińskiego, np. z utworzonej w marcu 1953 r. ukraińskiej spółdzielni produkcyjnej w Chmielowie w pow. człuchowskiemu wyrzucono trzech członków „którzy wrogą postawą zamierzali ją rozbić”. Musiało to wzbudzać dezaprobatę, przynajmniej części polskich, ale i także ukraińskich współmieszkańców wsi, gdy weźmiemy pod uwagę negatywny stosunek chłopów do podejmowanych w latach 1948–1956 prób uspołdzielczania rolnictwa w Polsce.

³⁸ *Ibidem*, PWRN, sygn. 4583, f. 153. Sprawozdanie PPRN w Słupsku z 7 lipca 1955 r.

³⁹ *Ibidem*, sygn. 4580, f. 70. Sprawozdanie PPRN w Miastku z 10 października 1953 r.

⁴⁰ *Ibidem*, sygn. 4585, f. 34. Sprawozdanie PWRN w Koszalinie za I półrocze 1956 r. (brak daty).

⁴¹ *Ibidem*, sygn. 4627, f. 101. Pismo Ministerstwa Kontroli Państwowej do PWRN w Koszalinie z 13 stycznia 1956 r.

⁴² *Ibidem*, sygn. 4582, f. 211. Sprawozdanie PPRN w Szczecinku z 27 stycznia 1955 r.

W mniemaniu śląskich władz powiatowych wpływ na aktywność Ukraińców miało pochodzenie terytorialne ludności ukraińskiej. W ich ocenie ludność pochodząca z terenu powiatu leskiego „izoluje się od życia społecznego i uchyla się od należenia do wszelkich organizacji, mówi w j. ukraińskim”, natomiast z pow. przemyskiego (z gminy Poździacz)⁴³ nawiązuje kontakty z Polakami, posługuje się językiem polskim i czynnie uczestniczy, poprzez wstępowanie w szeregi organizacji politycznych (ZMP), w życiu społecznym⁴⁴. Jednak brakuje tej ocenie pełnego uzasadnienia. Wydaje się, że była ona przejawem dążeń władz do pogłębienia podziałów regionalnych społeczności ukraińskiej, mających na celu osłabienie występujących tendencji integracyjnych w tym środowisku.

Z czasem z terenu donoszono o normalizowaniu się kontaktów. W 1955 r. z wielu powiatów donoszono: „współżycie ludności ukraińskiej z polską jest złożone, aczkolwiek mają miejsce pewne zadrażnienia, wynikające ze stosunków polsko-ukraińskich w przeszłości”. Do poprawy stosunków polsko-ukraińskich w pewnym sensie przyczyniła się polityka władz. Zmierząc do dezintegracji środowiska ukraińskiego poprzez polityczne i ideologiczne oddziaływanie osiągnięto widoczne rezultaty. O ile w pierwszym okresie grupa ta pozostawała zamknięta wobec obcych wpływów, to po kilku latach zaczęła się otwierać i dzielić. Jej część, przede wszystkim młodzież, zaczęła asymilować się w społeczeństwie pomorskim i powoli zatracać poczucie ukraińskiej świadomości narodowej, ponieważ szybciej nawiązywała kontakty z Polakami i „widziała większe możliwości rozwoju tutaj, niż na poprzednich terenach, nie przywiązując żadnego znaczenia do powrotu”.

Władze usiłowały również bezpośrednio wpływać na proces normalizacji. Szczególnie w okresie „odwilży” deklarowały wyrugowanie nastrojów antyukraińskich poprzez zwalczanie „wybujałego nacjonalizmu” u ludności polskiej. Miało to służyć „pogłębieniu procesu scalania ludności ukraińskiej z resztą ludności”⁴⁵, a więc również prowadzić do jej społecznej asymilacji. Pojawiły się wówczas nowe, charakterystyczne dla władz stalinowskich wyjaśnienia przyczyn wzajemnych antagonizmów: „ucisk ze strony władz sanacyjnych i jeszcze wcześniej od panów feudalnych”⁴⁶. Zwrócono zatem uwagę na znaczenie „klasowe” przyczyn konfliktu polsko-ukraińskiego, pomijając jego podłoże narodowościowe. Nie przyniosło to jednak żadnych pozytywnych zmian i pozostało jedynie w sferze zamierzeń. Z pewnością jednak ingerencja władz w relacje międzyludzkie rozwijane na najniższym poziomie kontaktów naturalnych nie służyła ich zacieśnieniu.

⁴³ *Ibidem*, sygn. 4582, f. 205. Sprawozdanie PPRN w Śląsku z 21 stycznia 1955 r.

⁴⁴ *Ibidem*, sygn. 4581, f. 112. Sprawozdanie PPRN w Śląsku za I półrocze 1954 r.

⁴⁵ *Ibidem*, sygn. 4626, f. 109. Plan działania PPRN w Śląsku wobec ludności ukraińskiej, rodzimej i niemieckiej z 11 marca 1955 r.

⁴⁶ *Ibidem*, sygn. 450, f. 253. Sprawozdanie PPRN w Kołobrzegu za II półrocze 1955 r. (brak daty).

Największy wpływ na ich poprawę miały bowiem coraz częstsze kontakty sąsiedzkie i towarzyskie, do jakich dochodziło bez względu na politykę władz. Początkowo nawiązywano je powoli i z dużymi oporami przełamano wzajemne uprzedzenia. O postępującej normalizacji w relacjach polsko-ukraińskich świadczą wiele przykładów poparcia udzielanego Ukraińcom, gdy dochodziło do przymusowych przemieszczeń niektórych rodzin ukraińskich. Brali oni w obronę swoich nowych ukraińskich sąsiadów, z którymi nawiązali już kontakty, żądając wstrzymania nakazu opuszczenia wsi⁴⁷. Wpływ na to miała kształtująca się pozytywna ocena pracowitości i gospodarności ukraińskich sąsiadów⁴⁸. Nie miały znaczenia doniesienia o złej pracy i niewypełnianiu zobowiązań produkcyjnych Ukraińców zatrudnionych w PGR-ach (np.: w Barnowie, Kołczygłówkach i Poborowie w pow. miasteckim)⁴⁹.

Pojawiły się także małżeństwa mieszane. Szacowano, że w województwie kozzalińskim w latach 1947–1966 zawarto ich ok. 1 tys.⁵⁰, a w samym powiecie miasteckim ok. 200⁵¹, natomiast w człuchowskim ok. 160⁵². Jednak część Ukraińców oceniała to negatywnie jako wyraz wyjścia ze środowiska ukraińskiego, a rodziny takie traktowała „z rezerwą i ostrożnością”⁵³. Ale świadczyło to o zachodzącym procesie integrowania się społeczności polskiej i ukraińskiej.

Postępowanie tego procesu uwarunkowane było tak intensywnością i jakością wzajemnych kontaktów, jak i potrzebami życiowymi i interesami ludności ukraińskiej. Coraz częściej zdawano sobie sprawę, że niezbędnym warunkiem na karierę życiową, do uzyskania wykształcenia i pracy jest konieczność zachowywania postaw akceptowanych w społeczeństwie zdominowanym przez ludność polską. Nie dotyczyło to jednak osób wywodzących się ze starszego i średniego pokolenia, które cechowało wysoko rozwinięte poczucie odrębności przynależności narodowej, a tym samym niemal zupełny brak więzów z Polakami.

---

⁴⁷ Opinia S. Łacha wyrażona w dyskusji nad tezami mojego wystąpienia podczas konferencji w listopadzie 2000 r.

⁴⁸ *Ibidem*, sygn. 4580, f. 367. Sprawozdanie PPRN w Wałczu z 21 grudnia 1953 r.

⁴⁹ *Ibidem*, sygn. 4581, f. 106. Sprawozdanie PPRN w Miastku z 7 lipca 1954 r.

⁵⁰ *Ibidem*, KW PZPR, sygn. 26/VII/213 (brak paginacji). Informacja KW MO w Koszalinie dot. środowiska ukraińskiego z 19 listopada 1966 r. (s. 7).

⁵¹ *Ibidem*, sygn. 26/VII/220 (brak paginacji). Informacja dot. ukraińskiej mniejszości narodowej w pow. miasteckim z 9 listopada 1966 r. (s. 2).

⁵² *Ibidem*. Informacja dot. sytuacji panującej wśród ludności ukraińskiej w pow. człuchowskim z 1966 r. (s. 2).

⁵³ *Ibidem*. Informacja dot. ukraińskiej mniejszości narodowej w pow. miasteckim z 9 listopada 1966 r. (s. 2).

Pomoc materialna państwa polskiego dla ludności ukraińskiej w latach 1947–1960

W wyniku akcji „Wisła” na ziemie zachodnie i północne Polski deportowano około 150 tys. Ukraińców. Władze polskie starały się ich osiedlić, ze względu na ich rolniczy charakter, przede wszystkim na wsi. Na podstawie zachowanych szczątkowych danych można przyjąć, że w miastach, głównie małych, osiedlono około 10% deportowanych Ukraińców. Wynika z tego, że około 90% osiedlono na wsi, z czego, według danych szacunkowych, ponad 80% w gospodarstwach indywidualnych, około 10% w majątkach państwowych jako robotników rolnych i około 5% w majątkach parcelacyjnych, a pozostałych jako robotników leśnych, rzemieślników itp. Na wsi umieszczano ich głównie w gospodarstwach indywidualnych. Jednak ze względu na brak dostatecznej ilości odpowiednich zabudowań, ten sposób osiedlenia napotkał na wiele trudności. Sam fakt, że ludność ukraińska w tym czasie była ostatnią wtelką grupą osadniczą, powodował, że przydzielono jej w najgorszym stanie gospodarstwa, gdyż lepsze były zajęte przez wcześniej przybyłych osadników. W województwie szczecińskim na 9800 zajętych przez rodziny ukraińskie gospodarstw indywidualnych, aż 7345 było zniszczonych, z czego 4386 wymagało poważnego remontu, a 2959 odbudowy. W województwie olsztyńskim z 14 tys. wolnych gospodarstw około 10 tys. wymagało remontu¹. W województwie gdańskim powiaty przeznaczone pod osadnictwo ukraińskie mogły pomieścić około 600 rodzin, a osiedlono 1690. Wszystkie gospodarstwa wymagały remontu². W województwie wrocławskim umieszczono rodziny ukraińskie w zabudowaniach zniszczonych w 50–70%³. We wszystkich mieszkaniach rzeczą powszechną był brak okien, drzwi, futryn, pieców, podłóg i mebli. Dlatego też z czasem, gdy gospodarstw indywidualnych

¹ Archiwum Państwowe w Olsztynie (APO), Urząd Wojewódzki (UW), sygn. 1411. Pismo starosty szczytnieńskiego do Wydziału Osiedleńczego UW w Olsztynie w sprawie zabezpieczenia paszy dla osadników ukraińskich z 16 lutego 1948 r.

² Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Ziem Odzyskanych (MZO), sygn. 787. Zestawienie zniszczonych gospodarstw indywidualnych zajętych przez Ukraińców w województwie szczecińskim z 25 września 1947 r.

³ Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji (AMSWiA), MZO, sygn. 35. Sprawozdanie sytuacyjne Urzędu Wojewódzkiego (UW) we Wrocławiu za III kwartał 1947 r. [b.d.].

zaczęło brakować, coraz więcej rodzin umieszczano w majątkach parcelacyjnych i należących do Państwowych Nieruchomości Ziemskich (PNZ). Trudną sytuację mieszkaniową władze starały się rozwiązać różnymi sposobami. Umieszczano po 2–3, a nawet więcej rodzin w jednym gospodarstwie lub dosiedlano je do polskich osadników. Pod zasiedlenie wykorzystywano także domki robotnicze i budynki folwarczne, osiedlając tam po kilka rodzin, a nawet stajnie, stodoły i inne budynki. Zabudowania te również wymagały remontu⁴.

Należy tutaj zaznaczyć, że podane przykłady poddają w wątpliwość pogląd, że Ukraińcy w zamian za pozostawione gospodarstwa, otrzymali zabudowania w o wiele lepszym stanie. Mówi się wręcz o „skoku cywilizacyjnym”. Oczywiście można przyjąć, że dla tych, którzy otrzymali murowane, w dobrym stanie gospodarstwa z narzędziami rolniczymi, mógł to być swoistego rodzaju „skok cywilizacyjny”, jednak takich przypadków było naprawdę niewiele. Niemniej, co należy podkreślić, dla osób pochodzących z gór warunki dla prowadzenia gospodarki rolnej były korzystniejsze na ziemiach zachodnich, co z czasem dawało szansę szybszego podniesienia stopy życiowej, w porównaniu z terenami dawnymi.

Poważnym problemem był również brak odpowiedniej ilości inwentarza żywego i martwego. Z zachowanych informacji wynika, że osiedlone do 15 sierpnia 1947 r. 28 469 rodzin przywiozło ze sobą 20 564 konie, zatem 7905 rodzin było ich pozbawionych. W praktyce takich rodzin było znacznie więcej, gdyż niektóre z nich miały po dwa, a czasami nawet więcej koni. Lepiej przedstawiała się sytuacja z ilością posiadanego bydła, gdyż większość rodzin ukraińskich miała przynajmniej jedną krowę. Przywieziono ze sobą także niewielkie ilości kóz i owiec, trzody chlewnej i drobiu. Dodać należy, że ludność z województwa lubelskiego była lepiej wyposażona w inwentarz żywy w porównaniu z tą z województwa rzeszowskiego. Większość inwentarza martwego ludność pozostawiła na dawnym terenie. Sposób i warunki deportacji, spowodowały, że zabrano ze sobą tylko wozy oraz drobny sprzęt, czasami lekkie narzędzia rolnicze⁵.

Niekorzystnie przedstawiała się także sytuacja aprowizacyjna ludności ukraińskiej. Wskutek jej wysiedlenia w miesiącach wiosenno-letnich nie zdążyła ona zebrać zasianych plonów. Wynikły z tego znaczne trudności żywnościowe na przełomie 1947/1948. „Sytuacja aprowizacyjna – czytamy w sprawozdaniu z powiatu bytowskiego – przesiedleńców przedstawia się tragicznie. Należy liczyć się

---

⁴ AAN, MZO, sygn. 784. Sprawozdanie pokontrolne Departamentu Inspekcji MZO z rozmieszczenia ludności ukraińskiej na terenie województw: wrocławskiego, poznańskiego, szczecińskiego, gdańskiego i olsztyńskiego z 21 października 1947 r.

⁵ Szerzej: R. Drozd, *Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji „Wisła”*, Warszawa 1997, s. 144–146.

⁶ Cyt. za: S. Zabrowarny, *Ukraińcy na Pomorzu Zachodnim w latach 1947–1956 [w:] Ukraińcy w Polsce. Poszukiwania i odkrycia*, Koszalin-Poznań 1992, s. 34.

z tym, że ca 90% ludności nie będzie miało własnych ziemniaków, a wszystkie rodziny nie będą miały do zniw 1948 r. własnego chleba⁷. Podobnie przedstawiała się sytuacja w pozostałych powiatach i województwach. Na przykład w powiecie lęborskim aż 60% rodzin nie przywiozło ze sobą zapasów żywności, a w powiecie gryfickim z osiedlonych 587 rodzin, 314 nie miało ziemniaków i zboża na przetrwanie zimy. W stosunkowo lepszym położeniu jesienią 1947 r. znalazły się te rodziny, które osiedlono najwcześniej. Zdążyły one jeszcze obsiać i zasadzić ziemniakami część pól, a jesienią zebrać plony. Jednak liczba tych rodzin była niewielka. W powiecie szczecińskim zasadzono ziemniakami 230 ha i zasiano 70 ha jęczmieniem. Natomiast te, które osiedlono w czerwcu i później, nie zdążyły nic zasiać i posadzić⁸.

Odczuwano również brak paszy dla zwierząt. Nie mogąc jej zgromadzić na okres zimy, zwracano się o pomoc do władz. Organizowane przez miejscowe władze zbiórki paszy nie rozwiązały jednak problemu, gdyż część osadników polskich odmówiła brania udziału w tej akcji⁹. Jedni ze względu na niechęć do Ukraińców, drudzy z braku własnych większych zapasów. W tej sytuacji niektóre rodziny ukraińskie zmuszone były wyzbyć się części zwierząt.

Trudne warunki życia, w jakich znalazła się ludność ukraińska po osiedleniu, spowodowały, że władze zostały niejako zmuszone do udzielenia jej pomocy. Przyznano zapomogi w wysokości 300-400 zł, kartki żywnościowe, żywność, zboże i ziemniaki. W województwie olsztyńskim do 26 listopada 1947 r. Państwowy Urząd Repatriacyjny wydał ponad 244 t. żywności, a w grudniu ponad 56 tys. kart żywnościowych. W województwie szczecińskim przyznano ponad 45 tys. kart żywności na kwotę ponad 3,6 mln zł oraz ziarno siewne⁹. W województwie gdańskim do 21 listopada 1947 r. przydzielono ponad 2,5 t. konserw, 9 t. zupy w proszku, 12,5 t. chleba suszonego, ponad 5 t. kaszy jęczmieńnej, wydano również ponad 4,5 tys. kart żywnościowych oraz 90 bel odzieży¹⁰. Podobnej pomocy udzielono w pozostałych województwach.

Wykonywano także remonty zabudowań zajętych przez rodziny ukraińskie. 24 sierpnia 1947 r. Ministerstwo Ziem Odzyskanych (MZO) poinformowało właściwych wojewodów o przydzieleniu przez rząd ludności ukraińskiej kredytu

⁷ AAN, MZO, sygn. 1032. Raport dowództwa Okręgu Wojskowego Nr 2 do Szefa Sztabu Generalnego WP dotyczący sytuacji politycznej i gospodarczej ludności ukraińskiej w województwie gdańskim i szczecińskim z 12 sierpnia 1947 r.

⁸ AAN, MZO, sygn. 784. Sprawozdanie Wydziału Osiedleńczego UW w Olsztynie z udzielonej pomocy ludności ukraińskiej z 9 grudnia 1947 r.

⁹ *Ibidem*, Sprawozdanie Wydziału Osiedleńczego UW w Szczecinie z udzielonej pomocy ludności ukraińskiej z 23 grudnia 1947 r.

¹⁰ *Ibidem*, Sprawozdanie Wydziału Osiedleńczego UW w Gdańsku z udzielonej pomocy ludności ukraińskiej z 26 listopada 1947 r.

inwestycyjnego na drobne remonty. Rodziny ukraińskie mogły go zaciągnąć do kwoty 20 tys. zł na trzy lata przy oprocentowaniu 5% w stosunku rocznym. Jednak z powodu nikłego zainteresowania tymi kredytami, wynikającego z braku możliwości zarobkowania, a w konsekwencji ich spłaty, zastąpiono je kredytami skarbowymi. Przyznano wówczas kwotę 315 mln zł, z czego na województwo olsztyńskie przypadło 153 mln, szczecińskie – 93, wrocławskie – 50, gdańskie – 7, poznańskie – 7 i białostockie – 5 mln zł¹¹. Jednak powyższa suma okazała się za mała w stosunku do potrzeb. W tej sytuacji 19 września 1947 r. przyznano następną kwotę 450 mln zł, z czego na województwo olsztyńskie przypadło 160 mln, szczecińskie – 114, wrocławskie – 67, gdańskie – 32 i poznańskie – 32 mln. zł. Rezerwę 45 mln zł postanowiło zatrzymać Ministerstwo Odbudowy na ewentualne pokrycie zwiększonych wydatków¹².

Wydzielone środki w nieznacznym stopniu poprawiły położenie rodzin ukraińskich. Na przykład w województwie olsztyńskim do 15 listopada 1947 r. na 10 tys. zabudowań wyremontowano jedynie 2427. Z kolei w województwie szczecińskim do grudnia 1947 r. wyremontowano 717 zagród. W województwie poznańskim wyremontowano 477 zabudowań¹³, białostockim – 76¹⁴, a w gdańskim do 26 listopada nie wyremontowano żadnej zagrody¹⁵. Wynikało to nie tylko z opieszałości części urzędników, ale również z ograniczonych możliwości państwa w tym zakresie. Z tego powodu przesiedleńcy ukraińscy zostali zmuszeni do poprawy swoich warunków życia poprzez własną pracę, często wynajmując się do różnych zajęć u polskich sąsiadów. Wysokość zapłaty była różna i zależała od pracodawcy. Najwyższe wynagrodzenie, na równi z robotnikami polskimi, otrzymywano za wykonane prace w majątkach PNZ. Zaznaczyć należy, że władzom centralnym zależało na szybkim zagospodarowaniu się Ukraińców, co miało przyspieszyć ich adaptację w nowym środowisku, a co za tym idzie zniechęcić do powrotu do dawnych siedzib. Potwierdzeniem tego może być fakt wypisywania Ukraińcom przez niektóre władze powiatowe wniosków o nadanie aktów własności gospodarstw często z urzędu¹⁶. Poza tym 27 lipca 1949 r. Rada Ministrów

---

¹¹ AAN, MZO, sygn. 792. Pismo naczelnego komisarza odbudowy wsi do Departamentu Osiedleńczego MZO w sprawie rozdziału kredytu przyznanego na remonty zabudowań z 4 października 1947 r.

¹² *Ibidem*.

¹³ AAN, MZO, sygn. 784. Sprawozdanie Wydziału Osiedleńczego UW w Poznaniu Ekspozytura w Gorzowie Wielkopolskim z udzielonej pomocy ludności ukraińskiej z 9 grudnia 1947 r.

¹⁴ AAN, MZO, sygn. 791. Telefonogram UW w Białymstoku do MZO w sprawie udzielonej pomocy dla ludności ukraińskiej z 1 grudnia 1947 r.

¹⁵ AAN, MZO, sygn. 784. Sprawozdanie Wydziału Osiedleńczego UW w Gdańsku z udzielonej pomocy ludności ukraińskiej z 26 listopada 1947 r.

¹⁶ Archiwum Państwowe we Wrocławiu (APW), UW, sygn. IX/109. Sprawozdanie z działalności Wydziału Osiedleńczego UW we Wrocławiu za wrzesień 1948 r. [b.d.].

pozbawiła dekretem ludność ukraińską prawa własności gospodarstw, z których zostali wysiedleni oraz do pozostawionego tam mienia¹⁷. 28 września 1949 r. przyjęto na własność Skarbu Państwa mienie Kościoła greckokatolickiego oraz ukraińskich instytucji i organizacji¹⁸. Jednakże sprawę uprządkowania własności na ziemiach zachodnich zapoczątkowano dopiero dekretem z 6 września 1951 r. o ochronie i uregulowaniu własności osadniczych gospodarstw chłopskich na tym obszarze¹⁹.

W kwietniu 1952 r. Biuro Polityczne KC PZPR podjęło tajną uchwałę w sprawie środków zmierzających do poprawy sytuacji gospodarczej ludności ukraińskiej i wzmożenia wśród niej pracy politycznej. W kwestii gospodarczej postanowiono uregulować prawnie stan posiadania gospodarstw rolnych, przyznać, zgodnie z obowiązującymi przepisami, ulgi w podatku gruntowym oraz umorzyć zaległości pożyczkowe na zasiewy w roku 1947–1948, a także udzielić kredyty umarzalne rodzinom znajdującym się w szczególnie trudnych warunkach bytowych. Uchwałę tę przesłano następnie do prezydiów wojewódzkich rad narodowych. Jednak nie nastąpiła zasadnicza poprawa warunków bytowych ludności ukraińskiej. Powodem była opieszałość urzędników wynikająca z ich niechęci do Ukraińców. Uchwały władz trafiały na barierę natury psychologicznej, bowiem urzędnicy terenowi nie byli przygotowani na zmianę postawy wobec Ukraińców, tym bardziej, że wcześniej wymagano od nich antyukraińskich działań. KW PZPR i PWRN w Rzeszowie wręcz sabotowały podjęcie własnej uchwały odnośnie pracy wśród ludności ukraińskiej, uznając, że „problem ten nie jest palącym na tutejszym terenie”²⁰. Z kolei w sprawozdaniu PWRN w Olsztynie czytamy: „Jakokolwiek poszczególne wydziały realizują uchwałę, to dzieje się to na skutek ciągłej interwencji Wydziału Społeczno-Administracyjnego. Także brak jest ciągłej opieki i kontroli nad wykonywaniem uchwały przez powiaty ze strony wydziałów PWRN, a szczególnie kontroli ze strony Wydziału Inspekcji. Wciąż jeszcze poszczególne wydziały Prezydium WRN aktywizację ludności ukraińskiej widzą w konkretnej pomocy materialnej, nie wypracowują innych form pomocy bez specjalnych nakładów finansowych”²¹. Również sami Ukraińcy odnosili się do tych

¹⁷ Dekret z dnia 27 VII 1949 r. o przejęciu na własność Państwa nie pozostających w faktycznym władaniu właścicieli nieruchomości ziemskich, położonych w niektórych powiatach województwa białostockiego, lubelskiego, rzeszowskiego i krakowskiego (Dz.U. 1949, nr 46).

¹⁸ Dekret z dnia 28 IX 1949 r. o przejęciu przez Państwo mienia osób prawnych, w tym ukraińskich organizacji i instytucji świeckich oraz wyznaniowych (Dz.U. 1949, nr 53).

¹⁹ Dekret z dnia 6 IX 1951 r. o ochronie i uregulowaniu własności osadniczych gospodarstw chłopskich na obszarze Ziemi Zachodnich (Dz.U. 1951, nr 46, poz. 340).

²⁰ AMSWiA. Prezydium Rady Ministrów (PRM), sygn. 98/350. Sprawozdanie PWRN w Rzeszowie z pracy wśród ludności ukraińskiej z 10 października 1952 r.

²¹ *Ibidem*. Sprawozdanie PWRN w Olsztynie z pracy wśród ludności ukraińskiej z 20 października 1952 r.

działań dość sceptycznie. Obawiali się, że przyjmowanie jakiegokolwiek pomocy od państwa może stanowić przeszkodę w powrocie do swych rodzinnych stron. Z tego chociażby powodu odmawiali przyjmowania aktów nadania gospodarstw.

Z powyższych przyczyn realizacja uchwały Biura Politycznego przebiegała bardzo powoli, a stopień wykonania poszczególnych jej postanowień był bardzo zróżnicowany, nie tylko na terenie województw, ale nawet powiatów. Nie uregulowano całkowicie stanu prawnego gospodarstw, mimo że Ministerstwo Rolnictwa nakazało całą akcję zakończyć do 15 października 1952 r. Na przykład w powiecie białogardzkim (województwo koszalińskie) do końca 1952 r. nie wydano żadnego aktu nadania gospodarstwa²². Nie została także definitywnie uregulowana sprawa umorzeń zaległości pożyczkowych na zasiew z lat 1947/1948. Bank Rolny w Węgorzewie (województwo olsztyńskie) nadal przysyłał rodzinom ukraińskim nakazy płatnicze, podobnie było w powiecie człuchowskim (województwo koszalińskie). Niemniej do 25 października umorzono ludności ukraińskiej zadłużenie na łączną kwotę ponad 5,9 mln zł²³. Poza tym, jak stwierdzały władze centralne, „stan zagospodarowania w wielu powiatach województwa koszalińskiego i zielonogórskiego jest bardzo zły. Prezydium zainteresowanych rad narodowych nie zrobiło żadnego wysiłku, aby powyższe niedomagania usunąć przez udzielenie kredytów na remont zabudowań gospodarczych bądź zakup inwentarza”²⁴. Dodajmy, że oferowane kredyty nie wzbudziły większego zainteresowania ludności ukraińskiej. Jedni myśleli o powrocie, drudzy obawiali się mogących wystąpić trudności ze spłatą zaciągniętych zobowiązań. W tej sytuacji, aby ożywić w tej materii działalność władz terenowych, w czerwcu 1955 r. Sekretariat KC PZPR opracował instrukcję, w której nakazywano zapewnić ludności ukraińskiej odpowiednią pomoc materialną w postaci kredytów i materiałów budowlanych dla szybszego i trwałego zagospodarowania się, dopilnować zakończenia do końca 1955 r. wydawania przez rady narodowe aktów własności oraz wnikliwie rozpatrywać postulaty i wnioski ludności ukraińskiej i dopilnować szybkiego załatwiania jej potrzeb²⁵.

---

²² Archiwum Państwowe w Koszalinie (APK), Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (PWRN), sygn. 4576. Sprawozdanie PPRN w Białogardzie z wykonania uchwały PWRN w Koszalinie w sprawie pracy wśród ludności ukraińskiej z 3 marca 1953 r.

²³ AMSWiA, Urząd Rady Ministrów (URM), sygn. 99/242. Sprawozdanie Ministerstwa Rolnictwa z realizacji uchwały kwietniowej Biura Politycznego KC PZPR z 12 lutego 1953 r.

²⁴ AMSWiA, PRM, sygn. 98/349. Notatka informacyjna z przebiegu realizacji uchwały kwietniowej Biura Politycznego KC PZPR z października 1952 r.

²⁵ Archiwum Państwowe w Szczecinie (APS), PWRN, sygn. 13716. Instrukcja Sekretariatu KC PZPR „O zadaniach KW i KP w sprawie poprawy sytuacji gospodarczej i wzmoczeniu pracy politycznej wśród ludności ukraińskiej” z czerwca 1955 r. Instrukcja ta zwana jest także listem Sekretariatu KC PZPR.

Stan gospodarstw ukraińskich był nadal zły. Na przykład we wsi Wojciechów powiatu międzyrzeckiego (województwo zielonogórskie) 13 rodzin mieszkało w trzech budynkach, z czego jeden groził zawaleniem. Rodziny te zostały pozbawione stodoły wskutek jej zawalenia się. Groziło to także jednemu z trzech przydzielonych im budynków gospodarczych. W województwie tym zachodziła konieczność przygotowania około 200 obiektów zastępczych oraz wyremontowania kilkudziesięciu zabudowań rolników indywidualnych²⁶. Podobnie było i w pozostałych województwach. Władze województwa olsztyńskiego mówiły wręcz o „katastrofalnym stanie budynków”. Według danych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z maja 1956 r. w województwie tym na 10 462 gospodarstwa ponad 3 tys. wymagało kapitalnego remontu, a 850 w ogóle nie nadawało się do użytku²⁷. Jeszcze gorzej przedstawiała się sytuacja ze stodołami. W województwie olsztyńskim, na przykład, aż 60% rodzin nie posiadało stodoły. We wsi Topryny na 41 gospodarzy było siedem stodoł, z czego dwie nie nadawały się do remontu, we wsi Żywkowo na 16 gospodarstw (14 ukraińskich) było ich tylko pięć i to wymagających remontu²⁸. Powodem tego stanu rzeczy, był nie tylko przydział rodzinom ukraińskim zabudowań zniszczonych, ale także poczucie tymczasowości, co zniechęcało je do dokonywania poważniejszych remontów. Odczuwalny był także brak środków finansowych, a możliwość zaciągnięcia kredytu bankowego, w obawie przed niemożnością jego spłaty, nie cieszyła się zbytnim zainteresowaniem. Poza tym rodziny, które chciały remontować zabudowania, miały problemy z uzyskaniem materiałów budowlanych²⁹. Podkreślmy, że słabe zagospodarowanie się rodzin ukraińskich jeszcze bardziej skłaniało je do wyjazdu. W województwie koszalińskim w 1954 r. złożono 72 podania o powrót, a rok później już 90³⁰.

W kwietniu 1957 r. Sekretariat KC PZPR przyjął uchwałę dotyczącą umocnienia stanu zagospodarowania Ukraińców na ziemiach zachodnich i północnych oraz uregulowania indywidualnych i grupowych powrotów. W uchwale tej Sekretariat KC PZPR zobowiązał Komisję Rozwoju Ziemi Zachodnich przy Radzie Ministrów do opracowania wraz z wojewódzkimi radami narodowymi konkretnego planu pomocy gospodarczej dla ludności ukraińskiej na lata 1957–1960 oraz

---

²⁶ Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (APZG), PWRN, sygn. 638. Protokół z kontroli PWRN w Zielonej Górze i podległych komórek oraz PPRN w Świebodzinie przeprowadzonej w czasie od 27–30 grudnia 1955 r. i od 4–12 stycznia 1956 r.

²⁷ AMSWiA, MSW-I, sygn. 9. Informacja w sprawie ludności ukraińskiej z maja 1956 r.

²⁸ Archiwum Państwowe w Olsztynie (APO), KW PZPR, sygn. 1141/2934. Notatka o sytuacji materialno-ekonomicznej ludności ukraińskiej w pow. Górowo Iławeckie [b.d.].

²⁹ APO, PWRN, sygn. 444/WSW/754. Informacja o przebiegu realizacji uchwały z 3 lutego 1956 r. PWRN w Olsztynie dotyczącej zagadnień ludności ukraińskiej.

³⁰ APK, PWRN, sygn. 4626. Protokół z kontroli PPRN w Człuchowie z 10 grudnia 1955 r.

udzielenia rekompensaty osobom, które nic nie otrzymały za pozostawione miejsce³¹. Władzom bowiem bardzo zależało na zatrzymaniu ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski. Zdawano sobie przy tym sprawę, że same przeszkody administracyjne, odgórne zakazy nie zlikwidują u niej poczucia tymczasowości. Dlatego główny wysiłek państwa, poza daniem Ukraińcom możliwości zaspokajania swoich potrzeb kulturalno-oświatowych i religijnych, został skierowany na udzielenie im pomocy materialnej w celu ich trwalszego zagospodarowania się. 2 czerwca 1956 r. ukazało się rozporządzenie rządu przyznające ludności autochtonicznej i niepolskiej kredyt w wysokości 54 936 tys. zł. Okazał się on jednak niewystarczający tym bardziej, że obejmował nie tylko Ukraińców. Dlatego już 7 sierpnia minister spraw wewnętrznych wystąpił do wicepremiera Franciszka Jóźwiaka z prośbą o wniesienie na posiedzeniu rządu projektu uchwały dotyczącej przyznania kredytów i materiałów budowlanych na potrzeby ludności ukraińskiej³². Projekt ten bez zmian został przyjęty przez rząd w dniu 16 sierpnia. Uchwała przewidywała przyznanie dodatkowego kredytu bezzwrotnego w kwocie 15 mln zł, z czego na województwo białostockie – 1 mln zł, gdańskie – 1 mln zł, koszalińskie – 2 mln zł, olsztyńskie – 5 mln zł, szczecińskie – 3 mln zł i wrocławskie – 3 mln zł oraz materiały budowlane w ilości: 3840 tys. szt. cegły, 713 t. cementu, 1212 t. wapna i 5022 m³ tarcicy³³. Kredytu nie przydzielono dla województwa zielonogórskiego, gdyż otrzymało ono wcześniej na ten cel dotację w wysokości 3 mln zł³⁴.

Okazało się jednak, że władze terenowe nadal nie przywiązują zbytnej uwagi do zagadnienia ukraińskiego, co odbiło się niekorzystnie na rozdysponowaniu przyznanych kredytów. 5 października 1956 r. PWRN w Zielonej Górze upomniało wszystkie PPRN, aby te należycie wywiązywały się z powierzonych im zadań. W skierowanym do nich piśmie czytamy: „Jak wykazała bowiem ostatnia kontrola prezydium powiatowych rad narodowych bardzo słabo interesują się realizacją przyznanych na ten cel kredytów, świadczy o tym szereg faktów. Np. w PPRN w Międzyrzeczu pismo dotyczące zapomóg dla ludności ukraińskiej kierownik Powiatowego Zarządu Rolnego skierował do akt bez uprzedniego zapoznania z nim pracowników PZR, jak i kierownika Oddziału Społeczno-Admini-

---

³¹ APS, KW PZPR, sygn. 1245. Uchwała Sekretariatu KC PZPR w sprawie ukraińskiej mniejszości narodowej w PRL z kwietnia 1957 r.

³² AMSWiA, MSW-I, sygn. 199. Projekt uchwały Prezydium Rządu w sprawie kredytów oraz materiałów budowlanych przeznaczonych na potrzeby ludności ukraińskiej z 2 sierpnia 1956 r.

³³ APO, PWRN, sygn. 444/WSW/754. Uchwała nr 504/56 Prezydium Rządu w sprawie kredytów oraz materiałów budowlanych przeznaczonych na pokrycie potrzeb ludności ukraińskiej z 16 sierpnia 1956 r.

³⁴ APZG, PWRN, sygn. 637. Informacja PWRN w Zielonej Górze o możliwościach odbudowy zagród zasiedlonych przez ludność ukraińską z 20 czerwca 1956 r.

stracyjnego. Mimo napływu podań o zapomogi od ludności ukraińskiej nie rozpatruje się ich należycie. Nie prowadzi się w terenie żadnej pracy popularyzacyjnej ani też wyjaśniającej sprawy otrzymania zapomogi. Na terenie Gromadzkich Rad Narodowych Bobowicko, Pszczew, Kosieczyn ludność ukraińska dowiedziała się, że dla niej są zapomogi, jednak nie jest zorientowana jak się o nie ubiegać³⁵. W województwie szczecińskim przyznany kredyt pozwolił jedynie na zapoczątkowanie prac remontowych, do czego przyczyniło się otwarcie kredytów dopiero w III kwartale³⁶. Niemal identycznie przedstawiała się sprawa w pozostałych województwach. Dodajmy także, że część rodzin nie złożyła wniosków o przydział kredytów, a bywało, że nawet te, którym go przydzielono, odmawiały przyjęcia pieniędzy. Obawiano się bowiem, że otrzymanie kredytu uniemożliwi powrót w rodzinne strony. 30 marca 1957 r. w poufnym piśmie Ministerstwa Kontroli Państwowej do Komisji KC PZPR do Spraw Narodowościowych stwierdzono, że: „Dotychczasowa pomoc gospodarcza dla Ukraińców osiedlonych na Z[iemniach] O[dzyskanych] w efekcie swym nie przyczyniła się do poprawy ich warunków ekonomicznych nie tylko dlatego, że organizacja pomocy jest wadliwa, ale przede wszystkim dlatego, iż przeważająca część ludności ukraińskiej domaga się powrotu na dawne miejsce zamieszkania rezygnując z pomocy przewidzianej uchwałą³⁷”.

W 1957 r. przyznano na bezwrotne kredyty dla ludności autochtonicznej i niepolskiej dalsze 70 mln zł, z czego na pierwszą ratę wydzielono 30 mln zł. Z tej sumy na poszczególne województwa przypadło: białostockie – 2 mln zł, gdańskie – 2,5 mln zł, koszalińskie – 6015 tys. zł, olsztyńskie – 4 mln zł, szczecińskie – 3 mln zł, wrocławskie – 2 mln zł, zielonogórskie – 2 mln zł, opolskie – 4,5 mln zł, poznańskie – 485 tys. zł i katowickie – 3,5 mln zł. Z tych województw tylko dwa, po wykorzystaniu pierwszej raty, zwróciły się o dalsze pieniądze. Wówczas województwo olsztyńskie otrzymało następne 9 mln zł., a opolskie 6,3 mln zł.³⁸ Pozostałe województwa do 1 października rozdysonowały jedynie 23 mln zł. W tej sytuacji wicepremier Z. Nowak nakazał przewodniczącym wojewódzkich rad narodowych przygotować do końca 1957 r. konkretne plany udzielenia pomocy rodzinom ukraińskim. Polecenie to nie zostało wykonane. Na 1958 r. Ministerstwo Finansów wydzieliło dalsze 56 mln zł, z czego dla województwa

³⁵ APZG, PWRN, sygn. 638. Pismo PWRN w Zielonej Górze do wszystkich PPRN w sprawie realizacji kredytów dla ludności ukraińskiej z 5 października 1956 r.

³⁶ APS, KW PZPR, sygn. 36/XV/187. Notatka w sprawie realizacji uchwał dotyczących pracy wśród grup narodowościowych z 28 lutego 1957 r.

³⁷ AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIV-146. Poufne pismo MKP do Komisji KC PZPR do Spraw Narodowościowych w sprawie wykorzystania pomocy materialnej dla ludności ukraińskiej z 30 marca 1957 r.

³⁸ „Nasze Słowo” nr 30, z 28 lipca 1957 r.

białostockiego 3,5 mln, gdańskiego – 4,6 mln, koszalińskiego – 14 mln, olsztyńskiego – 6,3 mln, opolskiego – 7,1 mln, szczecińskiego – 7,5 mln, wrocławskiego – 6 mln i zielonogórskiego – 7 mln zł. Władze wojewódzkie nie były zbyt zainteresowane ich rozdysponowaniem. Niektóre z nich uwzględniły w swoich budżetach na 1958 r. tylko część z przydzielonej kwoty, np.: Koszalin – 6,5 mln zł, Szczecin – 2,5 mln zł, Wrocław – 2,5 mln zł, Olsztyn – 3,6 mln zł³⁹. Pomoc ta w wielu wypadkach przyczyniła się do poprawy sytuacji materialnej niektórych rodzin ukraińskich, jednak nie spowodowała zasadniczej zmiany bytowej większości Ukraińców, którzy nadal myśleli o powrocie. Podobnie jak w roku ubiegłym, wystąpiły nieprawidłowości z podziałem pieniędzy. Prezydium rad narodowych w wielu wypadkach przyznały część kwoty na inne cele. W pow. kwidzyńskim z 500 tys. zł przeznaczono na pomoc tej ludności tylko 195 tys. Z kolei władze w pow. oleśnickim zatwierdziły na bezwrotne kredyty sumę 900 tys. zł, mając do dyspozycji zaledwie 200 tys. zł, co zaowocowało rozgoryczeniem ludności z powodu niemożności otrzymania przydzielonych kwot. Brak pieniędzy powodował także, że przyznawano drobne sumy od 1 do 3 tys. zł, za które nie można było wykonać większych remontów. Bywało, że pieniądze te rolnicy wykorzystywali w innym celu np. na zakup dóbr codziennego użytku. Ponadto podział kredytów był często mechaniczny, określoną kwotę dzielono po równo pomiędzy wszystkich chętnych, bez zapoznania się z rzeczywistymi potrzebami wnioskodawców. Poza tym pomoc finansową przyznawano przeważnie na remonty budynków mieszkalnych, a nie gospodarczych, co w znacznym stopniu hamowało rozwój gospodarczy⁴⁰.

W celu lepszego wykorzystania kredytów i zorientowania się w rzeczywistych potrzebach ludności ukraińskiej władze centralne poleciły władzom wojewódzkim dopilnowanie opracowania konkretnego planu udzielenia pomocy gospodarczej. Plany takie zostały przygotowane przez powiatowe zarządy rolnictwa, a następnie skierowane do zatwierdzenia na sesjach powiatowych rad narodowych. Jednak szczupłość budżetów powiatowych nie pozwoliła na wydzielenie odpowiednich kwot. Do tego doszło większe zainteresowanie ludności ukraińskiej kredytami, co było związane z przyjęciem przez Sejm ustawy z 12 marca 1958 r., która ograniczyła możliwość powrotów do jednostkowych przypadków, gdyż powracająca rodzina musiała za własne pieniądze kupić gospodarstwo. Nie mogąc spełnić tego warunku, postanowiono podnieść wartość posiadanych gospodarstw. Poza tym coraz więcej rodzin, zatrudnionych w Państwowych Gospo-

³⁹ „Nasze Słowo” nr 1, z 5 stycznia 1958 r.; nr 8, z 23 lutego 1958 r.; nr 15, z 13 kwietnia 1958 r.

⁴⁰ APZG, PWRN, sygn. 640. Notatka KC PZPR dotycząca realizacji uchwały Sekretariatu KC PZPR z kwietnia 1957 r. w sprawie ukraińskiej mniejszości narodowej z 2 października 1957 r.

darstwach Rolnych wystąpiło do władz z wnioskami o przydział gospodarstwa indywidualnego. Władze zdecydowały się więc na udzielenie kolejnej pomocy finansowej, zmieniając sposób jej przyznawania i rozliczenia. 4 grudnia 1958 r. wydzielono następnie 50 mln zł w ramach nieoprocentowanych umarzalnych kredytów bankowych dla ludności autochtonicznej i niepolskiej. Z tej kwoty dla województwa białostockiego przydzielono 2 mln zł, gdańskiego – 5 mln, koszalińskiego 7,1 mln, olsztyńskiego – 12 mln, szczecińskiego – 5 mln, wrocławskiego – 5 mln, zielonogórskiego – 5,8 mln, opolskiego – 5 mln, poznańskiego – 1,4 mln i katowickiego – 1,7 mln zł⁴¹. Zgodnie z zarządzeniem ministrów: finansów, rolnictwa i spraw wewnętrznych z 14 marca 1959 r. kredyty miały być udzielane na remont i budowę budynków gospodarczych oraz mieszkalnych, a także na zakup inwentarza do kwoty 70 tys. zł na jedno gospodarstwo rolne. Podkreślono przy tym, że pomoc ta powinna w zasadzie stanowić uzupełnienie własnych środków kredytobiorcy. Jeżeli zaciągnięty kredyt do wysokości 20 tys. złotych został wykorzystany zgodnie z przeznaczeniem, ulegał całkowitemu umorzeniu w ciągu trzech lat, a kredyty wyższe od tej sumy – częściowemu umorzeniu po upływie sześciu lat. Wielkość umorzenia określały PPRN w porozumieniu z właściwą gromadzką lub miejską radą narodową oraz na wniosek wydziału spraw wewnętrznych uzgodniony z wydziałem rolnictwa i placówką Banku Rolnego. Całkowite umorzenie nie mogło przekroczyć 50 tys. zł. Jeżeli jednak kredyt został niewłaściwie wykorzystany, to nie ulegał umorzeniu oraz naliczano do niego odsetki w wysokości 3% w skali roku⁴². Rozdziałem tej pomocy zajęły się rady powiatowe, czasami w konsultacji z miejscowymi zarządami, utworzonego w czerwcu 1956 r., Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego.

Nowy sposób przydzielania kredytów spowodował, że w znacznym stopniu zmniejszono nieprawidłowości przy ich podziale. Teraz największym problemem okazała się wielkość przyznanych limitów, które nie zaspokajały potrzeb. PWRN w Zielonej Górze w swym sprawozdaniu za pierwsze półrocze 1959 r. stwierdziło: „Kwota [...] przydzielona ludności ukraińskiej jako długoterminowa pożyczka częściowo lub w całości rozwiązała najistotniejsze potrzeby tej ludności. Nie jest ona wystarczająca, by objąć wszystkich, którzy o pożyczkę się ubiegają. Ludność ta osiedlona została w najbardziej zdewastowanych obiektach rolniczych, przez szereg lat żyła tymczasowością z myślą powrotu na dawne miejsca zamieszkania, zaniedbywała zabudowania, które dziś wymagają bądź kapitalnego remontu, bądź też budowy nowych domów, stodół i obór. Stąd też potrzeby tej

---

⁴¹ „Nasze Słowo” nr 15, z 12 kwietnia 1959 r.

⁴² APZG, PWRN, sygn. 641. Zarządzenie ministrów: finansów, rolnictwa i spraw wewnętrznych w sprawie zasad i trybu udzielania umarzalnych kredytów bankowych dla ludności autochtonicznej i niepolskiej z 14 marca 1959 r.

ludności są olbrzymie”⁴³. Niemniej udzielona przez państwo pomoc ludności ukraińskiej przyczyniła się w znacznym stopniu do jej zagospodarowania i podniesienia stopy życiowej. Na przykład w województwie olsztyńskim, według orientacyjnych danych, w latach 1959/1960 Ukraińcy wybudowali 44 domy mieszkalne, 101 budynków inwentarskich, 67 stodół oraz wyremontowali 304 domy, 252 budynki gospodarcze, 56 stodół, a także zakupili 31 sztuk inwentarza żywego⁴⁴. Podobnie było w innych województwach⁴⁵.

7 kwietnia 1960 r. przyznano następne 50 mln zł dla ludności rodzimej i niepolskiej w ramach bankowych kredytów umarzalnych. Podział tej kwoty na poszczególne województwa przedstawiał się następująco: białostockie – 1 mln zł, olsztyńskie – 14 mln, gdańskie – 4 mln, koszalińskie – 5 mln, szczecińskie – 5 mln, zielonogórskie – 5 mln, wrocławskie – 5 mln, opolskie – 4,5 mln, katowickie – 5 mln i poznańskie – 1,5 mln zł⁴⁶. Kredyty te zostały przyznane i częściowo umarżane na zasadach jak w 1959 r., z tą jednak różnicą, że kredyt ulegał umorzeniu w 75%. Władze centralne zalecały przy tym, aby nie przyznawać kredytów poniżej 10 tys. zł i kiedy wkład własny kredytobiorcy wynosił co najmniej 10 tys. zł⁴⁷. Nie udało się jednak ustalić, jaką część z przydzielonych kwot otrzymała ludność ukraińska, bowiem w sprawozdaniach z rozdysponowania kredytów nie uwzględniono podziału na narodowość. Jedynie w województwie wrocławskim w latach 1959–1960 ludność ukraińska złożyła 1353 podania na ogólną sumę około 30 mln, a kredyt otrzymało 627 gospodarzy na łączną kwotę 10 mln zł⁴⁸. Przyznane kwoty były niewystarczające w stosunku do potrzeb. Również władze województwa olsztyńskiego, na podstawie danych z powiatów, sygnalizowały zapotrzebowanie na łączną sumę około 50 mln zł. Zatem część rodzin ukraińskich nadal znajdowała się w trudnych warunkach bytowych. PWRN w Olsztynie donosiło: „W dalszym ciągu stoi do rozwiązania problem rodzin ukraińskich osiedlonych przez Wydział Rolnictwa i Leśnictwa w zrujnowanych gospodarstwach pojunkierskich. Sytuacja w porównaniu do

---

⁴³ APZG, PWRN, sygn. 641. Sprawozdanie opisowe PWRN w Zielonej Górze za I półrocze 1959 r. [b.d.].

⁴⁴ APO, KW PZPR, sygn. 1141/2935. Wykaz orientacyjnego wykorzystania kredytów umarżalnych za lata 1959–1960 na terenie województwa olsztyńskiego [b.d.].

⁴⁵ Archiwum Państwowe w Gdańsku (APG), KW PZPR, sygn. 1871. Informacja o działalności narodowościowych towarzystw społeczno-kulturalnych w województwie gdańskim z 1962 r.

* „Nasze Słowo” nr 18, z 1 maja 1960 r.

⁴⁷ APS, PWRN, sygn. 13734. Instrukcja dyrektora Departamentu Społeczno-Administracyjnego MSW w sprawie realizacji bankowych kredytów umarżalnych dla ludności rodzimej i niepolskiej z 15 kwietnia 1960 r.

⁴⁸ APW, PWRN, sygn. XVIII/287. Poufna informacja PWRN we Wrocławiu dla MSW o środowisku ukraińskim na terenie województwa wrocławskiego z 10 września 1963 r.

lat ubiegłych w niczym się nie zmieniła, a z każdym rokiem ulega pogorszeniu i może doprowadzić do katastrofalnych skutków⁴⁹.

Przyznawanie pomocy na wspomnianych warunkach miało swoją dobrą i złą stronę, co zauważały władze terenowe. PWRN w Olsztynie stwierdzało: „Bezspornie kredyt umarzalny wpływa na podniesienie produktywności gospodarstw rolników narodowości ukraińskiej, przyczynia się też do stabilizacji ludności ukraińskiej. Faktem jest, że niektórzy Ukraińcy korzystając z kredytów umarzalnych pobudowali nowe budynki mieszkalne i zabudowania gospodarcze, angażując własne środki finansowe. Podejście jednak wielu Ukraińców do kredytów umarzalnych jest niewłaściwe. Ponieważ na teren naszego województwa zostali przesiedleni przymusowo uważają, że o stan ich zabudowań powimno troszczyć się państwo. We własnym zakresie nie dokonują nawet drobnych remontów i wyczekują pomocy państwa. Remonty są gotowi przeprowadzać, lecz wyłącznie za pieniądze państwowe, nie dokładając do tego nic z własnej kieszeni. Poważna część ludności ukraińskiej mimo posiadanych możliwości celowo nie dba o stan swoich zabudowań gospodarczych wychodząc z założenia, że zły stan budynków będzie uzasadniał przyznanie jej kredytów umarzalnych w latach przyszłych. W tym właśnie tkwi sprzeczność w istocie kredytów umarzalnych, które z jednej strony prowadzą [poprawiają] produktywność kilkudziesięciu gospodarstw, a z drugiej strony, powstrzymują setki rolników przed przeprowadzeniem remontów we własnym zakresie. [...] Nadto kredyty umarzalne [...] stały się źródłem antagonizmów pomiędzy ludnością rodzimą i ukraińską z jednej strony, a ludnością napływową z drugiej strony”. Dlatego też władze województwa olsztyńskiego, podobnie jak z innych województw, wnioskuje, aby kredyty umarzalne zastąpić długoterminowymi kredytami bankowymi, przyznawanymi wszystkim chętnym na takich samych zasadach⁵⁰. Od 1961 r. władze centralne odstąpiły od przyznawania kredytów umarzalnych. Dodajmy, że część ludności ukraińskiej korzystała także z zapomóg przysługujących rodzinom wielodzietnym i biednym, a osoby zastępowane dla państwa i zamieszkałe na ziemiach zachodnich mogły otrzymać dotację na mocy uchwały rządu z 6 marca 1958 r.⁵¹

Pomoc finansową na zagospodarowanie otrzymała ludność ukraińska, która powróciła na teren południowo-wschodniej Polski. Była ona jednak stosunkowo niewielka w porównaniu z ziemią zachodnią. Województwo lubelskie otrzymało na ten cel kwotę 2,5 mln zł⁵². Można przyjąć, chociaż nie odnaleziono doku-

⁴⁹ APO, PWRN, sygn. 444/WSW/760. Informacja PWRN w Olsztynie z przebiegu akcji rozdania kredytów umarzalnych w 1960 r. [b.d.].

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ APZG, PWRN, 639. Sprawozdanie PPRN w Szprotawie z pracy wśród ludności ukraińskiej za II półrocze 1956 r. [b.d.].

⁵² Archiwum Państwowe w Lublinie (APL), PWRN, sygn. 508. Informacja PWRN w Lublinie o zamieszkałej na terenie województwa lubelskiego ludności ukraińskiej z 25 lutego 1961 r.

mentów, że podobną kwotę przyznano województwu rzeszowskiemu. Niewielkie kwoty wynikały nie tylko z mniejszej liczby ludności ukraińskiej w porównaniu z województwami w zachodniej i północnej Polsce, ale przede wszystkim z tego, że władze obawiały się, aby okazana pomoc nie zachęciła innych Ukraińców do powrotu.

Przyznana pomoc finansowa w poważnym stopniu przyczyniła się do stabilizacji gospodarczej ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich. PWRN w Zielonej Górze odnotowało: „Pozytywnym objawem tego [stabilizacji – RD] jest fakt, że jak w latach ubiegłych ludność ta ze swej strony nie czyniła żadnych wysiłków w kierunku zaangażowania własnych środków (pracy i środków finansowych) jako uzupełnienie otrzymanych pożyczek bezwrotnych lub kredytów umarzalnych do poprawy stanu posiadanych budynków, to w roku 1959 [...] były już wypadki wkładu pracy, a przede wszystkim uruchomienie środków finansowych w dofinansowaniu rozpoczętych prac w wyniku otrzymanych kredytów umarzalnych. Najczęstszymi wypadkami tego rodzaju były fakty (kilkanaście) zaciągania pożyczek zwrotnych (i to pokaźnych) w banku na zasadach ogólnych, bez ponownego ubiegania się o kredyt umarzalny”. Fakt ten pozwolił na stwierdzenie, że „stabilizacja ludności ukraińskiej na terenie województwa stale postępuje naprzód, a rok 1960 powinien przynieść dalszy postęp w tym zakresie”⁵¹. Podkreśliśmy jednak, że udzielana pomoc pogłębiała niestety wzajemną niechęć ludności ukraińskiej i osadników polskich, którzy tej pomocy byli pozbawieni. Przyznanie umarzalnych kredytów dla wybranych grup ludności, zostało odebrane przez nich jak podział obywateli na lepszych i gorszych. Nie rozumiejąc polityki państwa, uznali się za pokrzywdzonych we własnym państwie. Swoją gniew skierowali nie tylko w stronę władz, ale przede wszystkim przeciwko swoim sąsiadom – Ukraińcom.

---

⁵¹ APZG, PWRN, sygn. 645. Sprawozdanie opisowe PWRN w Zielonej Górze za II półrocze 1959 r. [b.d.].

Proces asymilacji ludności ukraińskiej w Polsce po II wojnie światowej (zarys problematyki)

Przesunięcie granicy polsko-radzieckiej na rzekę Bug znacznie łagodziło problem ukraiński w Polsce, lecz go nie rozwiązywało. Na terenie państwa polskiego pozostało bowiem 700 tys. osób narodowości ukraińskiej. 9 września 1944 r. przewodniczący Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego i przewodniczący Rady Komisarzy Ludowych Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej podpisali w Lublinie umowę o przesiedleniu Ukraińców z Polski do USSR i Polaków z USSR do Polski. Ta wymiana ludności miała mieć charakter dobrowolny. „Ewakuacja jest dobrowolna – zatwierdzono w umowie – i dlatego przymus nie może być stosowany ani bezpośrednio, ani pośrednio. Chęć ewakuowania się może być wyrażona zarówno ustnie, jak i pisemnie”. Jednak spośród 500 tys. przesiedlonych Ukraińców, dobrowolnie wyjechało zaledwie 30 tys. Pozostali zostali do tego przymuszeni.

Przesiedlenie Ukraińców do USSR w latach 1944–1946 nie rozwiązało problemu ukraińskiego, gdyż wysiedlenia uniknęło około 200 tys. Ukraińców. Mimo, że Sztab Generalny WP w lutym 1947 r. szacował ich liczbę na 20 306 osób (4876 rodzin)², to jednak nie zgodzono się na ich pozostanie na tamtym terenie. Rozpoczęto prace mające na celu przygotowanie akcji deportacyjnej tych Ukraińców na ziemie zachodnie i północne Polski. 28 marca 1947 r. zginął pod Jabłonką w Bieszczadach wiceminister obrony narodowej gen. Karol Świerczewski, o zabicie którego posądzono działające na terenie południowo-wschodniej Polski oddziały Ukraińskiej Powstańczej Armii. 29 marca zwołano posiedzenie Biura Politycznego KC PPR, na którym postanowiono: „W szybkim tempie przesiedlić Ukraińców i rodziny mieszane na tereny odzyskane (przede wszystkim Prus ptn.), nie tworząc zwartych grup i nie bliżej niż 100 km od granicy”³. Należy podkreślić, że istotnym czynnikiem deportacji ludności ukraińskiej było przyjęcie przez komunistów stalinowskiego modelu polityki narodowościowej, charakteryzującego się przymusowymi przesiedleniami i stosowaniem zasady odpowiedzialności zbiorowej.

¹ R. Drozd, I. Hałagida, *Ukraińcy w Polsce 1944–1989. W walce o tożsamość (Dokumenty i materiały)*, Warszawa 1990, dok. 1, s. 29.

² E. Miśło, *Akcja „Wiśła”*. Dokumenty, Warszawa 1993, dok. 8, s. 53.

³ *Ibidem*, dok. 19, s. 65.

28 kwietnia 1947 r. Grupa Operacyjna „Wisła”, której dowódcą został gen. Stefan Mossor, rozpoczęła deportację ludności ukraińskiej na ziemie zachodnie i północne Polski. Akcją objęto około 150 tys. osób, których osiedlono w rozproszeniu, tak aby nie tworzyli zwartych grup i nie przekraczali 10% odsetka mieszkańców powiatu. Taki sposób osiedlenia świadczy, że władzom zależało na szybkiej asymilacji Ukraińców. W instrukcji dotyczącej zasad rozmieszczania rodzin ukraińskich stwierdzono: „Zasadniczym celem przesiedlenia osadników «W» jest ich asymilacja w nowym środowisku polskim. Dolożyć należy wszelkich wysiłków, aby cel ten był osiągnięty. Nie używać w stosunku do tych osadników określenia «Ukraińiec». W wypadku przedostania z osadnikami na Ziemię Odzyskane elementu inteligentckiego, należy taki bezwzględnie umieszczać osobno i z dala od gromad, gdzie zamieszkują osadnicy z akcji «W». Poza tym podkreślono, że „stosownie do zarządzeń władz centralnych między przesiedleńcami «W» nie mogą znajdować się inteligenci, jak np. księża, adwokaci, urzędnicy itp.”¹⁴. Dodajmy, że część z nich, wraz z osobami podejrzanyymi o współpracę z UPA, usadzono w obozie w Jaworznie. W wyniku tortur i złych warunków bytowych życie straciło tam co najmniej 161 osób.

Ludność ukraińska po osiedleniu na ziemiach zachodnich spotkała się z niechęcią polskiego otoczenia, co wynikało ze wzajemnie wyrządzonych krzywd oraz antyukraińskiej propagandy rozpętanej przez władze. Takie nastawienie polskich sąsiadów, zamiast polonizacji, spowodowało wzmocnienie więzi między Ukraińcami. W rezultacie doprowadziło to do wytworzenia getta narodowościowego, poza obrębem którego większość Ukraińców nie ujawniała swojej tożsamości narodowej¹⁵. Ten izolacjonizm Ukraińców trafnie określił Andrzej Sakson, który stwierdził, że ich przybycie na ziemie zachodnie i północne Polski „zapoczątkowało w życiu tej grupy wieloletni okres izolacji społecznej, charakteryzującej się antagonizmami, wrogością i nieutrzymywaniem stosunków sąsiedzkich i towarzyskich z pozostałymi grupami ludności. Izolacjonizm ten posiadał dwie postaci. Z jednej strony przybierał formy ostracyzmu ze strony innych mieszkańców, którzy dążyli do izolacji społecznej Ukraińców i Lemków, z drugiej natomiast miał charakter samoizolacji, czyli niechęci samych zainteresowanych do nawiązania jakichkolwiek kontaktów z innymi. Zjawiska te wzajemnie się warunkowały oraz posiadały własną dynamikę i specyfikę”¹⁶. Pomimo zmiany pokoleń i warunków, taki stan rzeczy, u większości Ukraińców, utrzymał się do dnia dzisiejszego.

¹⁴ R. Drozd, I. Hałagida, *Ukraińcy...*, dok. 12, s. 52.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Szczecinie (APS), KW PZPR, sygn. 36/XV/187. Informacja dotycząca ludności ukraińskiej z 11 lipca 1955 r.

¹⁶ A. Sakson, *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach w latach 1945–1997*, Poznań 1998, s. 180.

W miejscowościach, gdzie Ukraińcy stanowili większą liczebność, ludność polska zachowywała się w stosunku do nich w miarę normalnie. W gorszej sytuacji była ta grupa ludności ukraińskiej, gdzie stanowiła znikomą liczbę rodzin danej miejscowości. Dochodziło wówczas do wyzwick, pobić. Mając świadomość zdominowania przez inną ludność, Ukraińcy nie uwidaczniali swoich tradycji i zwyczajów.

W wielu raportach do władz stwierdza się, że ludzie ci nie wstydzą się przyznawać do swojej narodowości i nie chcą mówić po polsku. Jak zauważa Aldona Chojnowska, starano się tępić, donosząc na nich władzom, a w najlepszym razie ograniczano się do werbalnego ostracyzmu, polegającego na używaniu negatywnych określeń w rodzaju „banderowcy” czy „mordercy”. Gdy natomiast Ukraińcy i Łemkowie ukrywali lub wypierali się swojej narodowości, okazywało się to równie podejrzane, gdyż dowodziło nieczystych intencji¹.

Trudne początki ludności ukraińskiej w nowym miejscu osiedlenia wykorzystywało wielu polskich gospodarzy. Jednak dzięki pracy w polskich gospodarstwach wielu ludzi przeżyło trudny okres czasu. Za wykonaną pracę otrzymywali posiłek, a także drewno opałowe, paszę dla bydła, ziarno. Nabywano także niezbędny sprzęt domowy czy gospodarski. Wysiedleńcy na długo zapamiętali wyzysk „za posiłek” w stosunku do ludności polskiej. Często dochodziło do bojkotowania Ukraińców w miejscach publicznych, które często kończyły się bójkami.

Sytuacja, w jakiej znaleźli się Ukraińcy po deportacji była wynikiem prowadzonej względem nich polityki państwa. Władze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej dążyły do asymilacji i polonizacji ludności ukraińskiej. Nie mogli oni organizować sobie życia narodowo-religijnego, prowadzić kulturalno-oświatowej działalności w ojczystym języku oraz swobodnie poruszać się po terenie, a także poddani zostali wzmoczonej inwigilacji. Władze administracyjne zobowiązane były informować Urząd Bezpieczeństwa o wszelkich sprawach, z jakimi zwrócił się do nich Ukrainiec.

W kwietniu 1952 r. Biuro Polityczne KC PZPR podjęło uchwałę w sprawie środków zmierzających do poprawy sytuacji gospodarczej ludności ukraińskiej w Polsce oraz wzmoczenia wśród niej pracy politycznej². Jej głównym celem była stabilizacja ludności ukraińskiej poprzez nadanie jej pomocy materialnej oraz zaspokojenie podstawowych potrzeb kulturalno-oświatowych. W oparciu o tę uchwałę poszczególne prezydja rad narodowych szczebla wojewódzkiego podjęły własne uchwały. Jednak ich realizacja napotkała na trudności ze strony urzędników terenowych, jak również ludności ukraińskiej, która z nieufnością odniosła się do poczynań władz. Dla przykładu, PWRN w Koszalinie taką uchwałę podję-

¹ A. Chojnowska, *Operacja „Wisła” (przesiedlenie ludności ukraińskiej na Ziemię Zachodnie i Północne w 1947 roku)*, „Zeszyty Historyczne”, t. 102, Paryż 1992, s. 88; A. Kwilecki, *Łemkowie. Zagadnienie migracji i asymilacji*, Warszawa 1974, s. 229–230.

² R. Drozd, I. Hałagida, *Ukraińcy...*, dok. 19, s. 65–68.

ło 25 kwietnia 1952 r., lecz do czerwca 1955 r. nie była realizowana przez poszczególne wydziały. W związku z tym poszczególne wydziały resortowe nie nadzorowały i nie instruowały poszczególnych komórek szczebla powiatowego na tym odcinku. W konsekwencji uchwała ta została zapomniana, co nie doprowadziło do pobudzenia aktywności wśród Ukraińców⁹.

W czerwcu 1955 r. KC PZPR w liście otwartym do KW i KP postawił zadanie sprawniejszej realizacji poprawy sytuacji gospodarczej i wzmożenia pracy politycznej wśród ludności ukraińskiej¹⁰. Większe zaangażowanie urzędników w realizację uchwał przyniosło lepsze rezultaty. Zaczęto organizować w terenie spotkania, na których ludność ukraińska miała możliwość wysuwania swoich żądań. Niektórych z Ukraińców udało się wciągnąć do pracy społecznej¹¹. Zwiększyła się liczba osób przyjmujących akty nadania gospodarstwa¹², zaczęły powstawać zespoły artystyczne, zwiększyła się liczba punktów nauczania. Największy okres rozwoju ukraińskiego ruchu artystycznego to koniec lat 50.

Przełomowym rokiem, który zapoczątkował nowe zmiany w życiu mniejszości narodowych, w tym ukraińskiej, był rok 1956. Dokonujące się przemiany stwarzały możliwości do stopniowego przelamywania samoizolacji, w których znalazły się mniejszości narodowe. W czerwcu 1956 r. powstało Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, które w grudniu 1956 r. liczyło już około 3 tys. członków skupionych w 119 kołach. Jednak pod koniec lat 50. dokonano w nim czystki, co wraz z usztywnieniem polityki wobec Ukraińców spowodowało jego spadek popularności w środowisku ukraińskim. Władze centralne zawsze starannie dobierały kierownictwo UTSK, przepuszczając kandydatów przez gęste ideologiczne sito¹³. Jednak powstanie UTSK i polski Październik zachęcił Ukraińców i pozostałe mniejszości narodowe do wyrażenia swych żądań. Domagali się zwrotu świątyń, nalegali na zezwolenie na powrót i powołanie przez władze szkół ukraińskich oraz czasu antenowego w radiu. Aktywność Ukraińców uwidoczniła się na polu oświatowym. Jeżeli w roku szkolnym 1952/1953 utworzono 24 punkty nauczania języka ukraińskiego skupiających 487 uczniów, a w 1955 r. – 82 punkty (1625 uczniów), to w 1958 r. było już 146 punktów, w których uczyło się 2429

---

⁹ Archiwum Państwowe w Koszalinie (APK), PWRN, sygn. 4626. Protokół z kontroli PWRN w Koszalinie z 10 grudnia 1955 r.

¹⁰ R. Drozd, I. Hałagida, *Ukraińcy...*, dok. 22, s. 70–74.

¹¹ APS, PWRN, sygn. 13724, s. 5. Informacja dotycząca ludności ukraińskiej na terenie województwa szczecińskiego, czerwiec 1966 r.; S. Zabrowarny, *Polityka narodowościowa polskich władz komunistycznych w kwestii ukraińskiej* [w:] J. Pietrus, A. Czarnocki (red.), *Polityka narodowościowa państw Europy Środkowo-Wschodniej*, Lublin 1993, s. 140.

¹² *Ibidem*.

¹³ M. Truchan, *Ukrajinci w Polsce: pisma druhoji switowojj wojny 1944–1984*, Toronto 1990, s. 71.

dzieci. Dwa lata później nauką objęto około 2800 uczniów. Ta w zasadzie niewielka liczba uczniów wynikała z ukrywania przez rodziców swojej przynależności narodowej, a także z braku dokładnych danych o liczbie dzieci ukraińskich i ich rozmieszczeniu. Szkolnictwo ukraińskie borykało się także z innymi trudnościami. Główną przyczyną było rozproszenie ludności ukraińskiej, które powodowało, że w wielu szkołach liczba uczniów nie przekraczała 7, czyli wymaganego minimum do rozpoczęcia nauczania. Odczuwalny był również brak kadry pedagogicznej. Istniejące Studium Nauczycielskie w Szczecinie i Liceum Pedagogiczne w Bartoszycach nie były w stanie wykształcić odpowiedniej liczby nauczycieli. To pierwsze przez pięcioletni okres swego istnienia przygotowało 99 nauczycieli języka ukraińskiego¹⁴. Najlepszy dla szkolnictwa ukraińskiego okazał się rok szkolny 1963/1964, kiedy objęło ono 3283 dzieci i młodzieży. W roku następnym nastąpił regres trwający aż do początku lat 80. Przyczyną tego stanu rzeczy było nasilenie się polityki asymilacyjnej władz względem mniejszości narodowych, utworzenie szkół zbiorczych w latach 80., czyli likwidacja małych szkół wiejskich, oraz migracje ze wsi do miast. W roku szkolnym 1981/1982 języka ukraińskiego uczyło się zaledwie 822 uczniów, ale w 1989/1990 roku już ponad 2 tys. dzieci i młodzieży.

Głównym jednak postulatem wysuwany przez ludność ukraińską było żądanie powrotu w rodzinne strony i reaktywowanie Kościoła greckokatolickiego. Władze starały się jednak zatrzymać Ukraińców na ziemiach zachodnich, godząc się jedynie na powroty jednostkowe. Dlatego też 12 marca 1958 r. sejm przyjął uchwałę, na mocy której powrót był możliwy po wcześniejszym zakupieniu gospodarstwa. Władze nie wyrażały także zgody na reaktywowanie Kościoła greckokatolickiego, którego działalność podtrzymywała wiernych na duchu i zapobiegała asymilacji. Jak trafnie stwierdził Włodzimierz Mokry: „Cerkiew stała w centrum i tworzyła tę oś, wokół której toczyło się życie duchowe zabranej Ukraińcom [...] ojczyzny, która choć nie zawsze miała ściśle określone granice, to jednak zawsze miała swój środek w postaci własnej, parafialnej cerkwi, z ikonostasem najbliższych tej ludności patronów i świętych, do których zanosila ona swe codzienne modlitwy i błagalne prośby w najważniejszych chwilach życia i w chwili śmierci”¹⁵. Sprzymierzeńcem grekokatolików stał się Kościół rzymskokatolicki, który umożliwił im, nie obyło się przy tym bez przejawów niechęci ze strony niektórych duchownych, odprawianie nabożeństw greckokatolickich w kościołach. Niemniej do 1989 r. Kościół greckokatolicki nie posiadał osobowości prawnej.

---

¹⁴ APS, PWRN, sygn. 13724. Informacja dotycząca ludności ukraińskiej na terenie województwa szczecińskiego, 1966 r.

¹⁵ W. Mokry, *Problem ojczyzny dla ukraińskiej mniejszości narodowej wysiedlonej w 1947 roku*, [w:] *Problemy Ukraińców po wysiedleńczej akcji „Wiśła”*, pod red. W. Mokrego, Kraków 1997, s. 420.

Na marginesie pragnę dodać, że grekokatolicy muszą ocenić i przemyśleć swoją historię oraz tradycję. Powinni tego dokonać także ci, którzy chcą o nich mówić lub podejmować ważne decyzje w ich sprawach. Całe społeczeństwo, jeżeli chce zrozumieć inny naród i jego tradycje powinno podjąć się trudu lepszego poznania i przełamania istniejących stereotypów.

Pomimo upływu lat nadal występowały przejawy antagonizmów oraz niechęci między członkami poszczególnych grup społecznych. Ukraińcy w dalszym ciągu izolowali się, żyjąc najchętniej we własnej grupie. Dość wrogo nadal ustosunkowani byli do Polaków. Według J. Zabłockiego, „stosunki pomiędzy grupami regionalnymi polskimi a Ukraińcami są dalekie od normalności, są niepoprawne, bardzo złe, nacechowane wzajemną nieufnością, podejrzliwością, a nawet nienawiścią. Przyczyną tego stanu rzeczy jest krwawa przeszłość historyczna zapamiętana przez obie strony oraz szowinizm narodowy obu społeczności”¹⁶.

Ukrywanie swojej narodowości budziło brak zaufania w stosunku do Polaków. Ukraińcy nie ujawniali swojej narodowości składając wnioski o dowody osobiste czy wypełniając kwestionariusze osobowe w zakładach pracy.

Należy przypomnieć, że ludność ta znacznie rozproszona, nie stanowiła grupy większościowej, posiadająca tylko znikomą ilość inteligencji. Wśród osób mniejszości ukraińskiej, są tacy, którzy ujawniają swoją narodowość ze wszystkimi tego skutkami. Jednak większość osób, bycie Ukraińcem traktuje jako „coś gorszego”, prywatnego, starają się tego w żadnych okolicznościach nie ujawniać. Jak zauważa A. Sakson, „O procesie asymilacji społecznej mówimy z reguły wówczas, gdy pomiędzy większością a mniejszością zaczyna rodzić się solidarność grupowa, funkcjonująca ponad podziałami grupowymi. Tak rozumianej asymilacji nie musi towarzyszyć asymilacja narodowa (tzn. wynarodowienie, w tym przypadku polonizacja). Interesującym zjawiskiem jest to, że sam fakt bliskości przestrzennej nie musi oznaczać wcale bliskości społecznej”¹⁷.

Do podstawowych czynników przyspieszających asymilację społeczną i narodową należą:

1. rozproszenie terytorialne ludności ułatwiające wspólne kontakty z różnymi grupami mieszkańców, hamujące izolację danej grupy;
2. szkoła jako instytucja integrująca całą społeczność lokalną;
3. małżeństwa mieszane;
4. ogólny poziom ekonomiczny i kulturalny ludności.

Największą rolę w procesie asymilacji odgrywają małżeństwa mieszane. Zdaniem Mirosława Czecha, ukraiński partner w małżeństwach mieszanych okazuje

¹⁶ J. Zabłocki, *Procesy adaptacji i integracji społecznej mieszkańców Braniewa 1945-1964*, Braniewo 1965 (maszynopis), s. 36.

¹⁷ A. Sakson, *Stosunki...*, s. 301.

się słabszy i ta droga asymilacji narodowej jest jedną z najszybszych. Bardziej podatni na zawieranie małżeństw mieszanych są ludzie legitymujący się wykształceniem średnim i wyższym, mieszkający głównie w miastach¹⁸. Istotnym czynnikiem asymilacyjnym jest przejmowanie kultury polskiej, zwłaszcza w dużych miastach.

Ważną rolę w umocnieniu ukraińskości odgrywa ukraińska inteligencja. Największe znaczenie w zachowaniu tożsamości posiada Kościół greckokatolicki¹⁹, następnie rodzina, szkolnictwo ukraińskie, UTSK oraz tradycja i kultura narodowa²⁰. Założenia polityki państwa zmierzające do zasymilowania ludności ukraińskiej w pewnym stopniu umocniły tożsamość kulturową Ukraińców. Stworzyła ona sobie warunki izolacji, w których zmuszona była żyć wewnątrz własnej kultury ludowej, ściśle powiązanej z wyznawaną religią²¹. Nielegalne nabożeństwa od 1947 r. odprawiane były przez księdza Mirosława Ripeckiego w Chrzanowie koło Ełku. Oficjalną zgodę na odprawianie nabożeństw w obrządku greckokatolickim otrzymał ksiądz Bazyli Hrynyk w 1952 r. od kardynała Stefana Wyszyńskiego. Próby wznowienia nielegalnej działalności innych instytucji i organizacji były początkowo zabronione, z czasem ograniczone przez władze komunistyczne Polski. Także brak bazy pozwalającej na rozwój tej działalności, jak również znaczne rozproszenie tej ludności utrudniało w normalny sposób prowadzenie działalności kulturalnej, oświatowej, religijnej.

Jednym ze sposobów przetrwania ukraińskości były zwyczaje i tradycje rodzinne i doroczne, przekazywane ustnie w rodzinie. Były one ściśle związane ze światopoglądem religijnym i kultywowane według kalendarza juliańskiego. Jednak otwarte realizowanie tożsamości kulturowej nie było proste. Nawet doroczne święta, jak Rізdwo Chrystowe (Boże Narodzenie) obchodzono przy zasłoniętych oknach, kulejąc po cichu. Nie rozmawiano po ukraińsku w miejscach publicznych. Wiele osób nie przyznawało się do własnej kultury i języka. Jedni zapomnieli o swoim pochodzeniu w zamian za normalne i bezpieczne życie. Dla większości ta właśnie sytuacja stwarzała możliwości określenia swojej tożsamości, nawet w formie przekory, właśnie w oparciu o kulturę ludową, która już teraz nie pozostawała kulturą bez nazwy, a zaczęła pretendować do miana kultury ukraińskiej²².

¹⁸ M. Czech, *Problemy asymilacji ludności ukraińskiej na ziemiach północnych i zachodnich*, „Borussia” 1992, nr 3–4, s. 80.

¹⁹ B. Beba, I. Hrywa, *Aspiracje społeczno-kulturalne Ukraińców na Warmii i Mazurach* [w:] *Demografia i społeczeństwo Ziemi Zachodnich i Północnych 1945–1995. Próba bilansu*, pod red. E. Frątczek i Z. Strzeleckiego, Warszawa 1966, s. 411.

²⁰ M. Czech, *Problemy asymilacji...*, s. 82.

²¹ E. Gellner, *Narody i nacjonalizm*, Warszawa 1991, s. 22.

²² B. Beba, *Kierunek przemian tożsamości kulturowej Ukraińców na Warmii i Mazurach*, [w:] *Tożsamość kulturowa społeczeństwa Warmii i Mazur*, praca zbiorowa pod red. B. Domagały i A. Saksona, Olsztyn 1998, s. 101.

Stereotyp Ukraińca-rezuna, bandyty-banderowca, utrwalany był w społeczeństwie polskim. Takim „utrwalaczem” były obowiązkowe lektury szkolne: *Ślady rysich pazurów* – w szkole podstawowej, *Luny w Bieszczadach* – w szkole średniej. Także przekazy ustne w rodzinach polskich oraz mass-media pielegnowały wspomniany stereotyp. Niechęć do Ukraińców uwidoczniła się szczególnie w II połowie lat 50., kiedy nastąpiło ożywienie ich działalności. W wielu miejscowościach manifestowano do nich niechęć, starano się zapobiec organizowaniu przez nich imprez kulturalnych. Dla przykładu: 29 czerwca 1957 r., ukraiński zespół z wojewódzkiego domu kultury z Koszalina udał się na występ do wsi Lotyń (pow. szczecinecki). Mająca się odbyć impreza była szeroko rozpropagowana przez aktyw UTSK i pracownika domu kultury, który 26 czerwca został delegowany do Lotynia celem rozklejenia odpowiednich afiszy, lecz w następnym dniu w Lotyniu pojawiły się antyukraińskie ulotki. Obawiając się incydentu, zwrócono się do MO w Okonku o zabezpieczenie porządku w trakcie występu, na co otrzymano odpowiedź: „mamy zarządzenie, ażeby nie brać udziału w żadnej zabawie, na wypadek gdyby coś zaistniało niepożądanego, to wtedy przyjedziemy i spisemy protokół”²¹.

Lata 60. miały szczególne znaczenie dla rozwoju tożsamości kulturowej. Mieszkająca początkowo ludność ukraińska na wsiach, stopniowo zaczęła migrować do miast, gdzie uzyskiwała awans społeczny głównie przez wykształcenie. Zdobywała je w szkołach i uczelniach polskich, co często wpływało na dekulturację ukraińskości. Dla tych, którzy byli nadal związani z kulturą ukraińską, była to tożsamość bardziej świadoma, zachowująca swój język, wyznacznik, tradycje narodowe i obyczaje.

Wzmożenie działań asymilacyjnych władz nastąpiło w latach 70. Ich wyrazem było III plenum KC PZPR z 20 lutego 1976 r., które w swej uchwale zawarło zasadę państwa jednonarodowego. Ograniczono działalność UTSK, zlikwidowano struktury pośrednie między kołem a Zarządem Głównym. Był to cios bardzo bolesny, gdyż zarządy powiatowe i wojewódzkie były głównymi animatorami życia kulturalno-oświatowego Ukraińców. Nie wyrażono zgody na organizowanie centralnych przeglądów artystycznych UTSK. Działaczy tej organizacji podkano inwigilacji przez SB. Należy przy tym podkreślić, że od samego początku swej działalności UTSK było pod nadzorem MSW. W sierpniu 1977 r. Ministerstwo Administracji, Przemysłu Terenowego i Ochrony Środowiska nakazało zmienić ukraińsko brzmiące nazwy około 120 miejscowości na Rzeszowszczyźnie. Społeczność ukraińska uznała to za próbę fałszowania historii. Oburzenie swe wyrazili także intelektualiści i naukowcy polscy. Nazwy przywrócono dopiero w 1981 r.

²¹ APK, PWRN, sygn. 4628. Pismo UTSK w Koszalinie do PWRN w sprawie zajęć we wsi

W miarę upływu czasu Ukraińcy coraz śmielej zaczęli ujawniać oznaki przywiązania do języka ojczystego, tradycji religijnych, ojczystej kultury. Największe skupiska ludności ukraińskiej znajdują się w byłych województwach: olsztyńskim, koszalińskim, krośnieńskim, słupskim, szczecińskim, zielonogórskim, wrocławskim, przemyskim i nowosądeckim. Niemniej część osób zasymilowała się, inni opuścili Polskę. Nie prowadzi się statystyki Ukraińców, dlatego trudno określić ich liczebność, poza tym niektórzy z nich nadal ukrywają swą narodowość. Przyjmuje się, że w Polsce mieszka około 300 tys. Ukraińców.

Na zakończenie należy stwierdzić, że zmiana położenia ludności ukraińskiej nastąpiła wraz ze zmianami politycznymi w Polsce w 1989 r. oraz powstaniem niepodległej Ukrainy. Podpisany między oboma państwami traktat nadal sprawi ukraińskiej aspekt międzynarodowy. Mówi się w nim o poszanowaniu mniejszości ukraińskiej w Polsce i polskiej na Ukrainie. Dramat, który przeżyli Polacy i Ukraińcy powinien nauczyć oba narody, że należy dołożyć wszelkich starań, aby dramat tamtych lat nigdy się nie powtórzył.

Lotyń z 3 lipca 1957 r.

Становище українців Польщі у дослідженнях істориків України

Історики України, як на мою думку, у великому боргу перед українцями, котрі проживають поза її межами, зокрема в Польщі. Як дотепер, то ми спромоглися написати у цій галузі дуже мало. Зараз може й недоцільно було б говорити про те, що написано за часів СРСР, оскільки й терміну український історик не вживалося, були радянські історики. Однак ряд істориків, які були українцями, жили й працювали в Україні, так чи інакше писали про українців у Польщі. Важко у короткому матеріалі проаналізувати все, що будь-коли писалось. Тому хотів би звернути увагу лише на роботи окремих вчених, які писали, починаючи з 60-х рр. Перш за все слід нагадати, хоч це й прописна істина, що будь-яка наукова праця мала тоді вписуватися у «прокрустове ложе» ідеологічних рамок марксизму-ленінізму. Тому важко вимагати від тодішніх робіт наукової об'єктивності.

Переважна більшість робіт, які писалися, зводилася або до боротьби українців Польщі, як тоді вважалося, «за соціальне та національне визволення», або ж до вихваляння радянсько-польської дружби чи братерства. Серед них можна назвати праці І. Ф. Євсєєва, І. Д. Кундюби, П. М. Калениченка, В. П. Чугайова, зрештою – багатьох інших, в тому числі й автора даного матеріалу. Перший з названих учених, працюючи в органах влади, написав працю про участь УРСР в радянсько-польському економічному співробітництві¹, або нічого про українців у Польщі. Професор Київського університету Іван Кундюба – автор відомої праці про радянсько-польську взаємодію під час Другої світової війни² та ряду інших на подібну тематику публікацій. Що ж стосується Павла Калениченка, то це був (на жаль, рано пішов з життя) талановитий вчений, широко відомий в Україні та Польщі. Він автор сотень праць, в тому числі ряду монографій³. Ідеологічні рамки не дозволили йому, як, до речі, й іншим дослідникам щиро й відверто писати

¹ І. Ф. Євсєєв, *Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944–1960 гг.)*, Київ 1962, 368 с.

² І. Д. Кундюба, *Советско-польские отношения (1939–1945)*, Київ 1963, 208 с.

³ П. М. Калениченко, *Великий Жовтень і революційний рух у Польщі (листопад 1917 – жовтень 1919 р.)*, Київ 1971, 344 с.; П. М. Калениченко, *Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки другої світової війни*, Київ 1957, 214 с.

історичну правду. Але досить багато цікавого можна прочитати в його працях «між лінійок». Він близько знав багатьох польських вчених, в тому числі й тих, котрі займалися проблемами України й українців, зокрема відомого дослідника у цій галузі Владислава Серчика. Якось П. Капеняченко розповідав мені про історію написання польськими вченими Антоні Шесьняком та Веславом Шотою їх праці *Droga do nikką*⁴. Це дійсно праця, з якої можна багато почерпнути «з-поміж лінійок». За формою вона тоді не могла бути іншою, а за фактажем ще й тепер не висчерпала своїх можливостей. Володимир Чугайов присвятив свої роботи здебільшого «революційній боротьбі» трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР, будівництву соціалізму в ІНР⁵. А отже якимось чином зачіпав українську проблему в Польщі у міжвоєнні двадцятиліття та по Другій світовій війні.

Якщо ж мати на увазі українську проблематику в міжвоєнній Польщі як таку, то в працях українських радянських істориків вона зводилася до засудження дій правлячих кіл цієї країни, але виключно з класових позицій, а не національних інтересів українців. А про українську еміграцію після розгрому УНР, в тому числі й її інтернованих вояків, або замовчувалося або згадувалося про це виключно з негативних позицій⁶.

Писати про проблеми українців Польщі в часи по Другій світовій війні фактично було неможливо, за виключенням вихваляння визначених заходів у галузі культури після створення Українського суспільно-культурного товариства у 1956 р. Щоправда, у зворотному напрямку йшли такі речі, як, наприклад, «Український календар». У Польщі ідеологічний прес був незрівнянно слабший, ніж в УРСР. Тому на сторінках щорічника друкувалися такі матеріали з історії України та українців, які на той час не можна було публікувати в Україні.

Становище докорінно змінилося із здобуттям Україною незалежності. За останнє десятиліття в Україні з'явилося ряд публікацій, присвячених життю українців Польщі як між війнами, так і по Другій світовій війні. Це роботи Володимира Сергіїчука⁷, Ігоря Винниченка⁸, М. Горного⁹, його ж і І. Салю-

⁴ A. B. Szczęśniak, W. Z. Szota, *Droga do nikką. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*. Warszawa 1973.

⁵ В. П. Чугаєв, *В борьбе против фашизма и угрозы войны: Из истории интернациональной солидарности трудящихся Польши и Западной Украины в борьбе против наступления фашизма и роста военной опасности. 1933–1939 гг.* Киев 1980, 376 с.; *Строительство социализма в Польской Народной Республике: Исторические очерки*, редкол.: В. П. Чугаєв, и др., Киев 1977, 239 с.

⁶ Дяч., наприклад: *Історія Української РСР*, т. 6, *Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941)*, Київ 1977, с. 410–420.

⁷ В. Сергіїчук, *Трагедія українців Польщі*, Тернопіль 1997, 440 с.

⁸ І. Винниченко, *Українці Берестейщини, Підляшшя і Холмищини в першій половині ХХ ст. Хроніка подій*, Київ, 1997, 288 с.

ка¹⁰, П. Косика¹¹, Богдана Гудя¹², колективна історико-етнографічна праця під загальною редакцією Валентини Борисенко¹³ та ін.

Говорячи про українців у Польщі, поляків в Україні, українсько-польські взаємини, ми повинні пам'ятати про ті нащарування незгоди, ворожнечі або й відвертого протистояння з кровопролиттям, які накопичувалися століттям, а їх розв'язка наступила під час Другої світової війни та по її закінченні. Останніми роками проходить чимало українсько-польських та польсько-українських наукових форумів, які ставлять собі за мету подолання тих негативних стереотипів, які все ще стоять між нами. Як виявляється, їх подолання – не проста річ. Але, тим не менше. Щойно, наприклад, завершився в Рембертові біля Варшави VIII міжнародний науковий семінар «Польсько-українські стосунки в роки Другої світової війни». Ці семінари почергово проходять в Луцьку (Україна) та Рембертові (Польща). Вони присвячені розглядові т. зв. «важких питань», погодженню різниці поглядів щодо них, зближення точок зору, зрештою виробленню спільних підходів, які сприяли б усуненню із стосунків між нами тих причин, які заважають нам стати в ряд цивілізованих суспільств. Польською мовою вже з'явилися сім томів матеріалів¹⁴, а українською – чотири¹⁵. Не сказав би, що дебати проходять легко, але – завжди коректно і з обопільною користю. А розмови ведуться навколо загибелі поляків на Волині і в Галичині, українців – на Холмщині, Підляшші, Засянні, Лемківщині, навколо горезвісної акції «Вісла». Це справді важкі питання для обох сторін. Адже за тими подіями стоять трагедії багатьох тисяч людей обабіч кордону. Частина з них ще живе, а ті, хто вже відійшов у інший світ, свідомо чи несвідомо передали свої жалі пащадкам.

Цікаві, з моєї точки зору, проходять заходи з ініціативи університетів Львова, Люблина, Ряшена, Чернівців. Так, наприклад, в Ряшеві і Львові (а також в Німеччині) проходять міжнародні конференції «Польща – Німеччина –

---

¹⁰ М. Горний, *Українці Холмщини і Підляшшя. Видатніші особи ХХ століття*, Львів 1997, 664 с.

¹¹ І. Я. Салюк, М. М. Горний, *Історична Холмщина в описах дослідженнях і спогадах*, Львів 1996, 166 с.

¹² П. Косик, *Трагічна доля Холмщини і Підляшшя*, Львів 1997, с. 123.

¹³ Б. Гудя, *Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття*, Львів 2000, 189 с.

¹⁴ *Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження*, ред. кол. В. Борисенко і ін., Київ 1997, 384 с.

¹⁵ *Polska-Ukraina: trudne pytania*, т. 1–2, Warszawa 1998, 244 с.; т. 3, 1998, 267 с.; т. 4, 1999, 367 с.; т. 5, 1999, 379 с.; т. 6, 2000, 348 с.; т. 7, 2000, 292 с.

¹⁶ *Україна-Польща: важкі питання*, т. 1–2, Варшава 1998, 245 с.; т. 3, 1998, 267 с.; т. 4, 1999, 348 с.

– Україна в Європі», матеріали яких видаються¹⁶. Серед них є чимало матеріалів з України. Останніми роками стали регулярними спільні конференції Чернівецького університету та Ряшівської вищої педагогічної школи, об'єднані темою «Українці та поляки в ХІХ–ХХ ст.» Нинішнього року їх пройшло по дві у кожному з навчальних закладів. В Чернівцях у березні пройшла конференція «Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст.», а у травні – Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ ст.», з окремою українсько-польською секцією з понад п'ятдесятьма доповідями. У свою чергу, в Ряшеві пройшли відповідні форуми: у вересні – «Польсько-українські взаємини у шкільних і вузівських підручниках обох країн», у жовтні «Національні стереотипи на прикордонні». В кожному з таких заходів бере участь десять або більше доповідачів-гостей з запрошеного навчального закладу. Обговорюються усі питання, що становлять спільний інтерес, в тому числі й становище меншин обабіч кордону¹⁷.

Але про що ж конкретно пишуть чи говорять історики України стосовно українців у Польщі? Як сказав, що перш за все, ми хотіли б дослідити в українській історичній науці роль і місце українців в історії Польської держави, дою тих українців та їх нападків, які всупереч своїй волі змушені були покинути рідні землі чи то внаслідок взаємних депортацій у повоєнний час, чи то внаслідок згадуваної вже акції «Вісла», що є тією ж депортацією, можливо ще більш брутальною, хоча в кордонах однієї держави.

Якщо говорити риторично, то українська проблема була «головним болем» для правлячих кіл Польщі впродовж століть. Висловлюю при цьому свою особисту думку, що з боку останніх здійснювалася щодо українських етнічних земель така сама політика, яка з боку німецьких завойовників щодо польських етнічних земель дістала назву «похід на схід» чи «натиск на схід» („*parcie na wschód*”). Не хотів би, щоб мій виступ виглядав некоректним. Справа в тому, що по занепаді української державності після Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (королівства), що завершилося фактично в середині ХІV ст., українці не спромоглися створити своєї держави. А ті короткі спалахи боротьби за неї у середині ХVІІ ст., у ХVІІІ ст., а потім на початку ХХ ст. та під час Другої світової війни, історично були приречені

¹⁶ Див., наприклад: *Polska-Niemcy-Ukraina w Europie. Uwarunkowania, założenie i przesłanki wzajemnej współpracy*, pod. red. W. Bonusiaka, Rzeszów 1996; *Polska-Niemcy-Ukraina w Europie. Model dla euroregionów. Śródkowowschodniej Europy Jak wychowywać dla Europy*, pod. red. W. Bonusiaka, Rzeszów 1999, 295 s.; *Polska-Niemcy-Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku*, pod. red. W. Bonusiaka, Rzeszów 2000, 203 s.

¹⁷ Див.: *Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст. Матеріали наукової конференції 16-18 березня 2000 р.*, ред. кол. Я. Ісаєвич та ін., Чернівці 2000, 278 с. Матеріали трьох інших форумів вийдуть наступного року.

на поразку. Українське суспільство виявилось у цьому відношенні не готовим до того, щоб створити свою національну державу. Значною мірою на це вплинуло те, що сусідні народи виявилися більш вправними, значно швидше зрозуміли потребу мати свою національну (або й навіть багатонаціональну) державу. Першими до розуміння цього дійшли поляки, створивши у центрі Європи потужну державу. Потім, росіяни, які разом з австрійцями і німцями поділили Польщу, яка на понад століття перестала існувати як суверенна держава. У середині ХІХ ст. навіть румуни спромоглися створити свою державу.

Українці опинилися в оточенні держав, котрі боролися між собою за власне самоутвердження й перевагу над сусідами. Століття відсутності своєї держави боляче вдарило по поляках, але, з іншого боку, лише загартувало їх до боротьби за завершення справи її відновлення. Цьому сприяли наслідки Першої світової війни, у якій зазнали поразки всі три держави, що раніше поділили Польщу.

А Україна знову виявилася не суб'єктом, а об'єктом міжнародних відносин. Поразка Української Народної Республіки призвела до захоплення більшістю українських земель більшовицькою Росією і створення на них маріонеткової УРСР. Значна частина українських земель на заході увійшла до складу II Речі Посполитої, а б сказав, на засаді «історичного права», ще невеликі шматки – до Румунії (Буковина), до Чехословаччини та Угорщини (Закарпаття).

В межах Польської держави опинилися 5–5,5 млн. етнічних українців¹⁸. Державні власті країни не толерували їх. Вони ніяк не виконували зобов'язань, взятих на себе перед Антантою, котра підтримала прислання Польшею західноукраїнських земель до себе, ані навіть пунктів Ризького мирного договору 1921 р. з радянськими Росією та Україною¹⁹ щодо задоволення культурно-національних запитів українців. Власті II Речі Посполитої повели політику на прискорення асиміляційного процесу з застосуванням найбрутальніших методів примусу на державному рівні. Згадати хоча б т. зв. пацифікацію 1930 р. в Галичині²⁰ та руйнування православних церков на Холмщині у 1938 р.²¹

¹⁸ Ю. Макар, *Українське питання в міжвоєнній Польщі* [у:] *Перша світова війна: історичні джерела з Центральної та Східної Європи*, Чернівці 2000, с. 164

¹⁹ Ю. Макар, *Українське питання в міжвоєнній Польщі*, с. 164–171; Ю. І. Макар, *Українська проблема в засобах масової інформації міжвоєнної Польщі (на прикладі часопису *Państwowy Kurier Codzienny*)* [у:] *Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наук. статей*, вид. 6, Чернівці 1999, с. 60–71.

²⁰ Ю. Макар, *Українське питання в міжвоєнній Польщі...*, с. 168; Ю. І. Макар, *Українська проблема в засобах...*, с. 67–68.

²¹ Є. Пастернак, *Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новітні часи)*, вид. 2, Вінніпег–Торонто 1989, с. 222–237.

Цілком зрозуміло, що подібні акти не сприяли польсько-українському розумінню, а також формуванню лояльного ставлення з боку українців до Польської держави як такої, що це вважала їх своїми повноправними громадянами. Голоси про перетворення Польщі на федеративну державу, які ще за життя Ю. Пілсудського роздавалися з боку його прихильників, не мали нічого сшльного з дійсністю²².

Друга світова війна стала тим поворотним моментом, який випукив польсько-українське протистояння, що вилилося, з кожного боку, в намагання довести своє право на ту чи іншу територію, але не інакше, як лише з усуненням з неї тієї частини її населення, яка прагнула бачити цю територію у складі своєї національної держави. Конфлікт підітрівався як з боку гітлерівських окупантів, так і з боку радянських «визволителів», які були тими ж окупантами. Обом шим потугам залежало на тому, щоб поляки й українці взаємно себе винищували, аби не завдажали їм у вирішенні глобальних проблем, які вони хотіли розв'язати. На жаль, це їм вдалося.

Наприкінці війни, коли стало зрозумілим, що СРСР буде серед переможців і претендуватиме на роль, кажучи словами американських вчених, «архітектора післявоєнного миру», склалася ситуація, при якій українська проблема вирішувалася в межах компетенції СРСР. До УРСР фактично ще на початку війни були прислані західні області. Формального визнання з боку «народно-демократичних» властей Польщі факт набув разом з їх появою в липні 1944 р. в особі ПКНВ²³. Взамін на це власті СРСР взялися чимдуж допомогти їм розв'язати українську проблему в Польщі шляхом насилля над самими українцями, що багаторазово мало місце в попередні епохи.

Після завершення депортації українців до СРСР і втечі німців вважалося, що Польща стала одионаціональною державою. Залишилися лише приборкати тих українців, котрі навідріз відмовилися покинути нововизначені кордони Польщі. За різними даними їх було 140–230 тис. осіб²⁴. Проблему розв'язали за допомогою акції «Вісла», котра формально мала на меті ліквідувати діяльність ОУН-УПА, насправді ж, повинна була «остаточно вирішити українське питання» в Польщі. Загалом мети досягнуто, це й звинувачено

---

²² Ю. Макар, *Українське питання в міжвоєнній Польщі*, с. 167–168; Ю. І. Макар, *Українська проблема в засобах...*, с. 63.

²³ *Manifest PKWN*, Warszawa 1974, s. 81–89.

²⁴ Ю. І. Макар, *Акція «Вісла»: характер та наслідки для українців Польщі* [у:] *Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей*, вип. 5, Чернівці 1997, с. 123; М. Трухан, *Українці в Польщі після другої світової війни 1944–1984*, Нью-Йорк, 1990, с. 21, 32, 248.

українців у тому, що вони не хотіли бути «своєлюдними» щодо держави, тому, мовляв, і поплатилися²⁵.

Повертаючись до основної мети виступу хочу відзначити, що, говорячи про становище українців у Польщі в новітні часи, можна виділити декілька аспектів, на які звергається (або повинна бути звернена) увага нинішніх дослідників в Україні. По-перше, це становище українців у II Речі Посполитій, в тому числі й тих, які опинилися тут внаслідок поразки УНР і встановлення в Україні більшовицького режиму. По-друге, українсько-польське протистояння під час Другої світової війни. Остаточне розв'язання «українського питання» в Польщі. По-третє, становище української національної меншини в Польщі до кінця 80. рр., а також, по-четверте, на сучасному етапі, тобто після розпаду світової соціалістичної системи та її гаранта – СРСР.

Вище вже йшлося про те, що ж робиться в нинішніх історичних дослідженнях України стосовно українців у міжвоєнній Польщі. Перш за все, варто нагадати про ті часто спільні, форуми, які проводяться в Україні чи Польщі. Зокрема, в листопаді 1996 р. в Івано-Франківську пройшла міжнародна науково-практична конференція «Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.» Її матеріали опубліковано наступного року²⁶. Так чи інакше, переважна їх більшість стосується становища українців у II Речі Посполитій. Мова про ставлення до них польських властей, громадськості, політичних партій та організацій. Відповідно – адекватна позиція української сторони. На згаданому вже Першому конгресі українських істориків у травні 2000 р. також досить широко була представлена українська проблематика в Польщі в різні періоди XIX–XX ст.ст. включно з міжвоєнним часом та під час війни. Матеріали Конгресу передбачається видати у трьох томах. В одному з них будуть вміщені доповіді про українців Польщі.

Хотів би привернути увагу ще раз до досліджень окремих авторів, що вийшли вже за роки незалежності України. Хочу зауважити, що з'явився ряд кандидатських і докторських дисертацій, тематично пов'язаних з українською проблемою у міжвоєнній Польщі. Це зокрема дослідження: Л. Ю. Галука, *Особливості автокефалії та інституалізації Православної церкви в Польщі (1918–1939)*, Київ 1997; Л. Гентош, *Апостольська столиця і питання державно-правового статусу Галичини в 1918–1923 рр.*, Львів 1997; М. М. Горний, *Українська інтелігенція Холмщини і Подляшшя у XX столітті*, Чернівці 2000 та ін.

Є вже десяток-півтори монографічних досліджень, за якими захищені докторські (габілітаційні) дисертації або роботи відомих українських дослід-

²⁵ Ю. І. Макар. *Акція «Вісла»...* с. 122–135.

²⁶ *Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.*, Івано-Франківськ 1997.

ників, в яких досить широко представлені документи про становище українців у міжвоєнній Польщі. Як на приклад можна зіслатися на публікації: М. Держалюк, *Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр.*, Київ 1998, 240 с.; О. Красівський, *Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблема взаємовідносин*, Київ 1998, 298 с.; О. Красівський, *За Українську державу і Церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького 1918–1923 рр.*, Львів 1996, 84 с.; М. Литвин, *Українсько-польська війна 1918–1919 рр.*, Львів 1998, 469 с.; С. А. Макарук, *Українська республіка галичан*, Львів 1997, 192 с. А також вже згадані: В. І. Сергіїчук, *Трагедія українців Польщі*, Тернопіль 1997, 440 с.; І. Винниченко, *Українці Берестейщини, Підляшшя і Холмищини в першій половині ХХ ст. Хроніка подій*, Київ 1997, 288 с.; П. Косик, *Трагічна доля Холмищини і Підляшшя*, Львів 1997, 123 с. та ін.

В Україні пересвідані або й вперше видані, дослідницькі та документальні публікації, що вийшли на Заході, або ніде не виходили. В них розглядаються питання становища українців у міжвоєнній Польщі, під час Другої світової війни та по її закінченні і частково пізнішого їх проживання в кордонах північної Польщі. Це, наприклад: *Документи до історії Української Греко-Католицької Церкви у Польщі у 1947–1960-х роках. З архіву о. митрата Мирослава Ріпецького*, Львів 1996, 312 с.; *Жовківщина. Історико-мемуарний збірник*, т. 3, ред. М. Литвин, Жовква–Львів–Балтимор, 368 с.; *«Ідея і чин». Орган проводу ОУН. 1942–1946. Передрук підпільного журналу, виданого в Торонто в 1995*, Львів 1996, 590 с.; О. В. Буцко, *Україна–Польща. Миграційні процеси 40-х років*, Київ 1997, 149 с. (рос. мовою); *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах*, ред. Ю. Сливка. Вийшло вже два томи: т. 1 – *1939–1945 роки*, Львів 1996, 749 с.; т. 2, *1946–1947 роки*, Львів 1998, 536 с. Окремо вийшли 1998 р. у Львові матеріали конференції «Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції „Вісла”)», що пройшла 14–17 травня 1997 р. Тут зібрані матеріали авторів з України та українських дослідників з Польщі, разом 132 с., переважно про депортаційні процеси. Але серед них вміщені й матеріали не лише про депортації, наприклад, Роберта Потоцького з Люблина *Польща і ДЦ УНР (1926–1939)*, Миколи Кучерени з Луцька *Політика Другої Речі Посполитої щодо українців на Волині*. Перший з названих авторів узагальнив взаємодію польських урядових чинників, видавництва і дослідницьких закладів Польщі після травневого перевороту 1926 р. з українськими емігрантськими чинниками, передусім Державним центром в екзилі. Другий – фактично антиукраїнську поставу польських урядових чинників на Волині, продемонструвавши свої висновки прикладами з політичного та економічного життя. На тій же конференції відбувся «крутий стіл» – «Українсько-польські стосунки

(30-40 рр. ХХ ст.): проблема оцінки причин і характеру конфліктів та пошуку шляхів порозуміння». На ньому було обговорено чотири питання: 1) Українсько-польські відносини напередодні та на початковому етапі Другої світової війни; 2) Українсько-польські конфлікти та пошуки шляхів порозуміння у період радянсько-польської війни; 3) Українсько-польські стосунки в роки депортаційно-переселенських акцій; 4) Пошуки порозуміння: сучасний аспект. В роботі «круглого столу» взяли участь 13 науковців, по одному з Польщі і США (обидва українці), всі інші – з України.

Щодо українсько-польського протистояння під час Другої світової війни та по її закінченні, то про це вище вже йшлося. Саме цей аспект набув чи не найбільшого розголосу в Україні. Щоб не повторюватися, можна лише згадати про неперіодичний часопис «Українська діаспора», якого з 1992 р. по 1997 р. вийшло 10 чисел. Одинадцятье число має незабаром з'явитися. У цьому виданні є ряд публікацій про українців у Польщі в ХХ ст., в т. ч. і автора даного матеріалу про акцію «Вісла» та її наслідки для українців цієї країни¹¹.

На початку доповіді я зазначав, що ми, українські історики, у великому боргу перед українцями Польщі. Мається на увазі перш за все, якщо не повна відсутність, то дуже цезначна кількість робіт саме про сучасне становище української національної меншини в Польщі. Названі вище роботи, за невеликим виключенням, обриваються на рівні «остаточного вирішення українського питання», тобто на акції «Вісла». До відрадних виключень можна віднести спільно видану 1999 р. в Кошаліні колективну працю *Україна-*

---

¹¹ І. Біляс, *Етапи депортації українського населення*, «Українська діаспора», ч. 2, Київ-Чикаго 1992, с. 68-90; Г. Щерба, *Проблеми українсько-польських переселень у 1944-1948 роках у світлі соціологічних досліджень*, «Українська діаспора» 1993, ч. 3, с. 63-74; В. Кучер, *Не виправдані сподівання (До питання про переселення українців з Польщі до УРСР, Там же, с. 75-91; Ю. Макар, Українці в Польщі після другої світової війни, Там же, с. 111-117; Л. Чекаленко, Колонізація українських земель (про походження стереотипів)*, «Українська діаспора» 1994, ч. 5, с. 66-74; Т. Морцянцх, *Українська діаспора польського села. Дослідження в Бялам Борі*, «Українська діаспора» 1994, ч. 6, с. 62-69; Р. Бряковскі, *Українська і лемківська меншини в Польщі*, «Українська діаспора» 1995, ч. 8, с. 52-59; Л. Срібняк, *Українська військова еміграція в Польщі у 1921-1924 рр.*, «Українська діаспора» 1996, ч. 9, с. 38-52; Ю. Макар, *Українці в державних Центрально-Східній Європи*, Там же, с. 70-73; Г. Щерба, *Українське народне шкільництво на Лемківщині у ХУП-ХХ ст.*, Там же, с. 74-82; В. Комінь, *Українська школа в Україні Центральної, Східної та Південно-Східної Європи: минуле, сучасне майбутнє*, Там же, с. 82-92; Ю. Макар, *Акція «Вісла»: характер та наслідки для українців Польщі*, «Українська діаспора» 1997, ч. 10, с. 8-21; М. Мушнік, *Повернення до народних традицій (Роздуми над сучасними українським весіллям у Польському Помор'ї)*, Там же, с. 75-79; П. Овчаренко, *Чернога Катерина. З літопису життя українців у Польщі (Рецензія на «Український альманах»)*, Там же, с. 147-156.

-Польща. Культура – цінності – духовні змагання (польською мовою, під ред. Романа Дрозда), в якій заміщені статті деяких авторів з України про українців у Польщі, в т.ч. і на сучасному етапі²⁸.

Українська етнічна група Польщі є однією з найчисельніших у світі, а в Європі, поза колишнім СРСР, найбільшою. Згідно з офіційними польськими даними вона налічує 300 тис. осіб²⁹. Але добре відомо, що в таких випадках, не лише в Польщі, офіційні дані завжди значно применшені і ніколи не відповідають дійсному стану справ.

Якщо підсумовувати все сказане, то можна зробити деякі висновки. Історіографія незалежної України народжується, як і сама держава, у надзвичайно складних умовах. По суті справи, йде процес формування нової української концепції історичної науки як стосовно історії самої України, так і все-світнього історичного процесу. Щодо зарубіжних українців, чи як тепер прийнято вважати – української діаспори, то ця проблема тепер помалу стає об'єктом зовнішньої політики нашої держави, що є звичним явищем для міжнародних відносин вже віддавна. Економічна скрута й недостатня діяльність державних структур знижують ефективність співпраці з діаспорою та допомоги їй у задоволенні своїх національно-культурних потреб і, відповідно, на віднайденні для цього належних засобів, як і на наукові дослідження в цій галузі.

Останні, попри всі негаразди, розвиваються. На процес розвитку наукових досліджень в даному напрямку позитивно вплинуло падіння ідеологічних оков, що їх стримували, удоступнення (хоч що недостатньо повне) архівів, уможливлення зарубіжних контактів тощо.

Позитивно впливають на вивчення в Україні проблем українців Польщі спільні заходи науковців обох країн, котрі, разом з тим показують, що в польському суспільстві ще дуже глибоко вкорінені антиукраїнські упередження. Свідчення останнього можуть бути завзяті дебати з приводу т. зв. «важких питань», які ведуться вже протягом чотирьох років навколо проблем українсько-польського протистояння напередодні, під час і по закінченні Другої світової війни, про що згадувалося на початку доповіді.

Хочеться сподіватися, що спільне вивчення взаємних образ призведе до досягнення взаєморозуміння і зближення між обома народами вже не на словах, а на ділі.

²⁸ *Ukraina-Polska. Kultura. wartości. zmagania duchowe*. Koszalin 1999, s. 311.

²⁹ Ю. І. Макар, *Українці в Польщі. Кількість і сучасне становище*, «Науковий вісник Чернівецького університету», вип. 6–7, Чернівці 1996, с. 289–290.

Ukraińcy w Polsce – w stronę współpracy

W relacjach polsko-ukraińskich w ostatnim okresie (zwłaszcza lat 1995–2000) można mówić o niespotykanej dotąd dynamice i różnorodności. Trudno się jednak ustrzec przed refleksją, iż z jednej strony miał miejsce rzeczywisty postęp, z innej – obok rutynowych oficjalnych zapewnień o dobrych stosunkach, wręcz strategicznym partnerstwie – odciskają (zwłaszcza na pograniczach) swoje piętno historyczne uprzedzenia. Najpełniejszym ucieleśnieniem ciężącej nadal nad Polakami i Ukraińcami historii jest długotrwały pat wokół odbudowy lwowskiego „Cmentarza Orłąt” oraz idąca za tym biurokratyczna blokada dla ukraińskich upamiętnień w Polsce – zwłaszcza dla tych związanych z wydarzeniami drugiej połowy lat 40. Do rangi symbolu urasta 8-letnie odwiekanie pod różnymi pretekstami ekshumacji żołnierzy UPA poległych w miejscowości Bircza i późniejsze perypetie z ich pochówkiem. W obliczu zagrożeń, jakie niesie brak konsekwentnej polityki wschodniej państwa polskiego warto wspomnieć o zazwyczaj mało zauważanych przez media (i nie tylko) oddolnych inicjatywach polsko-ukraińskich kreowanych przez powstałą w 1990 r. (z przekształcenia Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno- Kulturalnego) organizację społeczną mniejszości ukraińskiej – Związek Ukraińców w Polsce.

Na początku lat 80. liderzy mniejszości ukraińskiej zaczęli doceniać potrzebę budowania dobrosąsiedzkich stosunków polsko-ukraińskich. Pod wpływem wydarzeń w Polsce oraz narastającego w drugiej połowie lat 80-tych na Ukrainie procesu odrodzenia narodowego społeczność ukraińska stopniowo odchodziła od PRL-owskiego – narzuconego jej przez władze – gettowego modelu obecności w życiu społecznym i politycznym i zaczęła otwarcie wiązać swoje nadzieje z ruchem „Solidarność” oraz ukraińskim ruchem dysydenckim. W realiach Polski oznaczało to potrzebę działania na rzecz rozbudowy kontaktów pomiędzy środowiskami „Solidarności” i ukraińskimi opozycjonistami z Ruchu, Ukraińskiego Związku Helsińskiego, Towarzystwa Języka Ukraińskiego (oraz innych proniepodległościowych ugrupowań)¹. Symbolicznymi wydarzeniami z okresu nawiązywania bezpośrednich kontaktów dysydentów z Ukrainy ze społecznością ukraińską w Polsce (i pośrednio z polską opozycją) można dziś uważać udział niezależnych twórców oraz ukraińskiego dysydenta Bohdana Horynia w Festiwalu

¹ Patrz: P. Lewicki (W. Mokry), *Wychodzenie Ukraińców z getta PRL*, „Miż susidamy”, Kraków 1993, s. 135–143.

Kultury Ukraińskiej w Sopocie w lipcu 1989 r. oraz pierwsze oficjalne spotkanie polskich i ukraińskich parlamentarzystów w Jabłonnej pod Warszawą w maju 1990 r.² Wspomniane wydarzenia poprzedzało wiele inicjatyw kulturalnych, wydawniczych i naukowych, organizowanych (bądź współorganizowanych) przez liderów ukraińskich we współpracy z polskimi środowiskami akademickimi i politycznymi. Do najważniejszych należy zaliczyć: Dni Kultury Ukraińskiej na KUL-u, sesje naukowe na temat relacji polsko-ukraińskich organizowane w Gdańsku, inicjatywy wydawnicze takie jak np.: ukraiński numer lubelskich „Spotkań”, polskie numery ukraińskich „Zustriczi”, Dni Kultury Ukraińskiej w Krakowie, polsko-ukraińskie numery „Znaku”³. Najbardziej charakterystyczną postacią okresu spontanicznych inicjatyw różnych środowisk orientujących się na niepodległą Polskę i niepodległą Ukrainę, był niewątpliwie Włodzimierz Mokry – poseł na Sejm, startujący w czerwcu 1989 r. z listy Komitetu Obywatelskiego „Solidarność”. Udział Polaków i Ukraińców, obywateli polskich w kampanii wyborczej w czerwcu 1989 r. był bezpośrednim dowodem na to, że historyczne uprzedzenia i urazy można przezwyciężyć. Warto tu dodać, że W. Mokry został posłem z Okręgu Wyborczego Choszczno – zamieszkałego w znacznym stopniu przez Polaków repatriowanych do Polski z terenów dzisiejszej Ukrainy⁴.

Nie bez znaczenia był również wkład Ukraińców z Polski w przełamywaniu blokady informacyjnej wokół wydarzeń na Ukrainie. Ukraińscy dziennikarze i publicyści z Polski – m.in. Włodzimierz Mokry, Mirosław Czech, Roman Kryk poprzez publikowane w drugim obiegu artykuły i informacje na temat historii Ukrainy, odrodzenia narodowego wśród Ukraińców, tworzenia się niezależnego ruchu związkowego przyczyniali się do wyniesienia kwestii ukraińskiej na szersze forum i niwelowania przez to działań PRL-owskiej propagandy, bardzo często (zwłaszcza w połowie lat 80.) odwołującej się do polskich lęków przed „odradzającym się nacjonalizmem ukraińskim”⁵.

Okres lat 90. charakteryzował się występowaniem nieco innych inicjatyw polsko-ukraińskich. Na poziomie politycznym środowiska ukraińskie z Polski (głównie ZUwP) starały się wspierać przede wszystkim kontakty pomiędzy Narodnym Ruchem Ukrainy a polskimi politykami i parlamentarzystami. Wydarzeniem potwierdzającym znaczenie społeczności ukraińskiej jako pośrednika w kontaktach polsko-ukraińskich oraz diaspory ukraińskiej z Ukrainą, było zorganizowanie w sierpniu 1990 r. w Białym Borze I Światowego Forum Diaspory Ukraińskiej. Udział w tym przedsięwzięciu czołowych ukraińskich dysydentów

² B. Berdychowska, *Jabłonna*, „Zustriczi” nr 3–4, Warszawa 1990.

³ P. Tyma, *Nowa kultura ukraińska w Polsce* [w:] *Polska-Ukraina spotkanie kultur*, Gdańsk 1997.

⁴ B. Berdychowska, *Posoł*, „Zustriczi” nr 2/20, Warszawa 1989.

⁵ Patrz m.in. „Perturbancji”, nr 1, Warszawa 1989.

oraz przedstawiciele ukraińskiej diaspory z USA, Kanady, krajów Europy Zachodniej miał na celu zdynamizowanie procesu demokratycznych przemian na Ukrainie poprzez wykorzystanie potencjału emigracji oraz doświadczeń polskiej opozycji. Uczestnicy Forum oprócz narad we własnym gronie, mieli okazję spotkać się z marszałkiem Sejmu RP, postami OKP, ówczesnym ministrem spraw zagranicznych Polski⁹. Tego typu spotkania ukraińskich polityków i działaczy społecznych z polskimi politykami były organizowane przez ZUWP również w następnych latach (ostatnie odbyło się w Warszawie w kwietniu 1997 r. w trakcie Kongresu zorganizowanego w 50. rocznicę akcji „Wisła”).

Poważną rolę w budowaniu pozytywnych relacji polsko-ukraińskich nadal odgrywały inicjatywy kulturalne. Ukraińcy w Polsce poprzez organizację masowych imprez kulturalnych, wydawanie przekładów literatury ukraińskiej (antologii ukraińskiej prozy *Rybo-wino-kur*, esejów Jurija Andruchowycza, poezji Ihorja Kałynca, prozy Walerija Szewczuka), zapraszanie artystów z Ukrainy starali się pośredniczyć w kontaktach pomiędzy polskimi instytucjami a twórcami z Ukrainy. W ten sposób, na długo przed powstaniem oficjalnych przedstawicielstw dyplomatycznych Ukrainy w Polsce, Ukraińcy z Polski byli swoistymi ambasadorami niepodległego państwa ukraińskiego. Obecnie dzięki staraniom Włodzimierza Mokrego (oraz osób z nim współpracujących) w Krakowie działa ukraińska galeria, księgarnia wydawnictw poświęconych Ukrainie i problematyce polsko-ukraińskiej, ukraińska restauracja. We wsi Zyndranowa na południu Polski oraz we wsi Hola w okolicach Włodawy z inicjatywy pasjonatów – Ukraińców, powstały prywatne minimuzea (skanseny) kultury ukraińskiej. W imprezach takich jak: „Bytowska Watra” w Bytowie, „Spotkania Pogranicza” w Głębocku, Festiwal Dziecięcych Zespołów Mniejszości Narodowych w Węgorzewie bardzo często, oprócz „polskich” mniejszości, biorą udział polskie zespoły z sąsiednich krajów oraz zespoły regionalne. Należy dodać, że pomimo wielokrotnego poruszania tych zagadnień w trakcie oficjalnych spotkań przez najwyższe czynniki Polski i Ukrainy, krakowska Fundacja Św. Włodzimierza nadal jest jedynym stale działającym centrum promocji ukraińskiej literatury, muzyki i malarstwa. Znaczny był i jest nadal udział społeczności ukraińskiej w budowaniu podwalin polsko-ukraińskiego dialogu na temat wspólnej przeszłości. Sesje zainicjowane przez Związek Ukraińców w Polsce i Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej odgrywają ogromne znaczenie w procesie wyjaśniania przyczyn i przebiegu krwawego konfliktu polsko-ukraińskiego w latach II wojny światowej⁷. Swój bezpośredni wkład w po-

⁹ *Ukraińcy w Polsce 1989–1993, Kalendarium, Dokumenty, Informacje*, Warszawa 1993, s. 131–134.

⁷ Dotychczas ukazało się 6 tomów materiałów w języku polskim i ukraińskim zatytułowanych *Polska-Ukraina: trudne pytania*.

znanie wspólnej historii wnoszą ukraińscy badacze z Polski tacy jak: prof. Stefan Kozak, prof. Michał Łesiów, prof. Włodzimierz Mokry, Eugeniusz Misilo, prof. Rościsław Żerelik, dr Roman Drozd, dr Jarosław Moklak.

Środowiska młodzieży

Specyficzną rolę w budowaniu nowego modelu współpracy polsko-ukraińskiej odegrali członkowie działających w Polsce ukraińskich środowisk i organizacji młodzieżowych. Pod koniec lat 80. głównym ośrodkiem promowania kontaktów młodzieży z obu krajów był Gdańsk. Polsko-ukraińskie koncerty rockowe „Ukraińskie Noce” (w trakcie których występował m.in. legendarny kijowski zespół rockowy „Ve-Ve”), wiece-protesty pod konsulatem ZSRR w Gdańsku-Wrzeszczu oraz pod ambasadą tego państwa w Warszawie w rocznicę IV Uniwersału Ukraińskiej Centralnej Rady, a także wiec solidarności z niepodległą Litwą w okresie sowieckich prób pacyfikacji litewskich dążeń niepodległościowych oraz wiec pod Gdańskim Neptunem w październiku 1989 r. w proteście przeciwko brutalnym działaniom OMON-u w Lwowie – to tylko niektóre przykłady działań, w jakie angażowali się członkowie ukraińskich organizacji młodzieżowych (Związku Ukraińskiej Młodzieży Niezależnej) wraz z kolegami z polskich organizacji¹.

Upadek komunizmu spowodował zmianę form działania, wiece zastąpiły wspólne konferencje na temat działalności sektora pozarządowego, integracji europejskiej, budowania niezależnych mediów, działalności struktur samorządowych, szkolenia liderów. Z okresu początku lat 90. datują się również kontakty polskich harcerzy z ZHR-u ze scoutami ukraińskim (płatunami) z Polski i Ukrainy. Inicjowanie wspólnych obozów, pomoc sprzętowa oraz przekazywanie literatury i udział w seminariach i kursach instruktorskich to tylko niektóre formy wspierania przez Ukraińców z Polski procesu współpracy ukraińskich i polskich środowisk młodzieżowych. Dzięki pośrednictwu „Płast-u” Polska, młodzież z Ukrainy brała udział w Międzynarodowym Zlocie Scoutów i Harcerzy w Olsztynie pod Częstochową oraz w obozach scoutowych w Anglii. Oddzielnym segmentem działań podejmowanych przez młodych Ukraińców jest zaangażowanie się w działania i popularyzację ukraińskiego undergraundu. Działające do dziś w Polsce wydawnictwo muzyczne KOKA specjalizuje się w promocji ukraińskiej muzyki alternatywnej oraz autentycznego folkloru. Do największych osiągnięć wydawnictwa założonego przez Włodzimierza Nakoniecznego należy zaliczyć rozpropagowanie w obu krajach brytyjskiej grupy „The Ukrainians”, wydanie serii kaset i kompaktów z muzyką ukraińską oraz organizowanie tras koncertowych zespołów z Ukrainy i zespołów zachodnich zainspirowanych ukraińskim folklorem (np. brytyjskiej grupy „Carpathians”).

¹ Zob. P. Tyma, *Sproby tworzyć ukraińską kontrkulturę w Polsce*, „Zaścizni” nr 1(8) Warszawa 1994.

Młodzież mniejszości na rzecz współpracy

Dla drugiej połowy lat 90. w kontaktach polsko-ukraińskich charakterystyczne stało się nowe zjawisko – współpraca społeczności ukraińskiej z Polski i polskiej z Ukrainy. Pomimo wyjątkowości proces ten nie doczekał się dotąd należytej uwagi zarówno w Polsce, jak i na Ukrainie. W natłoku działań „globalnych”, górnolotnych zapewnień i pozornych ruchów działania stosunkowo małej grupy ludzi pozostały dotychczas poza uwagą zarówno w Polsce, jak i na Ukrainie. Dlatego też pozwalam sobie na ich opisanie.

W okres przełomu końca lat 80. i początku 90. społeczność ukraińska z Polski i polska z Ukrainy wchodziły w wielu aspektach z podobnymi okaleczeniami. Zwłaszcza w dziedzinie historycznych doświadczeń – skali problemów, jakie pozostawił po sobie okres komunistycznej urawniłowki (z masowymi przesiedleniami, polonizacją i rusyfikacją) można mówić o dużym podobieństwie czy wręcz symetrii⁹. Jak stwierdziła Emilia Chmielowa – Przewodnicząca Federacji Organizacji Polskich na Ukrainie „sytuacja społeczności polskiej na Ukrainie i ukraińskiej w Polsce są do siebie lustrzanie podobne”. Pomimo podejmowanych od początku lat 80. prób narzucenia w relacjach polsko-ukraińskich (w kontekście polityki wobec mniejszości) zasady wzajemności oraz ciągot prowadzania problemu społeczności polskiej na Ukrainie (a niejednokrotnie ukraińskiej państwowości), jako elementu swoistego polskiego „kresowego szantazu” wobec Ukrainy, obie społeczności rozpoczęły współpracę. Stereotypy w widzeniu Ukrainy bardzo często przenosiły się na widzenie społeczności polskiej, wynikały one zarówno z niechęci do zajmowania się nieznaną i mniej obecną w polskiej świadomości Polaków z centralnej czy wschodniej Ukrainy, jak kalkulowanie, że środowiska lwowian (czy ogólnie stowarzyszenia kresowe) w Polsce to poważny i wpływowy elektorat.

Za początek realnej współpracy obu społeczności mniejszościowych należy uznać pierwszą połowę lat 90. Okres ten dla obu społeczności obfitował w wydarzenia przełomowe, z jednej strony do świadomości liderów obu społeczności doszło, iż zakończył się okres spontanicznych polsko-ukraińskich inicjatyw – składania wieńców na mogiłach dawnych przeciwników, łamania szabel, zapewnień o przyjaźni i braterstwie. Ton w mediach oraz środowiskach odpowiedzialnych za wizje polityki wschodniej (zwłaszcza w przygranicznych relacjach) nadawać zaczęły środowiska dążące do konfrontacji. Symbolem takich tendencji w Polsce stał się wniosek przemysłowej organizacji o delegalizację Związku Ukraińców w Polsce, atak terrorystyczny w czasie XIV Festiwalu Kultury Ukraińskiej czy rozbiórka kopuły – w maju 1996 r. – na dawnej katedrze greckokatolickiej w Rzeszowie.

⁹ Zob. L. Mazepa, *Polityka narodowościowa niepodległej Ukrainy*, „Fraza” nr 7, Rzeszów 1995, s. 96–110.

lickiej¹⁰. Na Ukrainie symbolem zakończenia wieku idyllicznego były pojawiające się kłopoty z uzyskiwaniem zgody na budowę polskiej szkoły (np. w Mościskach). Wstępem do współpracy był udział w pierwszym „przemyskim” Festiwalu Kultury Ukraińskiej polskiego zespołu „Poleskie Sokoly” z Żytomierza. W ślad za tym był udział w pierwszym festiwalu kultury polskiej na Ukrainie (we Lwowie w październiku 1996 r.) ukraińskiego zespołu „Dibrowa” z leżącego w okolicach Przemysła Chotyńca.

Pierwsze spotkanie liderów polskich społeczności z Ukrainy i ukraińskich z Polski nastawione na przedstawienie realnej sytuacji obu społeczności miało miejsce w Rzeszowie i Jarosławiu w październiku 1995 r. Organizatorem spotkań, na które zaproszono również dziennikarzy lokalnych mediów (nawet tych od lat umiejętnie eksploatujących w swoich wystąpieniach wątek „prześladowań Polaków na Ukrainie” oraz „nadmiernych roszczeń społeczności ukraińskiej w Polsce” czy też zagrożenia ze strony nacjonalistów ukraińskich). Jednym z efektów narad, oprócz wymiany poglądów dyskusji oraz wzajemnego poznania liderów było postanowienie o przeniesieniu spotkań przedstawicieli obu społeczności na młodzież działającą w organizacjach studenckich i młodzieżowych. „Nowe Partnerstwo”, bo tak nazwano konferencję liderów organizacji polskich z Kijowa, Lwowa, Żytomierza, Charkowa oraz ukraińskich z Warszawy, Gdańska, Białegostoku, Krakowa, Szczecina odbyła się we Lwowie w październiku 1996 r. Dużym sukcesem było rozszerzenie kręgu adresatów przedsięwzięcia – udział w dyskusji i naradach liderów lwowskich organizacji zainteresowanych współpracą polsko-ukraińską (studentów wydziału Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Lwowskiego, członków stowarzyszenia „Młoda Dyplomacja”) oraz zaangażowanie się w organizację konferencji dyrektora Wydziału Spraw Zagranicznych Rady Miasta Lwowa (a jednocześnie redaktora czasopisma kulturologicznego „Ji”) Tarasa Woźniaka. Organizatorzy zaprosili również do udziału w spotkaniach polskich i ukraińskich dziennikarzy¹¹. W trakcie narad na pierwszy plan wysunęła się różnica w ocenie działalności przemyskich środowisk, organizacji i urzędników Urzędu Wojewódzkiego w Przemysłu. Dla społeczności polskiej to oni byli „dobroczyńcami” i partnerami – wspomagali wydawanie „Gazety Lwowskiej”, zapraszali polskie dzieci na kolonie, organizowali w przemyskich galeriach wystawy polskich artystów z Ukrainy. Dla Ukraińców z Polski przemyscy urzędnicy grzeszyli pobłażliwością dla środowisk skrajnych (wystarczy wspomnieć rozbiórkę

¹⁰ Patrz S. R. Burant, *Stosunki polsko-ukraińskie a idee strategicznego partnerstwa*, Warszawa 2000, s. 45–48, G. Bobiński, *Pogranicze polsko-ukraińskie*, Kraków 1997, s. 206, 207.

¹¹ *Spotkanie bez precedensu*, „Życie Przemyskie”, 13 XI 1996; *Spólnie tworzyły prawdywo historię „Za Wilną Ukrainą”*, Lwów 19 XI 1995; *Polsko-ukraińskie majбутnie oczyma młodych*, „Wysokij Zamok”, Lwów 14 XI 1995; *Nowe Partnerstwo*, „Nasze Słowo”, nr 48, 12 stycznia 1996.

kopuły na dawnej katedrze greckokatolickiej). Niezauważanie społeczności ukraińskiej np. w trakcie organizowanych „Dni Przemysła”, jawne bądź skrywane owdładnięcie ideą „obrony polskości” miasta, szykany wobec ukraińskich instytucji – to tylko część z listy zarzutów formułowanych przez Ukraińców z Polski. Kwintesencją sporu wokół oceny działań „przemysłań”, były kontrowersje wokół idei wspólnego stanowiska uczestników spotkania wobec koncepcji budowy w Przemysłu „Pomnika ofiar nacjonalizmu ukraińskiego”. Do wypracowania wspólnego stanowiska we Lwowie nie doszło, ale obie strony przekonały się, jak bardzo nad relacjami polsko-ukraińskimi ciąży historia. Uczestnicy, oprócz różnic, odczuli również, jak wiele ich łączy. Często bowiem składa się tak, że pomoc państw macierzystych nie bierze pod uwagę realnych potrzeb danej społeczności (np. w dziedzinie kształcenia liderów), o danym posunięciu przesądzają doraźne cele polityczne rządzących (wystarczy wspomnieć chociażby pojawiające się w przeszłości różne oceny działań stowarzyszenia „Wspólnota Polska” czy Fundacji Pomocy Polakom na Wschodzie).

Dalszym etapem współpracy był zorganizowany w Warszawie w maju 1998 r. I Polsko-Ukraiński Festiwal Młodzieży, który stał się próbą podsumowania dwóch lat współpracy i wzajemnych poszukiwań. Formuła festiwalu zakładała jak największe zainteresowanie problematyką współpracy polsko-ukraińskiej różnych grup społecznych. W tym celu w programie festiwalu znalazły się trzy różne gatunkowo koncerty muzyczne organizowane w warszawskich klubach studenckich, seminarium na temat międzynarodowej wymiany młodzieży między Polską a Ukrainą, które było próbą nakreślenia obrazu współpracy, zarówno na poziomie organizacji pozarządowych, jak i struktur państwowych. Goście z Ukrainy mieli możliwość usłyszeć i osobiście poznać autorów bardzo ciekawych polskich inicjatyw skierowanych do środowisk wielokulturowych (m.in. „Fundacji Pogranicze” z Sejna). Uzupełnieniem programu były spotkania z posłami z Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych oraz Polsko-Ukraińskiej Grupy Parlamentarnej. Ogólnie w przedsięwzięciu wzięło udział ponad 20 młodych Polaków z Ukrainy, kilkudziesięciu młodych Ukraińców z Polski oraz liderów polskich organizacji zainteresowanych Ukrainą. Do organizacji poszczególnych imprez festiwalu włączyli się również studenci – obywatele Ukrainy – studiujący w polskich uczelniach. Uczestnikami festiwalu byli również członkowie polskiego zespołu „Koroluski” z Żytomierza i ukraińskiego „Obrij” z Warszawy. Ewentementem była próba (częściowo udana) umiejscowienia festiwalu w polskich i ukraińskich mediach jednocześnie stał pomysł zaproszenia do patronatu nad przedsięwzięciem TVP, jednej z ukraińskich stacji telewizyjnych, a także „Gazety Wyborczej”, oraz gazet „Deń” i „Ukrajina Mołoda”¹².

Ostatnim przedsięwzięciem młodzieżowym obu społeczności mniejszościowych był organizowany pod koniec lipca ubiegłego roku III Rajd Młodzieży Polskiej

¹² *Ukraina i Poliszca – spróba podrużysty muzykoju*, „Ukrajina Mołoda”, 18 VI 1998.

w którym wzięła udział 10-osobowa grupa ukraińskich studentów z Polski. Program rajdu zakładał zarówno poznanie historii i kultury Bukowiny, jak też integrację środowisk młodzieży polskiej pochodzącej z różnych obszarów Ukrainy. Odbyła się również dyskusja nad dalszymi sposobami wpływania środowisk mniejszości narodowych na rozwój współpracy polsko-ukraińskiej¹³.

Na zakończenie warto wspomnieć również o innych przykładach inicjatyw młodzieżowych. We wrześniu 1998 r. w Sopotcie przedstawiciele polskich i ukraińskich organizacji młodzieżowych (wśród których byli liderzy młodzieżówek partii politycznych reprezentujący zarówno lewą, jak i prawą stronę polskiej i ukraińskiej sceny politycznej) powołali do życia Polsko-Ukraińskie Forum Współpracy Młodzieżowej. Wart podkreślenia jest też fakt, że wśród sygnatariuszy dokumentu znaleźli się również liderzy mniejszości polskiej z Ukrainy i ukraińskiej z Polski. Pomimo tego, że organizacjom – inicjatorom forum nie udało się przekonać Ministerstwa Edukacji Narodowej (Pełnomocnika ds. Rodziny i Młodzieży o potrzebie rozwoju i wspierania wymiany młodzieżowej pomiędzy Polską i Ukrainą i konieczności podpisania stosownej umowy dwustronnej), to warto zwrócić uwagę na fakt, że organizacje pozarządowe, młodzi ludzie, bez rutyny, dużych pieniędzy, starają się coś zrobić dla rzeczywistej współpracy i poznania¹⁴.

Jak pokazało doświadczenie kilkunastu spotkań, wspólnych dyskusji, wzajemnego poznawania się społeczność polska na Ukrainie i ukraińska w Polsce żyją podobnymi problemami. Dla obu asymilacja językowa, problemy ze zdobyciem środków finansowych na wydawanie czasopism, organizację przedsięwzięć kulturalnych, utrzymanie bazy lokalowej nie są pustymi frazesami. W wielu aspektach jednej z tych społeczności coś zdecydowanie łatwiej osiągnąć, w innym trudniej przychodzi realizować zamierzenia niż partnerowi w sąsiednim kraju. Zasadniczym sukcesem, pomimo wielu nie rozwiązanych do dziś palących zagadnień (spośród których na plan pierwszy wysuwa się brak partnerskiego stosunku ze strony aparatu państwowego), jest to, że obie społeczności udowodniły, że chcą i potrafią współpracować, nie zamykać się w przysłowiowym getto i działać na rzecz porozumienia. Jednym z ostatnich pomysłów obu środowisk jest cyklu seminariów dla liderów mniejszości – Szkoła Liderów Młodzieżowych Mniejszości Narodowych, która może realnie pomóc w samoorganizowaniu się nie tylko mniejszościom z Polski i Ukrainy, ale również z Litwy, Łotwy i Estonii. Pierwsze seminarium dla liderów młodzieżowych mniejszości, zorganizowane przez ZUWP, Fundację Edukacja dla Demokracji we współpracy z łwowskim Towarzystwem „Lwa” odbyło się w dniach 18–20 lutego 2000 r. w Konstancinie – Jeziornej pod Warszawą.

¹³ *Bukowina 99-droga do pokoju*, „Głos Podola”, nr 6-7/99.

¹⁴ *Słowa bez czynów*, „Głos Wybrzeża” 13 IX 1999; *Czekanie na ministra*, „Życie na fali”, 13 IX 1999.

Spis treści

Wstęp	3
<i>Микола Литвин</i> , Західно-Українська Народна Республіка: аналіз польської історіографії	5
<i>Василь Марчук</i> , Миротворча місія Греко-Католицької церкви у період українсько-польської війни 1918–1919 рр.	24
<i>Grzegorz Kuprianowicz</i> , Український Комітет Народowy Chełmszczyzny i Podlasia (1923–1928)	31
<i>Roman Wysocki</i> , Liga Narodów wobec pacyfikacji Galicji Wschodniej w 1930 roku a polsko-ukraińska konfrontacja na arenie międzynarodowej	46
<i>Wojciech Skóra</i> , Українська еміграція на Поморзю Zachodnim в двудзiesięціу міжвоєнним (Zarys problematyki)	72
<i>Igor Iľjušim</i> , Ставлення польського емігрантського уряду й польського підпілля до українського питання в 1939–1941 рр.	92
<i>Dorota Urzyńska</i> , Postrzeżenie problemu ukraińskiego przez polską lewicę okresu II wojny światowej	119
<i>Grzegorz Motyka</i> , Czechosłowacja a konflikt polsko-ukraiński 1945–1947	130
<i>Віталій Макар</i> , Депортація українців з Закарпаття на захід Польщі в рамках акції «Вісла»	141
<i>Marek Syrnuk</i> , Українці в повіччє валецьким – з найновшєх dziejów mniejszości ukraińskiej w Polsce 1947–2000	150
<i>Igor Hałagida</i> , Sytuacja wyznaniowa Ukraińców na zachodnich i północnych ziemiach Polski w latach 1947–1957	159
<i>Maciej Hejger</i> , Stosunki polsko-ukraińskie na Pomorzu Zachodnim w latach 1947–1957	185
<i>Roman Drozd</i> , Pomoc materialna państwa polskiego dla ludności ukraińskiej w latach 1947–1960	197
<i>Danuta Perlowska</i> , Proces asymilacji ludności ukraińskiej w Polsce po II wojnie światowej (zarys problematyki)	211
<i>Юрій Макар</i> , Становище українців Польщі у дослідженнях істориків України	220
<i>Piotr Tyma</i> , Ukraińcy w Polsce – w stronę współpracy	230